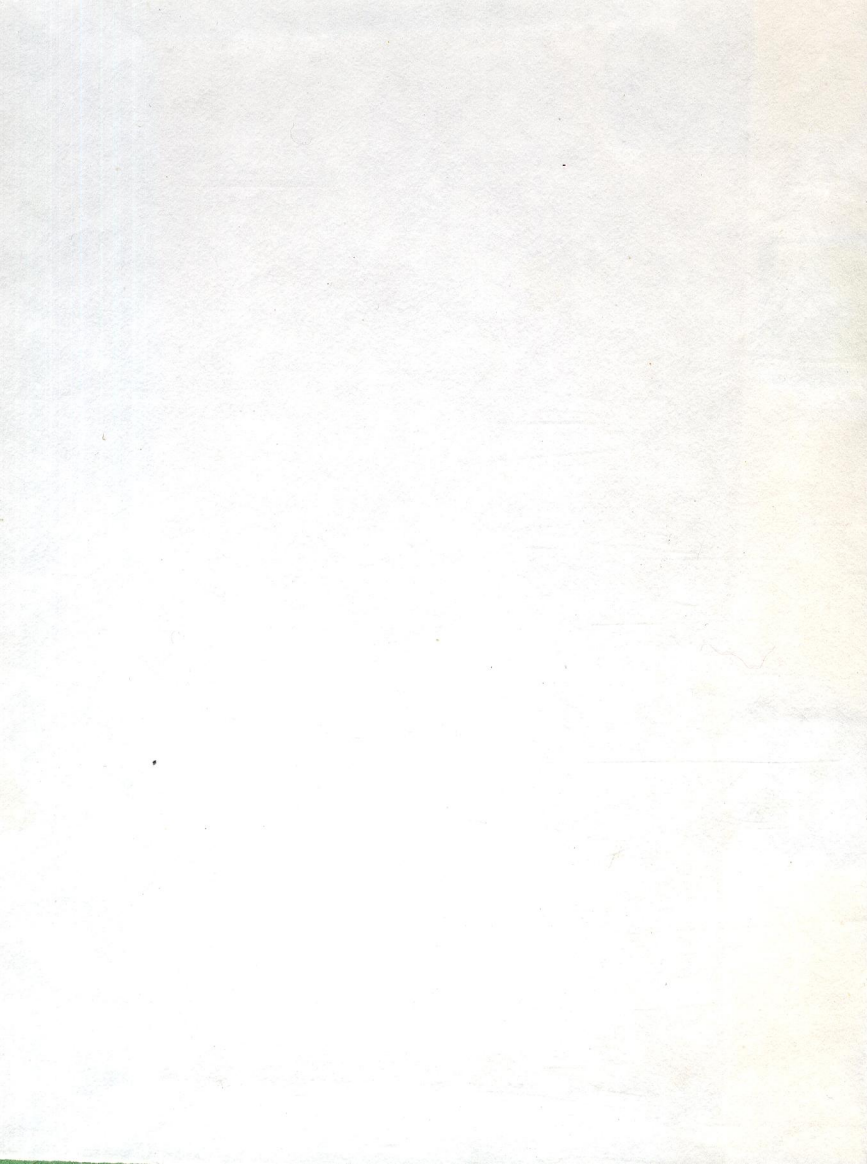

В. Винниченко

Заповіт

Батьків

(твори,
т. 22)

392

xxx

В. ВИННИЧЕНКО

Т В О Р И

Том XXII

Видання друге

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

ЗАПОВІТ БАТЬКІВ

РОМАН

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

42691

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

45/2281/5-8997
Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літоп.
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших покажчи-
ках Укр. Книжк. Палати.

Державний Трест „Київ-Друк“, 2 друкарня, вул. Воровського 42.

Укрголовліт № 1036(950)

Зам. № 3435. 4000 пр. 6¹/₄ арк.

I.

Передумуючи геть потім усе з самого початку, Петро Семенович раз-у-раз зупинявся на знайомстві з Гарбузенковими — воно бо непомітно й штовхнуло його на ті події, що так різко та несподівано змінили все життя його.

Саме це знайомство сталося доволі чудно. Покликали якось Петра Семеновича до хворого. Це було якраз під ту годину, що він її призначив собі на заняття. Але мама й Тоня з такою настійністю доводили йому, що молодому лікареві, який пробиває собі шлях життя, не можна пропускати подібних випадків (хворий був якась важна персона, член суду, власного льокая з автомобілем прислав по нього), — що Петро Семенович тільки покудовчив волосся на висках, сказавши своє «Ех-ех!» — і поїхав.

Та й маєш собі: замість хворого члена суду, його зустріла панночка в червоному пеньюарі, з голою, смугляво-жовтою шиєю й хлопчачими руками. (Петро Семенович ще тоді звернув увагу на її очі: розріз їх був досить чудний, чи то косий, чи то недокінчений, неначе його робили саме перед його приходом, та не встигли доробити; здавалося, хтось дуже притяг їх за шкуру до висків). Панночка ця стояла біля фотелю і, поклавши на нього руку, недбало тарабанила пальцями. А на широких, сміливо розгорнутих устах її грав з несхованим викликом усміх.

Петро Семенович, звичайно, зніяковів. А проте чемно вклонився й назвав себе.

— Знаю, сказала панночка, не перестаючи грати пальцями й схиливши голову на плече з виразно підкресленою насмішкою.— Дуже рада з вами зазнайомитись. От шкода тільки, що я не можу як слід роздивитись вашого обличчя: ви такий величезний, що ваші очі як два... горобці на дзвіниці. Серйозно. Антоне!—раптом гукнула вона, повертаючись до дверей, і ще з виразнішою нетерплячкою затарабанила пальцями по фотечю. Убіг той самий льокай, що з ним приїхав Петро Семенович.

— Антоне! Принеси, будь ласка, швидше маленьку драбинку, що стоїть там у задньому коридорчику. Мені треба приставити її до пана доктора: він такий великий, що я не можу навіть роздивитись, яка в нього борода,—руда здається? Та ще й лопатою...

Таке повсдження виразно визначало запрошення забиратися геть. Та панночка цього й не ховала. Навпаки, коли він, винувато й розгублено попрохавши вибачення, хапливо пішов до дверей, вигляд її був задоволений і тріумфуючий.

Але знову чудне. Біля порогу Петро Семенович од ніяковости трохи не перекинув стільця. Хоча стілець і не міг уже впасти, коли Заболотько підхопив його, але він для певности ще разів зо два придушив його до підлоги. Це було, розуміється, смішно, і панночка повинна була зареготати. Але, озирнувшись, він побачив, що чудне дівча пильно, серйозно і, немов би чимсь уражене, дивиться йому вслід.

Але на цьому не кінчилося. Ошелешений, Петро Семенович поплентався додому, забувши в Гарбузенкових свої калоши. Він помітив це тільки на мості, коли посковзнувся й трохи не впав. Тоді він подивився собі на ноги й побачив припорошені порохом калош передки голих черевиків.

Зараз же забувши про це, він зупинився на мості і, не перестаючи, по інерції, винувато посміхатися, почав дивитися вниз на річку. Там, коло биків, на розчищеному льоду, сковзалися гімназисти, панночки в коротеньких шубках, та стрибали на одному коньку хлопці в насунутих по самі очі шапках. Усі вони без ладу совались по річці й нагадували водяних павуків. Од них здіймався догори веселий гамір, характерний звук від кончків, уривки співу. Червоне від морозу сонце стояло над пухнастими, в білих папах, деревами й з добродушною цікавістю стежило за грою молоді.

Раптом коло самого Петра Семеновича з чоханням зупинився задиханий автомобіль. З нього вистрибнув молодий панок у дорогому кожусі та в пенсне й підбіг до доктора. Виявилося, це був брат чудної панночки й син хворого Гарбузенкова. Він у такому дивному, сердитому, нетерплячому тоні почав прохати вибачення за сестру, так настійно й хапливо прохав простити й їхати зараз же до хворого батька, що Петро Семенович тільки через те саме, щоб ще більше не сердити молодого панка, згодився й поїхав.

Але тут нова несподіванка: панночка зовсім і не думала ні каятись ні мучитись за свій вчинок, як чазав брат. Навпаки, вона вєсело й непримушено, неначе старого знайомого, зустріла доктора. Ні словом не згадала про те, що було, і веселенько забалакала про щось, що не мало ніякого відношення ні до її батька, ні до Петра Семеновича. Єдине, що зробила немов би з каяття, це—передяглася. Замість червоного пеньюара на ній тепер була якась чудернацька шовкова сукня, линялого бузкового кольору.

Брат і сестра, не зважаючи на доктора, про щось пошепки, заклопотано радились. Потім брат кудись пішов, а сестра знову почала молоти якусь нісеніт-

ницю. До хворого не вели, пояснюючи, що батька треба попередити, приготувати. Чорт батька знає що!

Потім вона зачала розмову про нього самого, і виявилось, що вона дуже докладно знала все про родину Заболотьків, навіть знайома була з братом Михайлом. Один час, коли Ніка (її брат) брав діяльну участь у революції, вона бачилась з Михайлом досить часто. Не похваляла Петра Семеновича за «шлунковість», і була цілком на боці Михайла. Без крихітки ніяковости почала розпитувати, чи правда, що, коли старий професор Заболотько помирав і йому хотіли привезти попа, він зібрав рештку сил і з павзами промимрив своє улюблене: «дивись у шлунок».

Далі знов вернулася до суперечки Петра з Михайлом і, немов би перевіряючи Михайла, безцеремонно розглядала доктора. Наслідок огляду здивував її: з оповідань Михайла вона уявляла собі Петра брутальним, брудним матеріялістом, що раз-у-раз «дивиться тільки в шлунок», і через те повинен мати неохайний, сердитий вигляд.

— А ви швидше якийсь великий, жовтий санбернар. Бувають жовті санбернари? Здається, бувають. А втім і санбернари можуть бути матеріялістами!

Та Петра, проте, не похваляла: коли Михайло сидів у тюрмі й «страждав за народню справу», він, Петро, в цей час спокійненько складав собі іспити й «дивився в шлунок». А дивитись треба в «душу!» Вона цілком на боці їхньої матері та Михайла.

— Та, здається, у вашій родині ви тільки самі й були на боці батька? А сестра та брати—ні?

Вона знала й про сестру та про те, що батько видав її за нелюбого їй архітектора, а вона кохала студента, що тепер, здається, вже вчителює. І цього вона не похваляла.

Але найдивніше було те, що Петро Семенович, не зважаючи на таку безцеремонну, трохи не нахабну

поведінку цієї панночки, не мав до неї ніякого ворожого почуття. Правда, коли його кривдили, він раз-у-раз відчував більше суму та сорому за себе, ніж гнів чи бажання помститись. Але в цьому разі не було навіть ніяковости. Він був здивований, трішки ошелешений, але міг дивитися в вічі Сані, як називав її брат, легко й просто. Та не тільки легко, а й з приємністю! От що було чудно!

Далі вмить зовсім не до діла, Саня заявила, що батько, жагуче бажаючи (так і висловились: «жагуче»), щоб син професора Заболотька був його домашнім лікарем, ставить при цьому одну умову. А саме — лікувати й kota Тома. Так-так, зрочайнісінького, але милого, надзвичайно-розумного, чудової ангорської породи kota! А така умова пояснялась цілком просто: між папою та Томом був таємний, може навіть містичний зв'язок. З цього зовсім не треба сміятися, бо є цілі науки, а надто в англійців, що пояснюють все це чкось дуже добре. Звичайно, йому, з його «шлунковим» поясненням усіх явищ життя, важко повірити в щось незрозуміле.

— А правда, що ви поясняли вашим ростом те, що не брали участі в революційних справах? Що у вас, мовляв, дуже великий зріст, і що вас першого раз-у-раз арештовували на демонстраціях. Чи у вас теж промовляла «душа», і ви віддали себе родині? Правда?

Ну, так от, лікувати й Тома. Бо коли татові не добре, то Том зараз же це почує. Та не тільки хворобу відчуває, але й духовні прикрощі. Розуміється, доктор не зобов'язаний лікувати духовні прикрощі. А з другого боку, коли з Томом трапляється якась біда, то тато теж моментально це відчуває.

Потім, на довершення всього чудернацтва, виступив і тато з Томом.

Це був зовсім нормальний, з розумним, виснаженим обличчям, дідок. Ніс у нього був дуже блідий,

як у мертвяка, і губи тонкі, рівні, без кривини, сірувато-сині. Він дбайливо посадив Петра Семеновича в фотель і почав його розпитувати з таким виглядом, неначе не він сам був хворий, а Петро Семенович. Увесь час тримав руку на колінях у Петра й співчутливо, з сумом хитав головою за кожним словом доктора, хоча той нічого сумного не казав.

Тома тут не було. Він був у себе. Повели до Тома. В нього був цілий гарем кіток усякої масти. Резиденція його складалася з великої кімнати, застеленої килимами, без меблів, але з якимись полочками та каністрками для котів. Сам Том лежав на троні, оббитому зеленою матерією. Під стелею горіла зелена електрична лампа. На зеленому килимі по різних кутках стояли миски з їжею для котів.

Ні дідок, ні Том сьогодні хворі не були. Гарбузенків хотів тільки перебалакати з паном Заболотьком, зазнайомитись і умовитись. За ката він, здається, трішки соромився, та не дуже. Петро Семенович—дуже.

II.

От так і сталося це чудне знайомство.

Почав Петро Семенович щодня ходити до Гарбузенкових. Не через те, що його медичної допомоги потребували Іван Пилипович або Том, а бозна через що. Старий та його кіт були досить здорові. Правда, у старого трохи шкандибало серце, траплялися легенькі припадки, артерії були трішки тверді, але це все не дуже турбувало його. І навіть йому знадобився постійний лікар, Петро Семенович зовсім не розумів. Здається, більше для дітей, аніж для себе. Бо щось йому здається—і зараз же посилає по Петра Семеновича. «У Сані чи в Ніки сьогодні якийсь незвичний вигляд. Тільки, ради бога, ні слова їм про це».

А який там чудний вигляд, коли вони всі чудні: Саня ця, і Ніка, і сам старий.

Дійсно, Петро Семенович засвоїв батьківську звичку—все пояснити з «шлункового погляду», цебто простими, реальними причинами. Але родина Гарбузенкових не надавалася до такого пояснення. І знову, шукаючи найпростішої причини дивного потягу до цієї родини, Петро Семенович думав, що вона полягала якраз у тому, що її не можна пояснити з простого, здорового погляду.

Тут усе було протилежне тому, що він щодня бачив у себе вдома. Дома було все просте й ясне, починаючи з спокійних, трішечки старомодних меблів та кінчаючи тугою Марти. Коли раділи, то, значить, трапилося щось приємне.

У кожному разі, була певна необхідна логіка, закономірність у почуттях і подіях. Чого Марта тужить? Того, що вона розійшлася з чоловіком, який завдавав їй прикрощів, а зійтися з Сергієм Антоновичем, якого вона любить—не може, бо й у неї і в нього родина, діти. Звичайно, і тут були неясності, але їх при бажанні легко було розплутати.

У Гарбузенкових же, при найбільшому бажанні, нічого не можна було зрозуміти. І вони сами себе не розуміли. Все йшло всупереч здоровому розумові та логіці. Наприклад, старий. Людина, безперечно, освічена, розумна, провідник місцевої правої організації. у всьому виявляє себе цілком нормально. І раптом—безглузда, жагуча, справді немов містична любов до кота. Та не тільки любов, а серйозна, боязка поштивість! У якому тоні він балакав з Томом: запобігливо неслиливо, як його власні урядовці з ним самим. А цих самих урядовців із примхи примушував стригтися так, як стригся сам, цебто зовсім коротко й однаково як голову, так і вуса й бороду. Навіщо розумному, незлому дідкові треба було, щоб нещасні

урядовці були вусами й бородою подібні до нього—Петро Семенович не розумів.

У дітей теж було небагато послідовності. Наприклад, у Ніки: явно не любив Шапкіна, часом говорив про нього з такою зневагою, огидою, ненавистю, що здавалось, як прийде цей Шапкін—Ніка вижене його негайно. Та маєте собі: з'являвся веселий, нахабний Шапкін, упевнено обтягав на собі жілет,—Ніка не тільки не виганяв його, а ще й допитувався, чому він так довго не приходив. Коли ж справді Шапкін днів зо два не з'являвся в Гарбузенкових, Ніка турбувався й посилав по нього Саню. А сам у Шапкіна через щось не бував.

Сьогодні Ніка говорив про соціялістів із глуфом і злістю, а завтра Петро Семенович заставляв його на суперечці з Керницьким, і Ніка, побиваючи індивідуалізм, вихваляв і ставив на незміряну височінь і соціалізм, і соціялістів.

Саня часом поясняла ці чудернацтва тим, що Ніка пробув цілий рік у тюрмі. Але що ж це за пояснення? Хіба мало сиділи інші, та чому ж вони лишилися такі, як і були? А Ніка так виразно змінився. Петро Семенович не міг судити, який він був до тюрми, але тепер це був тихий, безпричинно понурий чоловік. Він тільки тоді трохи яснішав, коли була Лариса Андріївна, жінка Шапкіна. Звичайно ж він мовчав, покусював нігті, підвівши догори лікоть, і сухо спльовував їх на всі боки.

А потім таке. Вдача в Ніки була, власне, м'яка й лагідна. Але він міг виявляти таку жорстокість, що від неї ставало моторошно. Була в нього наприклад, така «розвага». Ставив він лапку на миші. Піймавши мишу, він переганяв її в велику клітку. Потім брав довге, спеціально для цієї «гри» наготовлене шило, ставив клітку додолу біля своїх ніг, а сам спокійно та зручно вмощувався в фотелі. Закуривши сигару

і помаленьку сьорбаючи каву з невеличкої чашки, він обережно, непомітно для миші, просовував шило в клітку й потім раптом сильно колов затихло звірятко. Миша, писнувши, в смертельному жаху підстрибувала й кидалась на дріт. Упавши на землю, схоплювалась і кидалась у другий куток, боляче з розгону штурхалась рильцем у металічну стінку, знову відстрибувала. Знемігшись, одурівши від жаху та болю, ганяючи боками, вона притаювалась і затикала. А Ніка, пускаючи дим кутком рота й прижмуривши одне око, з ледве помітним усміхом слідкував за нею. Потім, не хапаючись, безшумно просував шило в клітку й знову колов, стискуючи з незрозумілою ненавистю й сласністю губи.

Побачивши раз таку сцену, Петро Семенович отерів. А Ніка, немов би навмисне, щоб завдати гостеві приємности, почав швидко штурхати нещасну тварину, не даючи їй передихнути. Коли Петро Семенович злякано кинувся до нього й схопив його за руку, Ніка обережно визволився, сьорбнув із чашки кави і, дивлячись на доктора каламутними очима, кивнув головою на мишу:

— А уявіть собі, Петре Семеновичу, що тут не миша сидить, а людина. Га?

Яке ж могло б бути тут «шлункове» пояснення?

А щодо Сані, то тут Петро Семенович уже нічого сінько не розумів. У Ніки принаймні був якийсь постійний тонус суперечностей. А в Сані й цього не було. Від неї щохвилини можна було чекати якого хоч настрою, радикально протилежного попередньому, нічим не обоснованого, що тут же, без ніякого зв'язку, переходив у інший. Думки в неї стрибали швидко й несподівано, як блохи—то веселі й живі, то сумні й понурі. Вчинки не відрізнялись від думок. Сьогодні вона їде в голодні губернії помагати голодним, а на третій день од неї з Варшави приходить

лист, де вона повідомляє, що закохалась у комівояжера і їде з ним на Гвінейські острови. Другого дня новий лист з описом Варшави й проханням вислати грошей на поворот додому. Про комівояжера ні слова, тільки в кінці листа приписка, що цей комік хоче стрілятися через те, що вона не їде з ним на Гонолулу.

Та, правда, було і в неї щось своє, постійне. Це—почуття легкості, що вона його викликала. Як би вона не протирічила собі, як би не брехала, ніколи за неї не було ніяково. Петро Семенович поясняв це її надзвичайною певністю в собі та щирістю, навіть у брехні. Коли вона бреше, значить, так це й треба. Вона сама ніколи не припускала, що за неї може бути ніяково, і через те, мабуть, справді, цього й не було. Навіть коли вона сміялася з Петра Семеновича (а це була її майже постійна манера поводження з ним), то й тоді він не почував себе важко з нею. Сумно, соромно за себе, часом чудно, але раз-у-раз легко.

Дома всі були певні, що Петро закоханий у Саню Гарбузенкову. Мати часто, обіймаючи його знизу за стан, наче колону в соборі, лукаво казала: «Ой, Петрусю, здається, хутко доведеться нам більшеньке помешкання шукати»

Усі підтримували її лукавими посмішками, а Тоня, така раз-у-раз стримана, чогось червоніла, плескала в долоні й кричала:

— Ага, Петре Семеновичу, ага! Попалися? Ага!

Петро Семенович від соромливості хапав шестилітню Люсю, дочку Марти, і починав бігати з нею круг столу

Та соромливість соромливістю, а річ, здається, була проте не в самому коханні. Правда, Саня хвилювала його. Коли він приходив додому, перед ним виразно стояли її чудні, косуваті очі та розгорнені уста. Не

в поетичному розумінні стояли, а цілком реально, от так, як буває часом, коли довго дивишся на щось блискуче, а потім заплющиш очі й бачиш у жовтій пільмі той самий предмет, тільки не ясний, а темний. Одначе, про шлюб чи хоч би про надії на нього не думалось. Якось воно тут усе було ще більше заплутане й незрозуміле, аніж у іншому.

Взагалі, «дивлячись у шлунок» і силкуючись сам собі дати відповідь, чого його тягне до цієї родини, такої чужої йому, Петро Семенович приходив часом до тої думки, що річ тут, здається, у «бумбі».

«Бумба» була назва, що її дала Люся одному його чудному станові. Раз у місяць, а то й частіше, Петрові Семеновичеві ставало якось нудно, непокійно, наче він щось десь забув, та не міг згадати, де саме. Він кидав заняття, до пацієнтів ставився мляво, не дбало й балакав глухим голосом, од якого слова звучали, як саме «бум-бум» (звідси й пішла назва «бумби»). У такому стані його дратувала власна звичка пояснити все «шлуномком». А в той же час він не міг позбавитись її, і тут же, машинально навіть, цьому роздратованню підшукував якунебудь суто фізіологічну причину. Часто з злістю на когось він казав собі, що «бумба»—це тільки сама фізіологія; досить поїхати на Красногорську—і все зникне. Та й їздив, раз-у-раз червоніючи, соромлячись візників, поліцаїв, і самих проституток. Часом, наче на злість, справді зникало. А часом, теж наче для того, щоб ще більше заплутати, не зникало, а навпаки збільшувалось. Тоді він ішов на вулиці. Заходив у прості шиночки, зупинявся на базарах, помагав підняти коняку, що впала, заводив балачки з людьми й вертався додому без «бумби». Що це все було—чортяка його знала! Мати все підсувала свою «душу». Через те, мовляв, з ним було таке, що він у бога не вірив, про мікробів більше думав, аніж про духовні цін-

ності. Петро Семенович тільки винувато відмахувався.

І от у цьому незрозумілому інтересі до Гарбузенкових швидше всього була, мабуть, ота «бумба», що стала постійною. «Дядько Петрусь—бумба! Дядько Петрусь—бумба!» — майже щодня тепер кричала Люся, дивлячись на скудоччене волосся дядька Петруся. А дядько Петрусь винувато посміхався, пригладжував волосся, та через півгодини знову запускав у нього пальці й виявляв «бумбу».

І заняття з Тонею тепер майже припинилися, бо Петро Семенович кожную вільну хвилину віддавав Гарбузенковим.

Тоня була приймачка, дочка дворника, що помер на пожежі, рятуючи цінні папери з кабінету професора. По ньому лишилася дочка, семилітня Тоня, що її Заболотьки взяли в родину. Спершу, коли професор був ще живий, Тоню вчили в гімназії. Після ж його смерті, коли настала така скрута, що студент Петро мусів утримувати родину лекціями, Тоні довелося покинути гімназію, і вона почала помагати Марії Панкратівні по хазяйству. А тепер вечорами Петро готував її до матури. Та от це знайомство з Гарбузенковими загальмувало готування. Часто Тоня, чепурненько розклавши в кабінеті книжки, сиділа й чекала на Петра Семеновича, що на хвилинку вийшов кудись. Минало десять, двадцять хвилин, а його все не було. Тоня, стиснувши гарні, точені вуста, так само чепурно складала книжки й виходила. А Петро Семенович другого дня, дивлячись на Тоню винуватими, благальними очима, обіцяв сьогодні неодмінно працювати з нею. Та ввечері знову ганебно втікав.

Спочатку Марія Панкратівна була задоволена майбутнім шлюбом. Але дедалі, бачачи, що справа затягається, а тим часом од цієї «бумби» терпить підготовка Петра до професури, почала натякати

Петрові, що час уже взятися за розум. Петро гаряче обіцяв, скорботно казав своє «ех-ех!»—і на тому кінчалося. І як тільки виходив останній пацієнт, він нишком одягався й спішив до Гарбузенкових. Величезний, незграбний, з припудреними передками веле-тенських черевиків, які він соромливо ховав під стільці, добродушно спокійний і лагідно-мовчазний, він умощувався десь у кутку, брав у руки журнал і з-за нього весь вечір дивився на всіх.

Людей у Гарбузенкових бувало багато, та всі вони були чужі Заболотькові, і він їм чужий. Спочатку намагалися втягти його в свої інтереси, він, здавалось, охоче йшов назустріч їхнім намаганням, та нічого з того не вийшло: він був безнадійний профан у всьому. Публіка тут збиралася переважно літературно-артистична: журналісти, публіцисти, співці, музики, поети. Урядовців зовсім не бувало,—їх тут не любили. Приходив один адвокат, та й той грав на віолончелі.

Хто ще не знав Петра Семеновича, спокусившись його лагідно-уважним виразом лица, зачіпав розмову з ним про тількищо прослухану нову музикальну річ, або вірші. І на лихо Петра Семеновича, в розмові неодмінно вистрибували такі фрази: «ви. розуміється пам'ятаєте», абож—«чи не нагадує це вам», і називалася п'єса, вірші, ім'я автора, що їх Петро Семенович, звичайно, не міг пригадати, бо чув про них уперше... У таких випадках він спочатку непокоїно водив очима на всі боки, червонів і, глибоко зідхаючи, признавався, що не пригадує. А далі вже не червонів і тільки зідхав; а ще далі тільки хитав головою й лагідно, привітно посміхався.

Йому дали спокій, і він собі сидів у кутку, дивився, слухав і думав. Та скільки він не дивився, не слухав, у думках його не з'являлось нічого, що могло б прогнати «бумбу». Навпаки, вона тільки затягалася. Він

подібний був до мирного, лагідного сім'янина, що раптом полюбив ходити в галасливий, гуливий ресторан. Сам сім'янин не п'є там, не галасує, а тим часом ходить туди та й ходить, немов би самим чадом ресторана п'янячи себе.

І от цей ресторан, Гарбузенковський дім, неначе навмисне трапився йому, щоб убити «шлунок» і поставити на чільне місце «душу». Все тут було проти «шлунку», проти простого, здорового розуму. Навіть їли не для того, щоб не бути голодними, а для чогось іншого,—для розваги, для вбиття часу, для «краси» (слово, що тут займало таке саме місце, як дома «душа»). Меблі, посуд, ляmpi, килими, попільнички, речі найпростішої необхідности, що їм, здавалось би, не було вже чого клопотатись про «душу»,—ні, і ті існували тільки для неї. Стілець—не стілець, а якась прикраса, легка, тендітна, що на неї великій людині й сідати було ніяково. Ляmpi зовсім не для того висіли, щоб світити, а щоб нагадувати квіти, птиці та таке інше.

Про людей не було чого й казати. Коли саме вони працювали, коли робили щось «шлункове»,—Петро Семенович не міг зрозуміти. Спали вони до дванадцятої, до другої години дня. На їжу витрачали по годині, а то й більше. Після їжі збиралися, балакали, знову їли, співали, грали. Вечір і ніч проводили по театрах, концертах, ресторанах, де знову слухали, як інші співали та грали. Вони не знали ні крамарів з надокучливими рахунками, ні робочої блюзи. Ідеал Петра Семеновича був восьмигодинний робочий день для себе. Коли б він міг працюючи вісім годин, проговорувати всю родину, він був би щасливий. Вони ж бозна як ухитрилися обходитися без тих дріб'язкових, «шлункових» питань.

А вірші їхні, скрипки, картини теж неначе навмисне були для «бумби»,—нічого в них не розумів

Петро Семенович. Ясно, здається, що слово—чи то вірші, чи проза,—існує для вияву того, що думаєш чи відчуваєш. Нехай там навіть буде «душа», в тих віршах. Та в творах Керницького було щось незрозуміліше за саму «душу». Дурні вірші? Ба ні, а сам Керницький далеко не дурень.

Пробував був Петро Семенович балакати з ними на цю тему, та його слухали з таким обличчям, з такими чекальними посмішками, що він зніяковів, махнув рукою й замовк. Тільки нову тему дав Сані для глузування.

До знайомства з Гарбузенковими Петро Семенович, читаючи якийсь роман, де малювалися люди з «складними» душами, з таємними стражданнями, з загадковою, безпричинною незадоволеністю, тільки добродушно посміхався й про себе радив їм випити ризинки, а авторам—удвоє, щоб не вигадували нісенітниць. Усі ці загадкові натури, ці демонічні герої та таке інше викликали в нього раз-у-раз таке саме добродушно-насмішкувате відношення, як ті меблі, що він їх не уважно розглядав на вітринах великих мебльових крамниць. Він не мав сумніву, що ті стільці й канапи, з такими незвичайними, незручними для сидіння спинками, ніхто не купує,—виставлено їх для приваби публіки.

Але знайомство з Гарбузенковими починало його переконувати, що такі стільці, справді, купують, а загадкові люди з романів існують і в житті. Саня, Ніка, Ковальська, Гартвіг. Мімі... Чим не загадкові натури? Всі вони чимсь були незадоволені, чогось хотіли й не знаходили. Вони все випробували й до всього ставились так, як хворі діти до їжі—вередливо, нудливо.

Петро Семенович, натурально, не міг з ними порозумітися. Єдиний пункт, де він, здавалось, повинен був почувати себе вищим та дужчим за них, це—

природничі науки й медицина. Але й тут він мусів спасувати. Вони балакали так упевнено й ліниво про всякі хвороби та про нові способи лікування їх, що Петро Семенович тільки винувато посміхався і, червоніючи за них, хапливо казав:

— Дуже може бути, дуже може бути...

Та от іще одна дивність. Як Саня не любила підсміюватися з нього, а коли заходила розмова про його майбутню професуру, коли хтонебудь пускав дотепи з цього приводу, Саня не обзивалась ні словом, хоч у цьому пункті могла б таки дошкулити йому. Вона й сама знала це, та тільки от не користувалась та й годі. У розмову не втручалась, ставала дуже байдужа й тільки скоса зиркала на доктора.

Петро Семенович таких дотепів не любив. Усе міг стерпіти, на все відповідав теж жартом, але коли торкалося професури, він переставав м'яко посміхатися, серйозно й просто дивився в лице й на питання не відповідав.

Так от так і тяглась оця хронічна «бумба». До чого вона могла довести—невідомо. А тим часом у його власній родині почали помічатися деякі речі, що, коли б був час, слід було б ними зайнятися уважніше.

III.

У розчинену квартиру вікна залітав із вулиці грайливий, легкий, як метелик, вітерець. Пахнув він талою землею, молодою травицею, що бог її знає, де вона тут росла. У сусідньому подвір'ї грала катеринка; коло воріт цього будинку купчилась дітвора з паперовими корабличками в руках.

Петро Семенович збирався йти до Гарбузенкових і нерішуче погладжував широку бороду, дивлячись у вікно. Просто в лице йому світило вечірнє сонце, червоне, сонне. Воно загрузло в м'яких, збитих, як

перини, хмарах і безпорадно, п'януvато посміхалося звідти. На голих колючкуватих гілках акацій сварливо й заклопотано радились горобці.

У вітальні, де звичайно дожидали черги пацієнти, зачулися голоси матері й Марти. Петро Семенович злодійкуvато озирнувся, пройшов навшпиньках у передпокій і почав нишком шукати своє пальто. Двері до вітальні було нещільно зачинено, через те треба було вдягатися нечутно, а то довелось би вигадувати якусь історію. Брехати ж матері було так само ніяково та тяжко, як бити дитину. Та стільки від самого факту брехні, як і від того, що мати вірила їй. Все життя вона вірила всьому, що їй казали, і не навчилася розпізнавати брехню. Батько запевняв, що в неї в мозку бракувало «кривини недовір'я». Їй можна було сказати найнеправдоподібнішу річ (що батько часом жартом і робив), і Марія Панкратівна вірила. Її тільки вражало, як це могло статися таке, але не сумнівалася, що їй казали правду.

Затиснувши щелепи. Петро Семенович нечутно натяг шубу на один рукав і прислухався до вітальні, чи не чули. У вітальні чогось тихо було. Тоді Петро Семенович підкрався й зазирнув. На своєму улюбленому місці, в кутку зеленої канапи, напівлежала Марта. Вона своїм звичаєм уся якось переломилася, підгорнувши одну ногу під себе, а другою ліниво ловлячи просіяні крізь гардини плями сонця. Пантофля трималася тільки на пальцях, і над п'ятою на чорній панчосі видно було біленьку дірочку. Як була Марта вранці й за обідом у нічній кофті, так і не змінила її. Гудзики на грудях порозстібалися, і видно було мережево сорочки. Пасма жовтяво-бронзового, як у Петра й у батька, волосся, сухого та трохи виткого, безладно звисали на плечі, груди, лице. У злегка пукатих зелених очах знайомий вираз апатії, втоми та млявої насмішкуватости.

Поруч із нею сиділа мати, тримаючи в руках скручену хустинку. Вся в темносиньому, з старомодними оборочками, маленька, кругленька, вона нагадувала синю капусту.

— Ну, і що ж?—мляво промовила Марта, видно тільки для того, щоб щось сказати. Сама дивилася собі на ногу, що злегка нею погойдувала, неначе кописаючи на ній соняшні плями.

Петро Семенович повів головою праворуч, убік матері. Марія Панкратівна була чогось сумна й дуже здивована; кругле, тонко заштриховане дрібними, акуратними зморшками обличчя її, на якому тільки опуклість лица була така гладенька, як вимиті морем круглі камінчики, виявляло цілковиту розгубленість. До такої міри, видно, була чимсь вражена, що навіть «зробила шофера», як казала Люся, цебто відсунула на чоло свої пукаті круглі окуляри (у неї останнім часом од неспокійного життя боліли очі).

Петро Семенович подивився на підлогу, поставив ближче до дверей ногу і всім тілом підсунувся до них, тримаючи шубу на одній руці.

Марія Панкратівна безпорадно підвела плечі, схилила голову набік і сказала:

— Бог його знає, що з ним! Хіба ж тепер діти довіряють своїм батькам! Входжу до нього, а він лежить долі, розкинувши руки...

Вона безсило спустила плечі й безнадійно закінчила:

— ...І головою просто в плювальницю...

Навіть Марта зацікавилася—перестала гойдати ногою й повернулася до матері.

— У плювальницю! Навіщо ж це? Навмисне, чи не помітив?

Петро Семенович нашорошено й тривожно витягнув шию. Це вже щось нове в Данька!

Обережно розчинивши трішки більше двері, він напружено слухав далі.

Мати тужно й непорозуміло переплела пальці.

— Отож і лишенько, що навмисно! В тому й горенько, що все це він навмисно, свідомо. «Що з тобою, синку?»—питаю його.—«Нічого»,—каже.—«Як же так, нічого?»—«Нічого!»—Не розумію: отаке виробляє—і нічого... «Та чого ж ти лежиш так?»—«Хочу! Не підходьте до мене!» Підходжу, а він аж головою б'ється об край плювальниці й кричить: «Не підходьте, я вам кажу!»—Я вся аж похолола. Господи боже мій! Що ж це з дитиною таке діється?! А він раптом... мати небесна! раптом каже, та з такою посмішкою, що мене так і стисло всю: «А коли, каже, хочете підійти, то підходьте, тільки з умовою, що плюнете, або вдарите мене по лиці або по очах». Так і сказав: «по очах...»

Марія Панкратівна прикусила губи, що почали тремтіти, і швиденько приклала хусточку до одного ока, потім до другого.

Петро Семенович почав помалу скидати з руки шубу,—рішуче з парубком щось непевне!

Петро знав, що брат останніми часами став якийсь чудний: то ходить, як приголомшений, розгублений, з заплаканими, червоними очима; то зненацька з'явиться в нього невластиве йому нахабство, незрозуміла злісність до всіх. От уже тиждень, як не хотів їсти зо всіма, виявляючи зневагу до всіх, замикався в себе в хаті й цілими днями не показувався.

Петро не надавав цьому великої ваги: закохався хлопець, мабуть, та й годі. Та десь ще й нещасливо, як і личить Заболотьям.

Але такі вже вияви закоханости, як биття головою об плювальницю, були чудні. Яке може мати відношення плювальниця до якогобудь нещасного кохання?

Петро Семенович хотів покласти шубу, але в вітальні забалакали. Він поспішив до дверей. Марта про щось спитала, та Петро не чув, про що саме.

Він тільки бачив, що інтерес її уже опав: вона ліниво намацувала щось коло себе рукою. Найшовши, підняла догори, подивилась і поклала в рот—цукерок, її звичайна й майже єдина їжа.

Мати з глибини грудей зідхнула й сказала:

— Нічого на це не відповідає: «одчепіться»,—та й годі. «Не питаєте, не балакаєте, не посміхайтесь до мене, я—поганий, негідний».—«Та чим же ти, синку, негідний? Що ти зробив такого, що негідний? Скажи, дитинко, я ж мати твоя». Мовчить. Голівку його хотіла відсунути від тої паскудної плювальниці, а він як шарпнеться: «Тут—мое місце, не чіпайте мене!»

І знову Марія Панкратівна, боячись терти хворі очі, притулила, як актори на сцені, хусточку до них. Розгорнувши хустинку й висякавшись, вона трішки гундосо казала далі:

— До школи з тиждень уже не ходить. Через місяць, два—іспити. Ще на другий рік у восьмому класі зостанеться. На шиї в Петра. Коли б ще хоч Петрусь тепер не такий занятий був: дякувати богові, почав ходити тепер до бібліотеки, працювати, боюсь турбувати його,—а то б хай він побалакав з Данею...

Петро Семенович почув, як лицям його стало гаряче.

— Даня любить його більше за всіх нас, може йому хоч сказав би, що там таке в нього... Ато чи не побалакала б ти з ним, Мартонько?

Марта прижмурила очі, подивилася на вікно, коротко, по-собачому, позіхнула й промовила:

— Пройде... Не все одно?

Це був її улюблений вираз.

Мати здивувалась:

— Як так, пройде?

Марта невдоволено скривилась:

— Ах, мамо! Ну, пройде так, як усе проходить. Що там, справді... Полежить і встане. І, взагалі, дайте мені, ради бога, спокій... Нудне все це...

Марія Панкратівна непорозуміло подивилась на дочку: брат корчиться в якихось муках, а їй—усе одно.

Петро Семенович кинув шубу на стілець, кашлянув і нехапливо ввійшов у вітальню. Марія Панкратівна по скупчено зібраній над бровами шкірі Петра зрозуміла, що він усе чув.

— Я йду до Дані...—коротко сказав він і вийшов

IV.

Біля кімнати брата Петро Семенович зупинився,—стукати, чи ввійти без попередження? Не стукаючи, він увійшов, швидко озирнувся навкруги і, як укopianий, зупинився біля порога. Майже коло самих його ніг сидів долі Данько. Але як сидів! Одкинувшись усім тілом назад і спершись обома руками об землю, він безсило звисив голову на ліве плече. «Сатинове», як казала Люся, дуже м'яке й блискуче волосся його обгризеними пасмами звисало на очі. Пукате згори чоло було в крові і в чомусь мокрому, слизуватуму,—в слині, мабуть. Слина блищала й на щоці, та звисала з ледве помітного вусика павутинкою на груди. Він був без блюзи, і сорочка на брижах замазалась, наче його за ноги тягали по підлозі. Він робив вражіння до нестями п'яної людини, побитої, загидженої, що сама не знає, що з нею й де вона. Навіть погляд був, як у п'яних—тупий, безтямний, застиглий. Коли Петро ввійшов, Данько тільки мертво перевів на нього погляд і не рухнувся. Коли б його роздягли догола й так посадили серед площі, повної людей—він так само дивився б на них.

Петро Семенович хапливо зачинив двері й ступнув до брата.

— Даню! Що з тобою, хлопчику?

І сам здивувався свого голосу. Звичайно він балакав крихким, сиплуватим баском, а тут зненацька

звідкись з'явився фальцет, непевний, смішний. Петро Семенович прокашлявся й своїм голосом спокійніше повторив:

— Що з тобою, Даню? Га?

Данько, не міняючи пози, майже не ворущачи губами, рівним шепотом сказав:

— Дайте мені спокій. Нічого нема.

— Та як же, голубчику, нема? Почекай, я поможу тобі встати...

Та тільки Петро Семенович нахилився й простяг руки, щоб узяти брата під пахви, як Данько, неначе раптово розбуджений, злякано шарпнувся всім тілом убік, підняв перед собою лікоть і закричав:

— Не торкайся до мене! не торкайся!

І страх, і огида, і ще якась незрозуміла ворожість були в його голосі та на загидженому, вимученому обличчі..

— Чого ви всі чіпляєтесь до мене?!—раптом з одчаєм вигукнув він.—Чого вам треба? Ви не маєте права так мучити мене! Я все одно нічого не скажу. Іди собі звідси, іди! Ох, боже мій, боже мій!!

Він упав головою на підлогу, і, підкидаючи зламаною, скрученою, як дерево, що хотіли зламати, спиною, з мукою заплакав.

Коли з Петром Семеновичем траплялося щось тяжке й несподіване, він, самому собі на диво, дуже рідко розгублювався і, здавалось, навіть зовсім не почував цього тяжкого. Усе в ньому відразу, неначе на чийсь команду, затихало, вишикувалось і напружено затаювалось. Рухи, думки ставали надзвичайно легкі, точні. І ще було таке почуття, ніби він дуже поспішає, а в той же час рухається занадто помалу й без потреби розмірено.

Коли Данько впав головою на підлогу й закричав «ох, боже мій!!»—у Петра Семеновича тьохнуло в грудях, і він почув, що весь затаївся.

Постоявши якусь хвилину непорушно, він мовчки, не хапаючись, обійшов брата, нахилився і взяв його під пахви. Данько хотів знову одбиватися, але Петро зі спокійною, ніжною силою притиснув його руки до грудей, так підняв його й переніс на ліжко. Потім так само мовчки, спокійно намочив рушник і втер лице братові.

Данько, як тільки зрозумів, що пручання не допоможе, відразу чудно затих. На покусаних губах його з'явився помітний зловтішний усміх. Він поглядав на руки Петра, якими той торкався до його обличчя, і нічого не казав.

Але коли Петро витер об сухий кінець рушника пальці й хотів сісти, Данько заплющив хмуро очі й ніби проти своєї волі бовкнув:

— Вимий руки!

— Нічого, Даню, і так добре буде...

— Вимий руки, я тобі кажу!—крикнув він з мукою й злістю.—З милом вимий! Чуєш?

Петро Семенович заспокійливо й лагідно посміхнувся. Бідний хлопчик, він вважає себе за такого «негідного», що дума, ніби тільки милом можна вимити цю «негідність». Але тут якраз до мила й не треба було допускати,—він тоді мав би підставу вірити, що й інші вважають його за негідного.

— Нічого, нічого... Я сьогодні раз десять уже мив руки, буде з них. Ти от краще ляж, заспокійся та розповідж мені, що трапилось. Пам'ятаєш, як бувало...

Та Данько не дав закінчити. Хвилюючись, дратуючись ще більше, він потяг Петра до умивальника.

— Коли ти не вимиєш, я розіб'ю собі голову об етажерку... або об стіну, однаково!

Він сказав це так, що Петро тільки уважно подивився на нього і, посадивши на постіль, сказав:

— Ну, добре, добре, я вимию. Не важко. Навіть з милом, коли хочеш...

— І з одеколоном! Там, у синій пляшечці...

— Хай буде й з одеколоном...

Данько ще хотів щось сказати, та не сказав і ліг головою на подушку. Миючи руки, Петро непомітно поглядав на брата. Та й змінився ж хлопець! Лице виснажене, шкура на ньому синювата, під очима темні круги. Але головне—незвичний вираз його. Легкодухий, м'який, а через те егоїстичний та хитруватий. Данько, здавалось, нездатний був на якенебудь сильне, глибоке почуття. І раптом на цьому, дитячому ще, обличчі така понура хмарна туга, такий безнадійний, глибокий одчай!

Але одночасно, коли Данько ловив погляд Петра, в очах і в устах його виразно пробігала незрозуміла ворожість. Що це могло значити?!

— Ну, от я й вимив...—голосно сказав Петро Семенович, витираючи руки. Потім підійшов до Данька, обережно поклав його на ліжку й сам сів збоку. Данько заплющив очі—мабуть, для того, щоб не зустрічатися поглядами.

— Та-а-к... Так от, значить, які справи в нас. Ну, добре. А тепер ти мені викладай, що там у тебе. Ну?

Данько лежав, не розплющуючи очей, але, мабуть, почувуючи на собі погляд брата, і через те досадливо кривився. Далі раптом уткнув голову в подушку й затулився ліктем.

Петро підвівся й підійшов до вікна. Тополі на горі стояли в золоті вечірнього сонця. Небо було глибоке, весняно-ніжне, хвилююче.

Петро Семенович зідхнув і рішучо підійшов до Дані.

— Ну, Даньку? Кажі, хлопчику, легше буде...

Данько скинув руку з лиця й знову лежав із заплющеними очима,—йому, мабуть, було вже байдуже, дивляться на нього, чи ні.

— Що сказати?—хрипло бовкнув він.

— Що з тобою?

— Що зо мною?

— Так.

Данько розплющив очі, зупинив їх на Петрі й пильно та довго водив по лиці його. Огляд, мабуть, відживив його, викликавши той самий тонкий, злий усміх.

— Що зо мною?—повторив він, одводячи погляд убік і дивлячись на гравюру, що висіла над ліжком. Здавалося, він міркував, чи варто казати, чи не пошкодить щирість. І вирішивши, мабуть, що йому тепер уже ніщо не може пошкодити, хитнув головою, підвівся й повагом витяг із кишені штанів зжмаканий лист.

— Прочитай...—загадково й понуро всміхаючись, сказав він.

Петро Семенович узяв довгастий, синій аркушик, а Данько знову ліг, безсило, безнадійно звівши руку з ліжка.

Петро хапливо почав читати листа. Почерк його, він одразу впізнав, був Тонин, чіткий, з легенькими натисками посеред літер.

«...я іду від вас... Можеш сказати своїм, що я зовсім не до тітки пішла, а туди, де, як ти сказав, мое «природне місце».

«Але на прощання ще раз скажу тобі: я не в и н н а. Винен ти, і за себе, і за мене. Та, проте, ти й сам це знаєш, тільки з малодушности боїшся признатись. Щоб сумління не мучило. Шкода тільки, що в панів коротеньке сумління. А братік Петрусь ще й допоможе. От і буде все гаразд.

«Ти міг би й не бути таким жорстоким та поганеньким. Я й сама знаю, що загину. Один час мені здавалось, що... Не хочу писати, що здавалось. А Петрусеві своєму, вічно майбутньому професорові, перекажи мою сердешну ненависть. Усіх вас ненавиджу

й буду жорстоко мститись до того дня, аж поки зовсім не стане сил. Я використаю своє «природне місце». Прощай! Тоня».

Це був увесь лист. Петро Семенович нічого з нього не зрозумів. Що в них вийшло? Куди вона пішла? За що ця несподівана, безпричинна ненависть до нього, Петра?

Але тільки він хотів звернутись до Данька, як той умить схопився, вирвав із рук у нього листа й стрибнув з ліжка. Підбігши до стінки, він зірвав з кілка пальто і так, як був без блюзи, хапливо, судорожно натяг його на себе. Потім повернувся до ошелешеного Петра, скривив лице в гримасу лютої огиди, сильно стиснув кулаки і, б'ючи себе ними по висках, з ненавистю закричав:

— Падлюка! Падлюка! Падлюка!

Кричачи, повернувся й вибіг.

Петро Семенович схопився, але, коли грюкнули за Даньком двері, знову сів. Велике бородате лице його стало вмить подібне до лица матері. Брови розгублено підвелись, очі зробилися круглі.

Потроху він очутився. Дивлячись на ясний гудзи блюзи, що валялася під стільцем, він з мукою, з непорозумінням думав. Так, щось вийшло з Тонею. Але що?! Любов? У Тоні до Данька, до якого вона ставилась, як розсудлива старша сестра?! Чого ж вона пішла кудись, з незрозумілою ненавистю до всіх і до нього, що ніколи за все життя її в них не сказав їй ні одного слова недоброго? «Петрусь... Вічно майбутній професор...» Це ж написано не Тонею, спокійною, розумною, стриманою. А написано ж з виразним наміром як найдошкульніше образити його, написано з тим, щоб Данько показав листа. Невже за те, що занехаяв заняття з нею? «У панів легке сумління...» До чого тут «пани»?!

Петро Семенович підвівся, ще подумав, не відводячи очей від гудзика, і зідхнувши, помалу вийшов.

У вітальні на канапі в тій самій позі сиділа Марта. Матері не було. На килимі підбором догори валялася пантофля. Сестра в безсилій тузі закинула голову назад, майже за спинку канапи, так що видно було тільки тугу шию та виразні темні дірочки ніздрів.

Петро хотів спитати, де мати, та не наважився й навшпиньках вийшов із вітальні. Перед горем сестри він раз-у-раз проходив із поштиво нахиленою головою в душі.

Матері він постановив нічого не казати, поки не довідається від Данька чогось певного.

Сонце вже майже зовсім зайшло, коли Петро Семенович підходив до будинку Гарбузенкових. Але на хмаринах, на шибках вікон високих будинків та на вершечках гарбузенківського саду лишився ще ніжно-малиновий рум'янець.

Петро йшов помалу, покопирсуючи палицею м'яку, насичену весняною водою землю. Перед високим парканом, що тягся вздовж усього саду Гарбузенкових, він на хвилину зупинився,—з саду доходив гомін знайомих голосів. Петро Семенович зараз же забув про це й пішов далі, пильно приглядаючися до чогось у себе під ногами.

Машинально роздягшись у порожньому передпокою, він попрямував до їдальні. Тут теж нікого не було, тільки на столі в безладді стояв посуд і пляшки та валялися зім'яті серветки.

Петро Семенович чогось постояв, подумав і пішов до Івана Пилиповича,—він уже другий день не бачив ні його, ні Тома.

Підходячи до маленького сальончику, де раз-у-раз відбувалися читання, він зачув голоси. Двері були відчинені. Петро Семенович машинально зазирнув у них і, неначе зненацька схоплений кимсь, що підстерігав його там, зупинився. Праворуч, біля стіни,

коло столику з нотами, чи то боролися, чи то гралися Саня та Шапкін,—одразу не можна було розібрати. Але придивившись, він побачив, що голова Шапкіна була чудно відвернута вбік і закинена назад, а коло неї шарпалась рука Сані: рука шарпала за вухо. У той же час друга рука її з другого боку швидко підводилась і з мокрим згуком падала на щоку Шапкіна. Петро Семенович бачив тільки профіль Шапкіна з перетягненим до вуха оком, перекошеним до Сані, блискучим і злим. Він обома руками обнімав її і, видно, силкувався притягти до себе. Саня ж одкидалася назад, шарпала за вухо, біла його й люто, але тихо шипіла:

— Пус-с-тіть, я вам кажу! Пус-стіть!

— Поцілуйте—пушу...—зо свистом від перекошеного рота відповідав Шапкін.

Саня почала ще лютіше рвати вухо його, а він уперто й злісно тяг її до себе.

Петро Семенович нишком одсунувся від дверей і хапливо пішов до Івана Пилиповича. Вигляд у нього був винуватий і зляканий.

Старого не було дома. На фотелі біля столу мирно спали Том і Астарт, улюблениця Сані. Том розумно, запитально подивився на доктора й неохоче потягся,—знову почнеться це кумедне обмацування його живота та боків. Петро Семенович погладив його пухнасту, гнучку спину, серйозно й хмуро полоскотав Астарту, що зараз же з розніженою готовністю витягла ший, і відійшов до столу. Постоявши й тут, задумливо поведивши пучкою по мережеву, витисненому на шкірі якоїсь книжки, він повільно пішов у сад.

На широкій галявинці за зеленим, довгим столом розташувалась невеличка компанія: Керницький, Гартвіг, Ніка, Лариса Андріївна, Завада. Шапкін та Саня теж були вже тут. Петро Семенович, сходячи

ще з тераси, бачив їх. Вони сиділи поруч і жвавенько, по-дружньому, навіть, може, більше ніж по-дружньому, розмовляли.

Петра Семеновича зустріли, як завжди, весело й разом із тим навмисне-недбало.

— А-а, медицина, медицинище! Добрий вечір! Весна вже, помічаєте?

— О-о, медицина! О-о, ме-ди-ци-на!—здіймаючи все вище та вище ноти й театральні підвівши руку до гори, добродушно заспівав Гартвіг і знову повернувся до Завади.

Саня поздоровкалась з Заболотьком неуважно, зараз же повернувшись до Шапкіна, що сидів одкинувшись назад і заклавши руки в кишені розстібнутого пальта (крім Петра Семеновича й Керницького, всі були в пальтах). Одне вухо й протилежна до нього щока були червоні, але Шапкін одверто потирав їх,—мабуть, уже раніше дав якесь пояснення. Вигляд у нього був звичайний: певний, злегка іронічний і поважний. Петрові Семеновичеві він подобався своєю поважністю та ясністю в словах і діях.

— Чудовий вечір, Петре Семеновичу!..—звернулася до Заболотька Лариса Андріївна.

— Приємний, приємний!—хапливо згодився Петро Семенович, сідаючи поруч з Гартвігом. Залізний, зелений стілець угруз під ним у землю й нахилився вбік. Петро Семенович поправив його й повернувся до Лариси Андріївни з наготовленим привітним усміхом.

Але жінка Шапкіна вже говорила щось до Ніки. Ніка майже лежав на стільці, уперши ноги в поперечку стола й гойдаючись то взад, то вперед. Він своїм звичаєм покусював нігті, але смугляве жовчне лице його було, як раз-у-раз при Ларисі Андріївні, лагідне й несміливе.

На столі стояли пляшки з вином, шклянки, напівповні, а біля шклянок лежали гіллячки з зеленими

й сивими бруньками. Такі самі гіллячки були застромлені в петельки чоловіків та в волосся дам.

А Керницький тримав гіллячку в роті. Він стояв під дубом, спершись об зеленкуватий стовбур його спиною й по-наполеоновськи схрестивши на грудях руки. Закинувши голову назад, він покусював гіллячку й злегка похитувався. Чисто виголене лице його, з ямкою на підборіддю й м'ясистим носом, було поважне й хмарно-задумливе. Він любив трішки попозувати, не ховаючи цього. Була поза і в цій хмарності, у відокремленості від усіх і навіть у гіллячці в роті.

Петро Семенович узяв чиюсь гіллячку й неуважно пом'яв між пальцями ніжну бруньку.

— Ану! Ану!—раптом голосно й занадто весело закричала Саня, схиляючи голову набік і з викликом зазираючи Шапкіну в лице («ану!»—був її улюблений вигук, що вона його вживала в різних випадках).

Шапкін самовдоволено розкотисто зареготався, представляючи ряд дуже білих сухих зубів.

Усі подивились у їхній бік (тільки Керницький не звернув ніякої уваги). А Петро Семенович почав пильно проводити гіллячкою стежку від калюжки розлитого на столі вина.

— Ні, Олександро Іванівно, я цього не зроблю...—сміючись, сказав Шапкін.

— Ага, бачите! Ех, ви! Ларисо Андріївно! Ваш чоловік—боягуз!—Знайте це.

Лариса Андріївна охоче захитала головою. Вона помітно почервоніла, хоча посміхалася з таким виглядом, наче дуже добре розуміла Санин жарт і сама готова підтримати його.

У калюжці вина плавали порошинки, і Петро Семенович ретельно підганяв їх проведенням до краю стола каналом. Він тільки мигцем зиркнув на Шапкіна. Журналіст сидів із тим самим усміхом на вустах,

але в очах, як здалося Заболотькові, миготіло щось непокійне; неначе він от-от чекав якоїсь прикрости.

— А ви чого сьогодні такий? Петре Семеновичу! До вас балакають!

Петро Семенович швидко підвів голову. На нього, з футряного коміра накиненої на плечі шубки, з іскрами стриманого сміху дивилося злегка порожевіле лице Сані. Кінчик носа був червоний.

Петро Семенович хотів посміхнутись, але замість того неголосно й серйозно сказав:

— Нічого, Олександро Іванівно...

Вона зараз же відвернулася до Шапкіна, не цікавлячись ніякими Петрами Семеновичами.

Фарби в саду гасли, синюватий присмерк заштриховував обличчя й предмети. Тільки далеко вгорі, у холодно-синьому небі, дотлівала довгаста, як човник, хмаринка.

Завада щось переконано й розумно доводив Гартвігові вимахуючи жовтим олівцем і металічним кінчиком. Біля нього на столі лежала купка газет і книжок. Завада раз-у-раз ходив із купкою книжок та газет. Вони в нього визирали з усіх кишень, лежали навкруги на стільцях, на столі, долі, нагадаючи тих собачок, що водять за собою на ланцюжку.

Завада Петрові Семеновичеві був симпатичніший за всіх, що бували в Гарбузенкових. Може, це було через те, що він, як і сам Петро Семенович, справляв у цьому домі вражіння чогось недоречного. Черевики в нього були неодмінно покривлені, одна колоша штанів чогось зачіпалася за вушко черевика, і через те нога здавалася обгризеною на кінці. Скудовчений, якийсь отетерений, він був подібний до люлини, тількищо випущеної з тісної скрині, де його довго ховали. Чого він ходив сюди, і чому його охоче приймали та виразно поважали—було незрозуміло. Може, через його дружбу з Шапкіним?

Саня казала про нього, що він не розмовляє, а «читає серію рефератів». Дійсно, кожна тема, яка б вона незначна не була, викликала в Завади цілу промову, розумну, серйозно-ідейну. Коли ж не «читав реферата», то сидів із таким виглядом, що от-от піднесе догори олівець з металічним кінчиком і почне довго та переконано балакати. Мабуть, це було в нього через те, що йому доводилося писати багато статтів. І через те все життя уявлялося йому, як ряд питань, що з приводу їх можна прочитати реферат, або написати цікаву статтю. Сміявся він рідко, але гарно, по-дитячому.

Гартвіг слухав його, зібравши горбиками густі брови. Петро Семенович теж почав слухати, але зараз же знову повернувся в бік Сані. У цей мент Керницький, недбалим жестом скинувши руки з грудей, не хапаючись, підходив до столу. Насмішкувато й хмуро посміхаючись, він дивився кудись у просторінь. Глибоко й неприховано-роблено зідхнувши, він підняв поли свого смокінга й сів боком на стіл біля самого Шапкіна, майже торкаючись до нього спиною. Шапкін скоса зиркнув на спину і, нічого не кажучи, відсунувся. Керницький, ніби не помітивши цього, зідхнув і сів ще зручніше, знову присунувшись до самого обличчя Шапкіна.

Саня замовкла і, потираючи підборіддям сіре хутро коміра, зпід лоба зиркала на обох.

Шапкін, сміючись, розвів руками й голосно, благодушно промовив:

— Наші поети хутко, як давні греки, будуть не сидіти за столами, а возлежати на них... Павле Максимовичу, вам тісно?

Керницький, перекутивши все тіло, помалу повернувся до нього і, не посміхаючись, з натиском сдповів:

— Пане добродію! Греки возлежали не на столах, а на лавах, ложах. Як літераторові й колишньому со-

ціялістові, що невідомо через що змінив на цей час свій світогляд, вам слід було б знати цей немудрий факт..

— Вибачте великодушно, я більше не буду...—тим самим благодушним тоном сказав Шапкін, посміхаючись до всіх.

— Я вибачати вам не берусь, хай це роблять ваші нещасні читачі. Але те, що греки, добродію, лежали на столах, цього вам навіть ваші ліберальні крамарі не простять. Греки возлежали не на столах. Це—факт.

— Згоджуюсь, каюсь, прохаю вибачення...

Вираз лица Шапкіна був усе той самий, насмішкувато-добродушний, але вже неначе б то з одтінком нашорошености. Всі слухали з різними посмішками. Тільки Завада говорив собі далі Гартвігові, що поглядав убік Шапкіна та Керницького.

Керницький, не міняючи строго-погордливого й виразно-задерикуватого тону, знову сказав:

— Я, повторяю, не потребую вашого вибачення. Я тільки хотів...

— А здається, панове, стає вже досить свіжо в саду?—раптом голосно промовив Шапкін і заклопотано звернувся до жінки:

— Тобі не холодно, Ла?

Лариса Андріївна зараз же підвелась і, беручи зі столу свою торбинку, відповіла:

— Так, я трішки змерзла...

— Ану!—занепокоєно скрикнула Саня.—Зовсім не холодно.

Шапкін устав і, закругливши руки, під пальтом потяг униз жилет.

— Холодно, холодно...—поважно сказав він.

Керницький теж став на ноги і, звертаючись до Сані, з усміхом промовив:

— Згоджуюся з вами, Олександро Іванівно: Шапкін—боягуз!

— Панове, ходімо, ходімо!...—відходячи й неначе не чуючи Керницького, гукнув Шапкін.

— Ну, ходімо!..—рішучо підхопила Саня і, взявши Керницького під руку, пішла за Шапкіними.

— А ви, Петре Семеновичу?—спитав Гартвіг, рушаючи за всіма.

— А я ще посиджу...—з ніяковою посмішкою відповів Заболотько.—Вечір такий хороший..

— Це правда!—охоче згодився Гартвіг. Він охоче згоджувався з усім, що не торкалося музики. Через те, казала Саня, Завада так і любив з ним розмовляти.

Стало тихіше, але ще ніби холодніше. Над дубом, під яким стояв Керницький, заморгали голубими очима зорі. Дерев в саду злилися з темрявою й не-сміло шелестіли, ніби ще не зовсім певні, що люди пішли. У вікнах будинку замиготіли вогні й тіні. Приглушено загуркотів рояль, часом бурхливими хвилями вириваючись надвір,—це хтось виходив на терасу, не зачинивши за собою дверей. Потім знову ставало тихо й сумно серед ледве помітних контурів кушів. На столі сиротливо стояли пляшки, відблискуючи до вікон довгими смужками на пукатих боках.

Петро Семенович непорушно дивився на одну таку смужку, схиливши голову на руку й спершись об стіл.

З дому знову виривались звуки роялю. На терасі грюкнули двері, і серед тиші, що зараз же настала після цього, зачулися швидкі, дрібні кроки по сходах. Потім зашаруділи кущі й зарипіла мокра жорства на стежці.

Заболотько, пильно вдивляючись у темноту, сів рівніше.

— А це що значить?!—раптом злісно, з обуренням зачувся коло нього голос Сані.—Чого ви тут сидите? Чого не йдете до хати? Що це таке? І ви ще будете мені комедії вчинять?!

Петро Семенович підвівся і, дивлячись згори вниз на підведену до нього пляму обличчя Сані, тихо сказав:

— Вибачте, Олександро Іванівно, я тут, лишився через те, що... у мене трапилась одна прикрість... і я хотів подумати... Я не для комедії...

— Прикрість?—нашорошено перепитала Саня.— Яка саме? Ну, кажіть. Швидше, мені холодно...

Вона була без шубки, в своїй сіро-зеленій сукні, що називала її «жаб'ячою». Справді, їй, видно, було холодно,—худенькі, дитячі плечі щулились і горбилися.

— Та... та нічого надзвичайного, Олександро Іванівно.—Дома... З братом...

— Так? Правда? З яким? З Михайлом? У-у, як холодно! Що ж з ним?

— Не з Михайлом, а з Данилом, гімназистом...

— А, з гімназистом! Що ж з ним?

— Не знаю. Я от...

— Як не знаєте? Двійку поставили? З гімназії викидають? Закохався? Він великий?

— Не знаю, Олександро Іванівно. От сиджу і сам думаю, що з ним,—незрозуміле щось...

— У вас усе незрозуміле. Я незрозуміла, брат незрозумілий, ви сами незрозумілі. Ну, добре, ходімо в хату, ви мені там розкажете про свого брата. Холодно тут. Ану!

І схопивши Петра Семеновича під руку, потягла за собою. Бігти з нею було незручно, але приємно. І крім того хвилювало те, що вона прийшла по нього.

Біля тераси вона, немов згадавши щось, зупинилась і сказала:

— Ах, так! А тата ви бачили?

— Ні... Його не було дома.

— А ви звідки знаєте? Прислуга сказала?

— Ні, я сам ходив.

— Як же ви пройшли до тата? Через маленький сальон?

— Ні, заднім коридором. У сальоні хтось розмовляв, я не хотів затримуватись і пройшов до Івана Пилиповича...

— І тата не було?

— Не було.

— Він тепер на якихось засіданнях. Ну, ходім, ходім. Я замерзла. Та не будьте ви таким... Ах, ви ж мені розкажете, що з вашим братом!..

Але коли вони увійшли в хату, Саня зараз же покинула Петра Семеновича й забула про його брата. А він не мав бажання нагадувати їй і незабаром непомітно пішов собі додому. Ідучи вулицями, він поміж іншим намацував у собі задоволення, що Сані не вдалося випитати, чи бачив він сцену в сальоні.

VI.

Дома він застав у передпокої Тимощука, чоловіка Марти. Тимошук уже вдягався, збираючись виходити. Біля нього стояла Марта, прибрана, з підозріло рум'яними лицами й блискучим поглядом.

Тимошук зараз же обняв Петра, повів його до кабінету й почав розповідати щось масне. Петро слухав його мовчки й похмуро. Але Тимошук «не звертав уваги». Це його відмінна риса—не звертати ні на що уваги. Він так і казав:

— Плюй на все з височенного дерева, і не звертай уваги.

Та так і робив. Ні мати, ні Петро, ні сама Марта ного не любили. Марту він майже вигнав з дому, йічого не давав їй на прожиток, і проте, щоразу, як вертався з своїх подорожів по повіті (він був земський архітектор), з'являвся до Заболотьків. З'являвся, хляскав по плечі Марію Панкратівну, замовляв обід собі. Одно слово, поводився, як родич.

Кожна його візита була Петрові тяжка. Не тільки від самої присутності Тимощука, як од іншого. Майже щоразу Марта й Тимошук ішли до Марти в кімнату, лишалися там якийсь час, а коли виходили, то в Марти блищали очі. Тимошук же, майже нічого не ховаючи, задоволено потягався й недбайливо похльоскував Марту по спині. Після того в Марти з'являлися гроші на сукні собі й дітям та на цукерки.

Надто важко було Петрові того, що ні Марта, ні мати якось не надавали цьому великої ваги; навіть здається, вважали, що Тимошук кінець-кінцем міг би бути добрим чоловіком, коли б продажні жінки та товариші не втягали його в розпусту.

А після цих візит ще неприємніше було дивитися в очі Їжакевичеві. А той, звичайно, щоразу знав про ці візити чоловіка, та знав, мабуть, про таємні перебування його в кімнаті Марти.

Як навмисне, зараз же по відході Тимощука, придибав і Їжакевич. Він, мабуть, зразу догадався, хто був, бо трохи довше, ніж звичайно, забарився в передпокою. Не зважаючи на те, що ходив до Заболотьків уже впродовж двох років, він щоразу, як з'являвся, питав покоївку, чи приймають, і не роздягався, поки хтось не виходив до нього. Він був цілковита проти лежність Тимощукові. Той—присадкуватий, кремезний, з жилавою, короткою шиєю, порослою дрібними білявими кучерями. Цей—високий, трохи згорблений, шия довга, очі великі, з нездоровою жовтявістю, завсіди сумні та несміливі. Тимошук усіх із вищістю хляскав по плечі, а Їжакевич довго та пильно тиснув руку, неначе за щось прохав вибачення.

Тимошук знав про відносини між Мартою та Їжакевичем, але тільки підсміювався з них. На платонізм він «не звертав ніякої уваги». Не раз казав і Петрові про це. Те, що Марта була сестра Петра, нічогісінько не значило для нього. Коли Петро Семе-

нович, червоніючи й хмурачись, зупиняв його, він недбайливо відповідав:

— Ну, чи варто звертати увагу! Всі жінки—жінки, а чоловіки—чоловіки. Не можна, голубе, бути таким ретроградом. За наших часів вільного кохання... Ти почитай, братіку, сучасну літературу. Там навіть брати з сестрами романи вчиняють...

Коли ж Петро Семенович усе ж таки настоював, щоб він припинив таку розмову, Тимошук реготався й починав розповідати про свої справи. Як родичеві, він казав Петрові все: скільки він заробив на одній справі, скільки загубив на другій. Він «не звертав уваги» ні на що: крав, брав хабарі, будував гнилі школи. Розповідав він без самохвальства й навіть без цинізму, як про цілком природні речі, що на них здатний кожний «не-дурень».

Петро Семенович не пішов до їдальні, куди Марта повела Іжакевича. Тількищо він зібрався йти до Данька, щоб подивитись, чи не прийшов він, як прийшла покоївка й трішки ніяково сказала, що «панич Даня прийшли». Вона якось посміхалась—чи то ніяково, чи то несміливо.

— Ви чого Пашо?

— Та я... Панич трохи не при собі. Пані казали сказати їм, як Даня прийдуть. А я думала, що краще вам...

— А що з ним?—живо спитав Петро Семенович.

— Та немов би... на підпитку, чи... вже й не знаю, Сказали засвітити лампу, а самі такі чудні, що й не знати...

Петро Семенович зараз же пішов до брата, попрохавши Пашу нічого не казати матері, і похвалив її за догадливість.

Так само, як і той раз, Петро ввійшов, не стукаючи. Данько стояв посеред кімнати, широко розставивши ноги, і непевними рухами всього тіла намагався стягти з себе пальто. Він робив вражіння лю-

дини, що роздягається на хисткому човні. Коли Петро Семенович підійшов до нього, він підвів скудовчену голову й пустив руки.

— А-а!!—широко й насмішкувато посміхнувся він.—Das ist was anderes! Дуже приємно... Просимо сідати... у нас... У нас і... у вас...

Але зробивши гостинний жест рукою, він загубив рівновагу й з серйозним лицем одхитнувся в другий бік. Потім знову з посмішкою повернувся до брата.

Петро Семенович підійшов до нього й почав помагати роздягатися. Від парубка дуже дхнуло горілкою. Губи були червоні, припухлі, очі каламутні.

— Мерсі...—сказав він, скинувши пальто, і поважно попрямував до ліжка. Силкуючись, очевидно, показати, що добре володіє своїми рухами, він дуже помалу й цупко вхопився за стіл і рівно опустив тіло на ліжку.

— Das ist was anderes!—безглуздо повторив він, нахабно та з викликом дивлячись на Петра.—Ну?

Петро Семенович, нічого не кажучи, спокійно взяв стілець, поставив проти брата й сів.

— Прости мене, Даню, що я чіпляюсь до тебе,—тихо почав він.—Але я думаю, що тобі стане легше, коли скажеш мені, що з тобою?..

І лагідно поклавши руку на коліно Данькові, він погладив його. Штани брата були в чомусь мокрому й липкому. Але Петро Семенович не зразу відняв руку, тільки гладити перестав.

— А дуже цікаво? Га?—підморгнув Данько й обливав покусані, напухлі губи.—Я так і знав... Ге! Тільки я тобі скажу, що тепер уже пізно... Розумієш?

Він, як професійні співці, одвів руку набік і хрипким голосом театральньо проспівав:

Рассудок твердит укоризну,
Но поздно: меня не спасти;
Над сердцем справляю я тризну,
А там хот трава не расти.

Петро Семенович потихеньку поклав руку в кишеню і там витер її об хустку. Він терпляче слухав спів, не звсдячи очей з брата, що хитався під такт пісні.

— Зрозумів?—скінчивши, спитав Данько.—Оце тобі моя відповідь. Пізно! І наплювать. О, тепер... Хе! Слухай, ти—лікар, психіятр, чи як там у вас... Ти мені скажи... Одгадай таку загадку: коли людина буває вища над усе? Навіть вища за себе? Га?

Він хитро й тріюмфально витяг лице і, приплющивши очі, з чеканням нахилив голову на плече.

— Ану бо, вгадай!

Петро Семенович скинув очима до стелі, подумав:

— Як для кого, Даню...

Данько засміявся й підморгнув.

— Удає, що серйозно розмовляє зо мною... Ну, тільки помиляєшся, голубе. Я тобі як найповажніше задаю це питання. Ти не думай, що я п'яний. Річ тут не в цьому. Ти думаєш, що я від горілки вище над усе став? Га? Ти це думаєш? Правда? Ну, скажи!

Він навіть зробився серйозний.

— Не знаю, Даню...

— А-а, не знаєш. Ну, так, серце, й кажи... А я знаю! Горілка—дурниця. І ти можеш бути вищий над усе, вищий за твої там професури, за мадмуазелі Гарбузенкові,—прокляття їм!—і такій іншій гидоті. Еге ж! І ти, і кожний може. Тут—грань. Це—модерне слово, а я плював. Коли за гранню, то що там! «По той бік добра й зла», як казав Заратустра. Он що! А щодо того, що пізно, то наплювать. Цебто, що пізно? Нічого нема пізнього...

Він раптом задерикувато, знову спалахнувши злістю, посміхнувся.

— Ти хочеш, наприклад, знати, що зо мною? Добре!

Ніби пристукнувши кулаком по столі, він п'яно махнув рукою.

— Добре. От я тобі й докажу, що наплювать і вище над усе, чи, як казав Заратустра, «по той бік добра й зла»... Сказати? Га?

Данько деякий час лукаво й з викликом дивився на Петра, п'яно кліпаючи очима. Потім примружився й тоненьким голоском, немов балакаючи з дитиною, тихо протяг:

— А в мене сифіліс...

Але тільки проказав це слово, як одразу змінився. На вустах ще гасла лукава посмішка, але очі вже тривожно поширилися і з жахом уп'ялись у брата, неначе той сказав це страшне слово.

Петра Семеновича неначе хтось дуже зненацька штовхнув у спину. Він зробив рух, немов би бажаючи піддержати Данька, і так зацепив, теж широко дивлячись на брата. За одну коротесеньку мить у нього в мозку промайнув цілий вихор сопоставлень, гадок, міркувань. Усе стало відразу, до моторошности, ясне й зрозуміле.

Він підвівся, пройшов в один бік кімнати, повернувшись у другий і, зупинившись проти Данька, з кривим усміхом, невідомо для чого, промовив:

— Це—негарний жарт, Даню...

Данько помалу сповз із ліжка й мовчки, як сновиди, пішов у другий кінець хати. Рухався він рівніше, майже зовсім твердо.

Петро Семенович розгублено стежив за ним. Умить йому крізь вихор думок пригадався лист Тоні.

— Даню!—вирвалось у нього з жахом.—Тоня.. теж?

Данько зупинився біля груби, притулився до неї спиною й нещасними, зляканими очима подивився на брата, нічого не відповідаючи.

— Даню, ради бога... Так? Про це вона писала, що невинна? Так?

— Я невинен...—прошепотів Данько, не зводячи поширених очей з Петра.

— Ах!.. Я питаю, вона теж хвора? Так?

Данько мовчав. Петро Семенович вийняв хустку, витер чоло й озирнувся круг себе, немов не впізнаючи кімнати. Дійсно, все, здавалось, одразу змінилось — і тут, і в братові, і ще десь.

— Он воно що...—помалу, ослабим голосом промовив він.—Та-ак... Це... Гм...

Він сів і запустив руку в волосся над висками. Потім помалу витяг їх звідти й сказав:

— Ти в якого лікаря був?

— Бронштейна.

— Бронштейна?.. Ах, так... Бронштейна... Давно?

Данько спочатку не зрозумів, що саме «давно». Але зараз же відповів:

— Три тижні...

— Як лікує?

Данько помовчав. Губи його дрібно тремтіли, і з червоних зробилися сіро-сині. Він поворушив ними, бажаючи щось сказати, і нічого не сказав.

— Як лікує? Кажи ж...

— Я помру...—сипло, немов соромлячись, з болючою натугою промовив Данько.

Петро Семенович, заплющивши очі, хитнув головою.

— Як лікує, я питаю?

— Ніяк... Я не лікуюсь.

Петро розплющив очі, довгим поглядом подивився на брата і, вийнявши хустку, знову почав витирати лице й чоло. Здавалось, він дуже стомився.

— Зовсім не лікуєшся?

— Зовсім...—пошепки обізвався Данько, водячи тремтячою рукою по краечку груби то вгору, то вниз.

— Ти знаєш, що ти цим робиш?

— Я помру...—ледве чутно сказав Данько, кусаючи губи. Ноги його здригувались у колінях і хистко розходились у боки, немов не витримуючи ваги тіла.

Тоді він щільніше притулявся до стіни й переставав водити рукою по грубці.

Петро Семенович підвівся, підійшов до брата й обняв його за плечі. Данько мовчки стежив за ним з таким виразом, ніби покійно чекав усього, і тільки хотів знати, що саме з ним зроблять.

— Тобі треба лягти. Ходім...—сказав Петро й повів його до ліжка.

Данько слухняно пішов, стараючись іти сам, покійно ліг і підтяг пальто, що ним прикрив його Петро, до підборіддя. У великих зеленкуватих очах його стояв усе той же жах і чекання. Він зовсім, видно, протверезів.

Петро Семенович кілька раз пройшовся по хаті. Кінчик гнота лямпи випнувся й чорною волосяною смужкою поповз по склу. Петро Семенович поправив гніт і повернувся до брата.

— Тебе треба обдивитись...—сказав він тихо.

Данько до цих слів лежав непорушно, у тій позі, що поклав його Петро, і закритий по шию пальтом, важко, нерівно дихав. Але тут увесь шарпнувся, одкинув пальто й сів.

— Ні за що!—злякано й рішуче затрусив він головою, машинально висуваючи перед себе подушку, немов захищаючись нею.—Ні за що!!

Видно було, що він чекав цього. Можливо, що ще раніше, уявляючи собі, як він розповідатиме братові, він бачив цей момент, і тоді вже постановив боронитися з усієї сили.

— Даню... Не треба бути...

— Я помру! . уперто, здригнувшим голосом, сказав Данько — Мені нічого не треба. І потім...

Він якось болюче скривився, спалахнув і, немов би кидаючись у вогонь, заговорив:

— І потім... Ти... Ти не те кажеш. Ти брешеш. Ти не про те питаєш. Тобі гидко й страшно зо мною,

а ти... стараєшся не показати. Ти думаєш, що я не бачу? Ну, і добре. А я... лікуватися не можу. Та й не в тому річ. Я однаково помру. Я знаю, ти не віриш — я не маю сили волі. Матиму... Я... записався до клубу самогубців. Оце тількищо... І тепер...

— Даню, Даню!..

— Що—«Даню»? Що? А ти чого такий блідий? Чого?

— Я не блідий, Даню. А коли ти не хочеш, щоб я тебе обдивлявся, то ходім завтра до лікаря, він тебе... Добре?

— Ні...—покрутив головою Данько.

Петро знизав плечима й пересів на ліжко. Данько хапливо відсунув свої ноги до стіни.

— Люес... ніколи не вигоюється...—тихо промовив він, дивлячись убік і від сорому за слово «люес» сильно стискуючи пальцями подушку.

— Це не так, Даню. Коли розумно, енергійно...

— Ах, так раз-у-раз говориться!.. Та й не в тому річ, не в тому! І ти не те кажеш! Я—поганий, от що! На все життя поганий, вигоюється чи не вигоюється. О, боже, боже!..—раптом з мукою затулив він рукою очі і впав на подушку, крутячи головою так, ніби хотів заритися якомога глибше.

Петро Семенович непокоїно заворушився на стільці, роблячи такі рухи, наче хотів підвестися—і не наважувався. Прокашлювався, нервово перебирав пальцями на колінах у себе.

— Даню!... Хлопчику!... Ну, що ти, справді...

— Поганий я, гидкий!—швидко підводячи голову й випростовуючись, гукнув просто в лице Петрові Данько.—Мерзотник, падлюка. Падло, яке треба...

Він стиснув зуби й з ненавистю повів очима по хаті, підшукуючи найбільш відповідне слово.

— ...Яке треба обливи карболкою й викинути в кльозет. От що я.!

Петро Семенович хотів взяти його за руку. Данько шарпнувся й закричав:

— Не торкайся до мене! Не бреши і... не торкайся. І йди звідси, іди! Тут усе гидке, все мерзенне й загнижене. Книжки, картинки, і все... О, гидота!..

Він люто й з огидою почав бити себе кулаком по голові.

Петро Семенович схопив його за руку й мовчки придушив її до ліжка.

— Пустити, ти!.. Пустити... Ти заразишся, пускати ж!..

— Тихо, Даню, тихо... Не треба, голубчику, дорогий, не треба...

— Не приставайся... Пустити! не треба мені нічого. Нічого тепер, нічого. Так і треба мені, так і треба... Нехай... Пустити, я не буду... Мені боляче, ти душиш...

Петро Семенович злякався й випустив руку. Вона навіть збіліла в тих місцях, де він тримав. Данько закинув голову назад і в безсилому одчаю почав крутити нею.

Петро Семенович сильно, з тремтінням передихнув.

— Послухай, Даню.. Послухай, любий... Твій одчай непотрібний. Клюб самогубців і таке інше... Померти завжди можна... Треба інакше. Ну, добре, давай обміркуємо спокійніше...

Данько перестав крутити головою, розплющив очі, і пильно, жалібно дивлячись на Петра, тихо сказав:

— Я не повинен за Тоню... їй-богу, я не винен! Це вона сама... мене заразила! Даю слово!.. Ти не віриш? Правда?

Погляд був стрибливий, напружений.

Петро Семенович заспокійливо поклав руку на його коліно й обережно промовив:

— Я взагалі, Даню, не розумію, як це вийшло з Тонею...

І йому раптом виразно в'явилася сама Тоня. Під вухом родинка, подібна до сережки, а щока така

чиста, рівно-біла, з незайманою блідо-малиною плямкою рум'янця. Очі спокійні, розумні, вічно стримані й злегка насмішкуваті. Уся така чиста, акуратна, обточена. А з Данею—як старша сестра. І раптом...

Данько гаряче притиснув руки до грудей.

— Даю тобі слово, я не винний! Даю слово!.. Вона кудись ходила, з кимсь гуляла... Майже щовчора ходила. Взагалі, вона... Ну, я був закоханий у неї. Але вона сама перша до мене... Я навіть не думав нічого... Трохи думав, та не так...

Він чогось густо почервонів.

— ...Але їй ніколи нічого не казав, а вона сама... Ну, я почав відповідати... а потім...

Він замовк і, одвернувши лице, почав дивитися в огонь лямпи.

Петро, справді, пригадав, як раз зустрів Тоню на вулиці з якимсь офіцером, і як вона викликом, погордливо подивилась на нього, неначе кажучи:

«Так, іду з офіцером—і не боюся тебе!»

І, дійсно, останнім часом поводитись якось чудно, часто кудись ходила, не ховаючи цього, а навпаки, явно бажаючи, щоб помітили, ніби сама набиваючись на щось. Петро, зайнятий своїм, не надавав цьому великої ваги, навіть у душі був задоволений, бо не так гризло сумління за занежаяні заняття. А тепер виявилось он що. Але до чого ж тут Данько? Навіщо він їй знадобився? І все таки, як Тоня могла все це... Незрозуміло!

— Вона кохала тебе?—спитав він з ніяковістю (крім усього іншого, у Петра Семеновича весь час було ще почуття ніяковости та несвідомого дивування, що він з Даньком балакав на таку тему,—з тим самим Даньком, якого він сам укладав колись у ліжечко).

Данько знову почервонів; зиркнув на Петра й промовив:

— Казала, що кохає...

— Ну, а це, що вона ходила кудись?
Данько мовчав.

— Не знаю...—прошепотів він.

Петро Семенович подумав і знову спитав, ще більше відчуваючи ніяковість:

— А ти з другими... жінками... нічого не мав?

Брат, не відповідаючи, помалу схилювся на подушку й відвернувся до стінки.

— Мав, Даню, чи ні?

Петро Семенович сперся рукою об стінку й зазирнув до брата. Було видно тільки одну щоку з щільно заплющеним оком.

— Даню!

Данько, не розплющуючи очей, ледве чутно сказав:

— Мав...

Петро помовчав, не міняючи пози й дивлячись на Данька. По тому, як цей лежав, було помітно, що він напружено чекав дальших запитань.

— Значить, ще до того мав, як... з Тонею??

Данько мовчав.

— Даню!...

— До того...

— Значить, могла... Значить, і не Тоня могла бути... винна?

Данько замість відповіді раптом втиснув голову в подушку й глухо заплакав, часто й одноманітно підкидаючи головою й роблячи так, як злякана курка:

— Ко-ко-ко!.. Ко-ко-ко!..

І, підвівши на мент голову, набирав повітря, казав: «Ой, боже мій». І знов падав з квоктанням плачу на подушку.

Петро Семенович не чіпав його, тільки зняв руку зо стінки й сів, як уперед, понуро дивлячись на брата.

Раптом Данько затих і, рвучко підвівшись, повернувся до Петра. Лиця й ніс йому мокро блищали, на

нижніх віях дрібно тремтіли каламутні сльози, губи й очі були скривлені благанням і мукою.

— Але ж я невинен! Невинен,—витягаючи лице й благально хапаючи себе на шию, скрикнув він (од сліз у нього заклало в носі, і замість «винен» він вимовляв «видед»).

— Ти можеш плювати на мене, що я ходив до проституток, але я... не міг інакше... Інакше я не міг!.. Я скажу тобі, почекай... Я скажу все, мені все одно, я тільки не хочу... я скажу... Нехай...

Він нашвидку провів закаляним рукавом сорочки по лиці.

— Нехай! Так мені й треба...

Але рішучість його раптом упала. Він зо всієї сили стиснув рукою подушку, подивився на Петра, роззявив рота й щільно закрив його, засопівши носом.

— Не можу...—безсило й жалібно скривив він губи посмішкою. І тут же, немов одшпурнувши її від себе, густо почервонів і, дивлячись униз, з натугою крізь зуби сказав:

— У мене... гріх рукоблудія...

І, не підводячи голови, замовк, судорожно, машинально то стискаючи в кулаці подушку, то випускаючи її. Видко, він зачоченів у напруженні сорому й муки.

Петро теж мовчав, не рухаючись.

— І я мусів ходити...—пошепки додав Данько. Потім швидко ліг і наклав лице ліктем.

Лямпа знову почала коптити. Петро подивився на неї, подумав і наспиньках підійшов поправити гніт.

— Я—пропачий!—раптом скидаючи з себе руку й дивлячись на брата поширеними очима, з переляком переконання сказав Данько. Здавалось, що він тільки тепер виразно побачив це.

— Так, так! Я—пропачий!.. —тоскно повторив він, хапливо підводячись, неначе маючи бігти чи боронитися —Петре, я—пропачий!!..

Петро Семенович узяв його за руку нижче ліктя й притримав.

— Ну, ну, хлопчику... Дурниці кажеш, заспокійся.

— А чого ж ти став такий?.. Чого? Чого ти... Ти теж це бачиш тепер? Так, так?

— Ну, що ти, що ти... Нічого нема... Я схвилюваний, але... Не треба, любий. Треба все це спокійніше...

— Скажи...—раптом з жагучою, повною чекання й страху рішучістю сказав Данько.—Ти ніколи... у тебе ніколи не було цього... гріха?.. Скажи... Тільки правду.

Петро Семенович зрозумів, чого йому хотілося, що йому т р е б а було почути, і, червоніючи від страху ненатурально збрехати, неначе соромлячись, тихо відповів:

— Було це й у мене, Даню...

Скривлене, напружене лице Дані здригнулось і немов би розправилось. Здавалось, воно навіть проясніло.

— Було? Це правда?

Коли б Петро тепер признався, що збрехав, Данько однаково вже не повірив би йому, хоч і питав, чи правда. Йому хотілося ще раз почути цю правду і він жадно з надією шукав чогось на лиці брата, міркував, зрівнював, висновував. Він навіть не почував уже сорому й ніяковости. О, який тепер сором.

— А скажи, скажи: у тебе вже нема цього? Правда?

— Нема .

— Як же... Як же в тебе нема? Ти не сердишся, що я так?.. Я ж так вимучився, я так...

Губи й підборіддя йому затремтіли, знову ображено, болюче скривилися, і на великих, зелених, як у сестри, очах проступили гарячі, інші сльози.

— Ти послухай... Я так вимучився. Я не маю сили позбавитись цього. Я вже молився богу. Пам'ятаєш, два роки тому я був такий богомільний... Ти смі-

явся, що я старцям оддавав свої гроші. І нічого не допомгло... Чекай, це ж не через те, що я такий гидкий. Ти сам повинен знати. Правда? Але я такий гидкий, що мене нудить од самого себе... І проте не можу, знову й знову. Мама каже мені раз-у-раз, що я—слабодухий. А це від цього, правда? я читав, що це впливає на волю й на весь організм. От я, наприклад, зовсім гублю тепер пам'ять, я не можу вчитися, нічого не розумію... І мені так нудно, усе таке гидке, важке, порожнє... Петрусю, спаси мене, навчи... Я не можу сам... Петю, я буду все робить! Я вже багато раз думав... Ти —лікар, ти такий добрий. Я робитиму все, що ти скажеш, я спатиму з тобою, читатиму ті книжки, що ти порадиш. Добре? Почекай, почекай! Ти, може, зневажаєш мене? Ні-ні, це можливо! От я сам такий, а товаришів, що мають це—зневажаю... І не можу позбавитись... Я читав про пустельників, що в пустелях спасалися від пристрастів... Так це напевно це? Правда? Стривай! Ти думаєш, чого я пішов до проституток? Чого? Того, що неморальний і гидкий, так? Даю слово, ні! Мені там було гидко й соромно... Ох, як гидко й соромно!! А проте, я і вдруге пішов, і ще... І напевне піду ще. А крім того, Тоня... Я не хотів бути з нею підлим... А товариші казали, що треба піти до жінок, і... не буде гріха... і не хотів бути підлим... І через те пішов... Присягаюсь, Петре! Ти виріш мені? Віриш?

— Вірю, хлопчику, вірю...

— І я тікав од неї, їй-богу тікав! А вона сама зачіпала мене. Спочатку я думав, що вона мене кохає, і ще більше не хотів... так. А вона не слухала... Казала що не може більше, що піде на вулицю... Даю слово, так казала! Я вже бачив, що вона... що я їй на щось потрібний... Та не міг відразу зрозуміти і... згодився. А потім, як помітив, що хворий,

сказав їй... Вона на мене зараз же... А я... був тоді в такому стані й сказав, що їй місце тільки в публічному домі, бо я на неї думав... І крім того вона ж мене не кохала, а віддавалась... Тепер вона пише, що йде туди й не буде лікуватися. Ну, що ж... Я теж не буду лікуватись... Нехай знає... Вона думає, що ти мені допоможеш а їй—ніхто. А я їй покажу, що вона помиляється! Нехай! Вона думає, що я буду мучитись тим, що вона в публічному домі й не лікується. І цим помститься. А я... а, однаково! Мені нема рятунку! Ні якого рятунку... Я помру!

Він закинув руки за голову й так схилювся на подушку.

Петро Семенович важко підвівся і, згорбившись, пройшовся по хаті. За вікном хтось грав на гармонії. Баси добродушно похропували, а дисканти переливчасто лопотіли щось веселе, грайливе. Там, надворі, мабуть стояла чиста, молода ніч.

— Ну, Даню...—зупиняючись біля ліжка, помалу й роздільно почав Петро Семенович.—Ми зробимо так. З завтрашнього дня ти починаєш лікуватися.

Данько мовчки негативно покрутив головою.

— ...Ти починаєш лікуватися. Тоню я знайду, і теж будемо лікувати. Це все дурниці й божевілля... Я її знайду, обіцяю тобі й собі. Ти, значить, можеш лікуватися. З гріхом ми теж будемо боротися. Я подумаю й потім скажу тобі... Ми обміркуємо... Все це не таке страшне... Добре, що ти сказав, це—головне. От, значить, так, хлопчику...

Данько знову покрутив головою й тупо сказав:

— Ні... Не буду.

Петро Семенович скривився.

— Е, Даню, так же не можна!..

Данько стомлено підвівся і почав просто, мертво дивитися на Петра.

— А сифіліс?—сказав він. Тепер уже він не казав «люес», і умисне не казав, надаючи слову «сифіліс», крім значіння хвороби, ще щось інше.

— Будемо лікувати...—відповів Петро.

— Він не вигоюється... А хоч і вигоюється, все одно я—поганий. На все, на все-е життя поганий! Де б я не був, з ким би я не був, я все знатиму, що вони хороші, а я поганий...

— Та чого ж поганий, хлопчику? Хворий, а не поганий.

Данько злегка хитнув догори головою й слабко по сміхнувся.

— Хворий? Ану, піди скажи мамі, я к и й я хворий. Що вона тобі скаже? Коли б у мене була чума, холера, туберкульоз,—я був би хворий, і вона б прийшла до мене пожаліла. А така «хвороба?» Ану, скажу в гімназії, що не можу ходити якийсь час на заняття, бо т а к хворий? Що мені буде? Зараз же виженуть. А за чому або туберкульоз не виженуть... Та й ти сам тільки так кажеш... Бо, коли я тобі сказав, що в мене, так ти потім ні разу більше не взяв за руку мене, гидко було торкнутись до моєї одежі, хоч від одежі заразитись не можна. Я помітив, помітив! Та я нічого, так і треба. Я сам знаю, що поганий. Ну, і що ж? Усе одно. Нехай. Я так і знав. Нема спасіння, нема...

Петро Семенович сів і обняв Данька. Той скося зиркнув на нього й похнюпився.

— Спасіння є, хлопчику, і буде. Ти сам уже бачиш це, і нема чого казати дурниць та длубатись у ранах. Завтра ми підемо до лікаря, ти почнеш лікуватись. Мамі не треба казати, директорові теж...

— Значить, усе життя... брехати всім?—пошепки сказав Данько.—Кожний думатиме, що я порядний, а я буду дурити?

— Ах, голубчику, що ж робитимеш? Ну, що? Признаватися всім і кожному?

— Не хочу так!...—визволяючись із обіймів Петра, глухо сказав Данько.—Не хочу! Краще смерть... І Тоню ти не знайдеш... І вона те саме скаже. Вона це й казала... Вона теж казала, що тепер лишається тільки смерть... Ну, що ж?..

— І вона дурниці казала. Годі, Даню. Лягай зараз спати. Хочеш у мене? Ні? Може, дати чогось, щоб зразу заснути? Так заснеш? Це найкраще. Тоню я завтра ж приведу сюди, і все буде добре. Лягай спати. А з завтрашнього дня будемо лікуватись. Так, Даню?

Данько, не відповідаючи, дивився в одну точку.

— Так? Ну, годі... Відповідай.

— Коли Тоня буде, то й я...—червоніючи, промовив Данько.

— Ну, значить, усе чудесно. А тепер роздягайся, візьми чисту білизну... Почекай, я принесу тобі...

І не зважаючи на протести брата, Петро приніс чисту білизну, примусив передягтися, поклав у ліжку і, погасивши лампу, вийшов.

Марія Панкратівна повірила в усе, що сказав їй Петро:

— Хлопчик дістав дві двійки, налякався, що лишиться на другий рік, і впав у одчай. Але тепер трішки заспокоївся, і є надія, що далі все піде добре. Не треба тільки надокучати йому з розпитуваннями. Не хоче їсти зо всіма—нехай їсть сам. Парубок вразливий, нервовий, нехай переживає своє горе так, як йому краще.

Мати легше зідхнула й навіть окуляри на очі спустила на знак заспокоєння.

VII.

От з цього, властиво, моменту життя Петра Семенича зачало стрибати. Переглядаючи потім події цього часу, він із посмішкою зупинявся на одній дрібничці.

Другого дня після розмови з Даньком, Петро Семенович зранку поїхав візником до Тониної тітки, що жила десь на передмісті. Данько був якийсь занадто притихлий, занадто швидко й навіть запобігливо з усім згоджувався. Він, видно, і сам це помічав, боляче й тяжко було йому від цього, але іншого тону не міг прибрати. Він пішов до Бронштейна, пообіцявши сьогодні ж почати лікування. Між іншим, виявилось, що він, властиво, лікувався, та тільки припинив днів два тому лікування. І від цього було якось ніяково.

Але все з самого ранку складалось як навмисне неудачно, немов хтось зарані все так розпланував. Тоні в тітки не знайшлося. Сама тітка прийняла Петра дуже понуро, через щось із підозрінням оглянувши його, як він увійшов, і відмовилася взяти грошеву підмогу від Петра. Вона жила з п'ятьма дітьми в одній кімнаті і, як сказала Дуня, дівчинка років дванадцяти, годувала всю родину на п'ятнадцять копійок у день. Де була Тоня, тітка нічого сказати не могла, чи не хотіла. Мабуть, сама справді не знала. Тоня неначе б то казала їй, що їде до Одеси за гувернантку з одною багатою родиною. Казала, що пішла від Заболотьків через те, що там у неї трапилась якась прикрість. Та буцім то обіцяла зараз же написати Заболотькам.

І от, коли він вертався від тітки, сталася оця незначна, але, як з посмішкою потім думав Петро Семенович, така важна для всього його життя дрібниця.

Біля Старої Аптеки в коняки, що нею їхав Петро Семенович, спала з ноги підкова. Візник ізліз із брички й пішов назад. Це взяло не більше двох-трьох хвилин. Але, коли б підкова не спала, можливо, що все життя потім пішло б інакше.

У той час, коли візник ходив за підковою, на ганку аптеки з'явився чоловік у рудому обвислому

пальті. Він байдужо подивився на Петра Семеновича, потім умить стріпнувся й закричав:

— А-а!!!

І прохожі, і Петро Семенович здивовано озирнулися на цей крик. Петро Семенович упізнав Ходоровського, товариша по університету.

Ходоровський, коливаючи полами пальта, дрібно підбіг до брички. Він усіх зустрічав радісно й здивовано. Але Петро Семенович, хоч і знав це, не міг як робити інші, відповідати на таку привітність холодною. Він теж посміхнувся й привітався. Ходоровський поставив одну ногу на приступку брички й заспокійливо потиснув Петрову руку вище кисти.

— Я на хвилинку, на хвилинку,—казав він.—Ти поспішаєш, я бачу? Прийом? Так-так... Ну, як справи? Чого тебе ніде не видно? А я голубе, все шукаю багату наречену. Ха-ха-ха!

Він якось комічно сміявся, але добродушно й весело. Багату наречену він шукав давно, ще з останнього курсу, років п'ять уже. Всі це знали й насамперед питали його про наречену.

— Ну, а ти як? Професура? Ах ти, бецман! Ну-ну, катая, катая. От, бецмане, знаєш, яку аферу ти міг би зробити? Звертай на венеричні! Га? Стій, стій, серйозно! Йй-богу! Способом шістсот шість! Га? Пацієнтів не оберешся. Коли б я мав гроші, або багату наречену, я б моментально поїхав до Німеччини. Пробув би там у Ерліха, чи в одного з його учнів місяців зо два, здобув би в нього дозвіл на практику в Росії, та й загібав би, бецмане, грошенята! Слово чести! Кидай ти к бісовому батькові свої внутрішні, та поганяй до Німеччини! Слово чести, голубе! Я оце дістав листа від свого шуряка, він лікарює вже у Вільні... Так чисто як на демонстрацію збігаються до нього. Калік, сліпих, глухих, безносих, безногих—на той світ одправляє. Ні, без жартів, препарат—чудо століття!

Петро Семенович подивився на годинника.

— Зараз, зараз! Ще одну хвилинку... Слухай, ти часом не міг би мені позичити карбованців, десять на пару днів? Поверну негайно, як...

Петро Семенович дав десять карбованців, попрощався й поїхав далі. Він зараз же знову повернувся до старих думок про те, чи слід казати матері, що Тоня поїхала в Одесу. І рішив покищо нічого не казати та почекати листа від Тоні.

Прийом сьогодні був більший за звичайн й дуже стомив Петра Семеновича. Він був неуважний з пацієнтами, і не було тої м'якості та терплячості, що так вабили до нього хворих. Коли прийом закінчився, Паша подала записку від Сані. Саня писала, щоб він прийшов «конче й негайно,—дуже важна справа».

Петро Семенович знав, що нічого важного й тепер немає, як не бувало й раніше, коли Саня присилала такі самі записки. Він прийде, а вона навіть не згадає, що посидала по нього.

А проте, вдягся й пішов. Пішов з охотою, щоб трохи розвіятись од тяжких думок.

Саню застав він у її кімнаті. Вона мала стомлений, майже виснажений вигляд: смугляво-жовтяві лиця, здавалось, запали й були ніби присипані попелом.

— Чого так пізно?—бовкнула вона, ходячи по хаті з закладеними за спину руками й зігнувши худі, хлопчачі плечі. Позаду теліпалося пасмо чорного волосся.

Петро Семенович уважно озирнув її і, простягаючи руку, сказав:

— Як звичайно... Ще нема шостої...

Саня з роздратованням і гидливо тикнула йому свою руку.

— Що за ідіотська манера—щодня тискати одне одному руки! Ну, маєте. Легше вам од цього? Сідайте,

де хочете. І будь ласка, не дивіться такими дитячими очима. Це вам не до лица. Такий великий, а... дивиться, як хлопчик. Нічого не сталося! Не чекайте...

Петро Семенович сів і взяв у руки розрізальний ніж, подібний до турецького ятагана.

— Ну, чого ж ви мовчите!—зупинилася проти нього Саня, понуро дивлячись йому просто в лице своїми розтягнутими очима.—Сидить, як пугач. Чого ви такий чудний якийсь? Га?

— Я?—здивувався Петро Семенович і поклав ніж на місце.—З чого ви це бачите?

— Та бачу вже! Ви гадаєте, що ви страшенно загадкова натура. Правда? Що ж там з вашим братом? Ну?

Петро Семенович серйозно й просто почав дивитися в вічі Сані. Вона з цього зразу ж побачила, що на цю тему він не балакатиме.

— А що з вами?—тихо спитав він.

— Зо мною нічого. Ніку не зустріли? Скажіть, можна отруїтись одекольною? А в тім, не важно... Батько хотів вас бачити. Вам подобається Шапкін?

Петро Семенович уже звик до таких питань і навчився орієнтуватися в них, вибираючи з них те, на що слід було відповідати. На питання про Шапкіна треба було відповідати. Можливо, що це й була та справа, за якою вона кликала його.

— Подобається...—нерішуче відповів він.

Саня сіла в фотель і простягла ноги на подушку, що спеціально для цього лежала долі. Уп'явши очима в кінчики своїх гостроногих черевичків, вона знову спитала:

— Чим?

— Що «чим?»

Саня розсердилася.

— «Що чим»! чим подобається?

— Багатьма рисами... Ерудицією, гуманністю поглядів... Взагалі... Веселим, наприклад, характером...

Саня зпід лоба важко й допитливо стежила за Заболотьком.

— Так...—промимрила вона.—Добре. Дякую. Скажіть, вам не подобається моє відношення до нього?

Питання було поставлено так, що небезпечно було відповідати на нього просто.

— Як вам сказати?... Я, так би мовити, не розумію...

— Знову! Чого ж ви не розумієте? Ну, чого, кажіть, не бійтесь!

Петро Семенович нерішуче розвів руками. Вчорашня сцена в сальоні, потім у саду мимохіть перші прийшли йому на думку. Та він не відважився навіть натякнути на те, що він щось бачив у сальоні. А разом із тим нестерпно тягло сказати й подивитися, що з цього може вийти.

— Та бачите, не знаю, як пояснити...

— Ну, приклад якийнебудь... Ну? Та кажіть же ради бога, я ж по вас бачу, що ви щось знаєте... Ну?

Петро Семенович, сам із себе жахаючись, раптом прокашлявся й промовив:

— Ну, добре... Я хочу вас спитати про таке...

Він не підібрав підходящого слова й похопився покинути його. Саня нетерпляче чекала.

— Ну, от учора ви були з ним... такі лагідні в саду...

— Так. Ну?—живо хитнула Саня.—Далі. Швидше!

— А перед цим... Ви простіть мені... Я цілком випадково... Ну, добре. Я бачив, як ви його в маленькому сальоні...

Саня, не дослухавши, вмить схопилася і, вся темна від крові, що кинулась їй у лице, майже стрибнула до Петра Семеновича.

— А-а!!—закричала вона, не пам'ятаючи себе.— Так ви он-як?! Я так і знала! Так от же вам за те, що ви бачили! От! от!

І несамовито почала бити Петра Семеновича по голові, по лиці, по руках, що він ними перелякано затуляв голову. Лють її була така несподівана й незрозуміла, що Петро Семенович був більше вражений, ніж ображений. Покинувши бити, Саня відступила крок назад і, витягши руку до дверей, майже задихаючись, кричала:

— Забирайтесь геть! Негайно геть! Чуєте?! Ідіть, і щоб нога ваша ніколи не сміла ступити на поріг нашого дому! Я давно збиралася це зробити й рада, що, нарешті, прийшла ця хвилина. Вас наймали не для того, щоб ви підглядали під дверима. Як ви сміли брехати, коли я вчора ввечері питала вас у саду: «Пройшов заднім коридором!». Ах ви ж нещасний! Я з самого жалю та гидливості давно хотіла вас вигнати. А ще професором збирається бути! Двох слів зв'язати не вміє, нічим не цікавиться, консерватор, егоїст нещасний. За вас тільки соромно, коли ви сидите в своєму кутку. З вас усім сміються, а ви навіть цього помітити не можете. Професор! І підглядає! Що ви бачили, кажіть зараз же! Чуєте?

Петро Семенович помалу підвівся й відійшов убік, нічого не кажучи.

— Що ви бачили, я вас питаю?! Ви не маєте права мовчати! Кажіть усе!

— Ні, на це я маю право,—киво й справді жалюгідно посміхаючись, тихо сказав Петро Семенович.

— У такому разі ви ще й мерзотник!—випалила Саня.—Ви—нечесна людина. І ви не варті мизинця того самого Шапкіна. Він, справді, поступова людина, а ви—егоїст, шлунковий філософ і підслухувач під чужими дверима. І забирайтесь геть! Геть! Батько пришле вам ваші рублі. Марш!

Петро Семенович хотів щось сказати, та тільки поворушив помертвілими губами, мимохить зупинився очима на майже божевільному виразі обличчя Сані й якось дуже рівно пішов із кімнати.

На вулиці він зупинився й напружено почав думати, куди йому треба йти. Дама, що проходила повз нього з маленькою дівчинкою, злякано подивилася на його лице, швидко, немов захищаючи дитину, обняла її й хапливо пішла вперед, озираючись.

VIII.

Він вернувся додому тільки вранці, годині о шостій, ввесь задріпаний, але спокійний і такий самий, як раз-у-раз. Тільки в словах та рухах була якась тихість, непевність та скупченість.

Підчас сніданку він заявив, що їде за кордон місяців на два для практики в лікуванні новим препаратом німецького професора.

Всі були так вражені, що не повірили, гадаючи, що він жартує. Та Петро був серйозніший, ніж колибудь, а до того мав ще такий стомлений вигляд, що мусіли повірити.

Одначе, на всі розпитування, чого йому раптом прийшла така думка, нічого не хотів сказати. Чув, що це вигідно, от і рішив спробувати.

— Це, значить, наведеш у хату оцих сифілітиків, з проваленими носами?—з жахом спитала Марія Панкратівна.—Загидити все помешкання?!

При цій розмові був і Данько. Він швидко подивився на Петра, відвернувся й відійшов до вікна, пильно приглядаючись до чогось на вулиці.

— Ну, чого ж з носами, і загидити помешкання?—стомлено скривився Петро Семенович.—Хворі, як хворі...

— О, дякую!—похитала головою мати.

— А навіщо це тобі так раптом?—спитала Марта, понуро розглядаючи свої нігті.

Петро нічого їй не відповів.

Марія Панкратівна була здивована й засмучена Трохи почали ставати на ноги—і знову розор, безлад. І все через якусь примху!

Через тиждень, залагодивши свої справи, зібравши потрібні відомості, Петро Семенович виїхав. До останнього менту всі сподівались, що він роздумає, та сподіванки не справилися.

До Гарбузенкових він більше не ходив, а перед самим виїздом післав старому записку з повідомленням, що їде закордон, а через те більше не може бути його лікарем.

Як він і чекав, прийшов лист із грошима від Івана Пилиповича, а від Сані—ні слова. Старий дуже і, видно, щиро жалкував, що так склались обставини, був здивований несподіваним наміром Петра Семеновича й зворушливо обіцяв не брати іншого лікаря до його повороту.

Петро збирався відповісти, та за всяким клопотом і ще через щось не відповів. А там рішив, що його неделікатне мовчання вважатимуть за відмову, та на тому й буде край.

Перші дні закордоном Петро Семенович був такий зайнятий, що не мав часу навіть на докладніший лист до матері й посилав тільки листівки. Аж упаштувавшись і почавши ходити до клініки, де працював один із учнів професора Ерліха, він написав про себе більше й дав свою адресу матері та Данькові. Перед виїздом він мав довгу, сердешну розмову з братом. Наприкінці її Данько розплакався й дав слово вжити всіх сил та енергії на боротьбу з хворобою та з собою. А також докладно та часто писати про себе.

Та від матері прийшов лист, а від Данька—ні. Тільки з листа матері Петро довідався, що Данько

дуже змінився: цілими днями працює, сидить за книжками, нікуди не ходить. От тільки нерви, видно, дуже попсувались у бідного хлопця,—наприклад, не може спати сам, сни якісь страшні йому сняться. Спершу прохав, щоб хтонебудь із ним спав, а потім прийняв до себе вприйми одного бідного товариша,—милий хлопчина, та, здається, любить горілочку.

Петро Семенович написав Данькові. Той відповів коротенькою листівкою, що з неї ні про що не можна було довідатись.

Мати знову написала, що її побоювання справдилися,—товариш уплинув на Данька так, що цей почав пити, десь ночами волочитися, з усіма свариться, став брутальний, зухвалий, часом аж нахабний.

І нарешті, прийшов лист од самого Данька:

«Дорогий Петре! Твоя жертва ні до чого: я загиваю. Ніщо мені вже не може допомогти. Все робив, що обіцяв,—не помага. У мене нема ні волі, ні сорому, ні найменшого почуття ні до кого. Пишу тобі тільки через те, що лишилася ще крихітка сумління. Мені соромно, що ти для мене приносиш таку жертву, а я не вартий її. Вертайся й плюнь на мене. Мама тобі писала, що я п'ю. Це—правда. Що гірше, то краще,—швидше кінець. Я ще хочу зробити щонебудь таке паскудне, щоб після того мені вже не можна було дивитися в вічі людям. Тоді буде так, як треба.

«А навкруги так сіро, так темно! Товариші такі самі, як і я. Колись були гуртки. Я мріяв, як був у четвертій класі, так само бути в цих таємних гуртках, робити щось хороше, сміливе, ясне. Нічого тепер нема. Футбол, гімназистки, порнографія, піяцтво, клуби самогубців. Я вийшов з цього клубу. На тому тижні вони примусили одного мого товариша вбити себе. Він кинувся під потяг, і його розрізало на шматки. Я вийшов,—вони, ватажки, хворі, сухотники та всякі інші; вони заздрісні, заздряють, що

іншим весело, і переконують, що все дурниці, важна тільки смерть. І ніякого переконання тут нема. Я по собі знаю, що коли ти здоровий і щасливий, то такого переконання не може бути. Вони брешуть, і через те мені стало гидко, і я вийшов. А може, я теж брешу, а вийшов того, що стало страшно, і нема сили вбити себе. Так мені сказав один ватажок. Ну, і нехай, мені байдуже. Я згоджуюсь, в мене нема ні сили, нічого. І мені, Петре, страшно й жити, страшно й помирати. А головне—нема надії. Тепер уже нема! Я не можу, як ти радив, не думати, що я—поганий. Не можу. І через те не вірю тобі. Ти сам знаєш, що я поганий! Навіщо ти збрехав, що не вважаєш мене за такого? Навіщо? Хіба є тільки татів «шлунок»? А мамина «душа»? Ти все казав мені, що лікуватимеш хворобу. А душу? Хоч я й видужаю,—тільки я в це не вірю!—то все одно я на все життя поганий. Як же я можу жити?

«Коли б ти чув, що тут у нас дома балакають про ту хворобу, що ти її збираєшся лікувати! Марта сказала, що для всіх таких хворих вона, коли б її воля, улаштувала б спеціальну довічну каторгу й засилала б їх усіх туди. А за втечу з неї карала б смертю. Сергій Антонович до цього додав, що це «вичистило б моральне задушливе повітря», чи щось таке подібне. Мама готується до твоєї нової практики: цілком ізолює твій кабінет, спальню й приймальню від решти помешкання. Не так боїться зарази, як дотику до «цих страшних людей».

«Приїжджай, Петре, я не можу більше, однаково не лікуватимусь. Ще ходжу до Бронштейна, але покину. Не сердься на мене, я мушу померти. Я тільки боюся та сили не маю. Приїжджай. Твій Данько».

«Р. С. Щоб не спати самому, я взяв до себе одного товариша по гімназії, Мраморного. Та він,—уяви собі!—такий самий, як і я. Він страшенно мучиться, і че-

рез те п'є (у нього нема хвороби, тільки «гріх»). Тепер нам дуже ніяково й соромно, бо ми в п'яному стані признались один одному. Я хочу, щоб він пішов від мене,—він ще слабодухіший за мене, і я не можу через нього вночі спати. Мені страшно, Петрусю, приїжджай!

«Був Михайло, прохав у мами грошей,—його прогнали з служби за революційні переконання. Обіцяли службу в земстві. А покищо голодують.

«Пиши мені принаймні! Приїжджай і пиши! Якби ж я колинебудь міг стати такий, як ти! Пиши!

«Мама дістала від Тоні листа. Вона в Одесі, служить у якійсь конторі чи крамниці. Прохає не сердитись на неї й простити. Мама дуже здивована й нічого не розуміє. Адреси своєї Тоня не дала. Але ти її найдеш і лікуватимеш?»

А на шматочку паперу ще такий додаток:

«Потім ще от що. Я тепер багато думаю про все це. Коли б я вірив у бога, як мама, мені було б легше. Я б покався, висповідався б, і бог простив би мені всі мої гріхи. Я міг би бути чистий, і такий, як і всі. Але я не вірю, і через те ніколи вже не можу бути чистий. Хто мене простить? Коли я вчинив гріх, то перед людьми я вже нечистий на віки. Так, як коли хтось украде. Він злодій на все життя. Навіть по закону в нього одбираються права чесних людей. Так як же тоді, Петре? Хто ж мене може простити? Скажи мені. Тільки щиро-щиро скажи все, що ти думаєш про це! Чуєш?»

Петро Семенович цілий день думав над цим листом, і був такий збентежений, що звернув на себе увагу своїх колег.

— О, гер Заболотько дістав листа від своєї нареченої. Жандарі засилають її до Сибіру. Правда, гер Заболотько?

Петро Семенович своєю поганенькою німецькою мовою теж жартував, та, проте, все плував і задумувався.

Ввечері він сидів у своєму готелі й писав:

«Бідний, дорогий, самотній мій хлопчику! Всією душею розумію тебе, як і багатьох інших самотніх, окривджених хлопчиків. Скільки їх є,—таких, як ти. Я тільки тепер це бачу. Вони приходять до нас у клініку, прикидаються спокійними, байдуже підставляють нам свої руки, ми лікуємо їх, і вони йдуть додому. А там сидять, здушивши голови руками, так само не знаючи, хто їх може простити.

«І я не знаю, мій любий хлопчику, кажу тобі це з болем і страхом. Я досі ніколи про це не думав. Але тепер т р е б а думати,—і я думаю, думаю. Що порадити «щиро-щиро», як ти прохаєш? Я міг би сказати: не прагни такої абсолютної чистоти, її немає, ми всі нечисті в тому чи іншому, ми всі живемо в свідомості своєї брудності, але звикаємо до неї. Звикни й ти.

«Та тут же й розумію, що страшно радити таке: примирення—просто слабодухість. Дозволяння собі того, що сам вважаєш за нечисте—найгірший бруд. І я розумію, як можна хотіти смерті через те, що не можеш бути чистим. Треба мати пошану до себе, т р е б а перед самим собою бути чистим, щоб жити з певністю та гідністю.

«У чому ж твоя нечистість, хлопчику? Ти зрівнюєш себе із злодієм. Значить, нечистість є порушення тих чи інших законів громадянства, що ними воно захищає своє здоров'я й життя. От через що твоя хвороба—не тільки хвороба, а ще щось. От через що ти з нею не можеш звернутися ні до мами, ні до сестри, ні до директора. Релігійні люди мають бога на такі випадки. Бог, на їхню думку—всемогутній, він—увесь любов і всепрощення, для нього не страшні ніякі злочинства. Він може й простити. А люди, мовляв, слабосилі і через те повинні не прощати.

«Я щиро пишу тобі, любий, так щиро, як писав би самому собі. Я так само шукаю виходу, як і ти. От скажу тобі таку річ. Я—лікар. Я знаю, що твоя хвороба є наслідок розвитку в твоєму організмі спирохетів, крихітних істот, що руйнують твоє здоров'я. Але так я думаю тільки доти, доки «дивлюся в шлунок», доки думаю, як лікар. Коли ж починаю дивитися в «душу», виникає ще щось, чому я й назвати не можу, але що сам ясно відчуваю. Коли ти мені вперше сказав про свою хворобу, я почув, що ти якось змінився в моїх очах, щось сталося з твоїм образом у мені. Що саме—й досі не знаю. Та я прощаю тебе, мій бідний, як і сам прохаю в тебе прощення. Я теж потребую його.

«Але цього ж мало, можеш сказати мені. Так, Даню, цього мало. І от як для тебе, так і для самого себе я намагаю такий вихід.

«Хто, Даню, чесний, шановний? Той, хто корисний для інших. І розум, і мужність, і знання, і добрість, і чесність ми цінимо не через те, що це дає власникові добро, а через те, що ці всі якості корисні громадянству, іншим людям.

«Ти, мабуть, дивиєшся з мене,—це зовсім не «шлункова» мова. Я, Даню, не знаю, що це. Але мені довелося подумати над цим, і я приходжу до цих давно всім відомих і елементарних істин. Еле від того, що вони пройшли крізь м е н е, крізь м о є страждання, вони стають для мене нові, незнані мені досі. Я гадаю, що й для тебе вони стануть такі, коли ти вдумаєшся гарненько. Від усієї душі раджу тобі зробити це, хлопчику.

«А про смерть покинь думати й не ображай самого себе. Вона сама прийде до нас, як настане її час. У смерті нічого ні страшного, ні цікавого нема,—нудна, як усе, що порожнє, позбавлене змісту. Добре зробив, що вийшов із того клібу. Маєш рацію: там

можуть бути тільки хворі, та з надірваним інстинктом життя люди. Життя, Даню,—ось що й страшне, і цікаве, і дороге! Самогубство—коли не психоз, не дегенерація,—то слабодухість, боягузство, цілковита покора перед ворожими силами. Нічого ні розумного, ні мужнього, ні естетичного в ньому немає. Ні, ти не тікай від цих ворожих сил у порожнечу, не падай перед ними в прах, а спробуй побороти їх, і борись до останнього. От це гарно й гордо! У ж и т т і будь мужнім, в ньому зроби так, щоб почувати себе гордим і могли сказати: я сам перед собою й людьми чистий! А це, на мою думку, можливо, і можливо за допомогою того, про що я вище писав—старатися бути цінним для людей. Що більше тебе цінитимуть, то, значить, ти чистіший і дужчий. Розумієш мене, хлопчику?

«Що ж до «гріха», то тут ми зробимо так. Ти женишся з Тонею. Я вам помагатиму, поки ти не зможеш стати на ноги. Професуру я, здається, залишу. Заробітка мого вистачить, сподіваюсь, на всіх нас. Тоня, я певен, згодиться. Ти її кохаєш, вона тебе. Я не вірю, голубчику, що вона могла так з тобою зробити. Вона не така. Я переконаний, що вона тебе любить. Може, боялась, що ми не згодимось на ваш шлюб, що тобі ще рано женитися. І навмисне показувала тобі, що не любить тебе, щоб тобі легше було розстатися. А публічний дім, розуміється, вигадка, і напевне теж для цього самого. По приїзді я знайду її й усе це влаштую. І ти будеш хоч трохи чистіший перед Тонею за вину свою. А тим самим і питання про «гріх» розв'язується. Маму й Марту я уговкаю, не бійся.

«Я тепер приїхати ще не можу, треба закінчити тут студії. Ще місяців півтора.

«Ну, годі на цей раз. Пиши мені негайно, дуже мене цікавить, як ти поставишся до мого листа. Гаряче цілую тебе. Твій Петро».

Минуло тижнів два, а від Данька не було ніякої відповіді. Тільки мати написала, який вплив мав його лист на брата. Данько немов би, прочитавши того листа, днів зо два ходив, як приголомшений, але потім, слава богу, вичуняв і став на певний, добрий шлях.

Перестав піячити, знову взявся до книжок і, крім того, зробився знову, як колись, релігійний, ходить до церкви й навіть збирається сповідатись. Марія Панкратівна була дуже здивована, але від усього серця дякувала Петрові.

Петро теж немало був здивований і знову написав Данькові. Та другого дня дістав од нього самого невеличкого, але досить чудного листа.

«Дорогий мій брате!—починався він. Не «Петрусю» і не «Петре» а «брате».—Я не відповідав тобі так довго через те, що не згоджуюсь із твоїм листом. Ти цілком даремне согрішив брехнею і, щоб переконати мене, написав, буцім і сам прохаєш у мене прощення. Ні ти, ні я прощати не маємо права. Та ти ж себе до того й не вважаєш за такого, як я, а написав мені тільки для мене. І це негарно. І твоєї поради я прийняти не можу, бо це—«шлунок», і він мене не задовольняє. Мушу тебе повідомити, що я вступив до гуртка «релігійних шукачів», заснованого в нас недавно розумними та освіченими людьми. Тобі, мабуть, цілі та завдання цього гуртка нецікаві, через це й не пишу про них нічого. І тебе прохаю не писати мені нічого, я знайшов вірний шлях,—і не каламутного прагнення.

«Багато з моїх товаришів взяло з мене приклад, і тепер нам усім добре. Я дуже прошу, коли приїдеш, навіть не зачіпати розмови про те, в чому я тобі колись признався,—це було в іншому житті, до якого

я не хочу й не смію більше вертатися, навіть у думках. Сподіваюсь, що ти зрозумієш мене й не захочеш мене губити. Молю бога, щоб він прояснив і тебе, мій дорогий брате.

Твій брат по крові Даніїл».

Петро Семенович спершу шпурнув листом об підлогу, потім підняв його, розгладив і поклав на стіл. І довго цього вечора ходив по кімнаті, турбуючи своїм буботінням поважних німців за стінкою.

А другого дня листоноша приніс йому цілий пакет і з посмішкою висловив догад, що це мабуть од жінки Петра Семеновича.

Почерк був жіночий—і Санін! Цього Петро зовсім не чекав.

Але зміст листа був ще несподіваніший. Читаючи його, Петро Семенович часом мусів підводитись, ходити по кімнаті й тільки тоді читати далі.

От що писала Саня:

«Ви—жорстока, брутальна людина, і я вас ненавиджу від усієї душі! Я навіть не сподівався, що Ви можете бути таким безсердешним. І крім того, Ви просто не психолог, чим повинен бути кожний добрий лікар. Вам не лікарем бути, а лямпарем! Що ж Ви собі гадали, виїхавши й не написавши мені ні слова?! Що я побила Вас, осоромила, вигнала й тепер спокійно живу? Як Ви, нарешті, могли взагалі думати, що я серйозно сміюся з Вас, найкращого з нас, найрозумнішого, найдобрішого? Що? Я знаю, Ви скажете й тепер: «не розумію». Добре, я Вам поясню, щоб Ви раз на все зрозуміли мене (як що зможете!), але Ви повинні негайно спалити цього листа! Чуєте?!

«Насамперед, Ви не раз питали, за що я Вас образила в перший день нашого знайомства. Ось чого. Батько дуже хотів, щоб Ви були нашим лікарем, і послав по Вас Антона. Я та Ніка не хотіли цього,

бо тато не давав Ніці грошей. От я й взялася зробити так, щоб ви сами пішли собі від нас. Татові ж ми сказали, що ви можете послухатись тільки мене. Він повірив і мусів дати Ніці грошей. Розумієте?

«Це одне. Тепер друге. Гроші потрібні були Ніці для того, щоб дати їх Шапкіну. Шапкін нас доїть. Він тримає Ніку в лабетах уже три роки. Колись Ніка сидів у тюрмі. Йому там було дуже погано, і він трохи не збожеволів. Жандарі майже катували його, щоб він зрадив товаришів. Ніка боровся, але не витримав і зрадив. Двох із них повісили а Ніку випустили. Тепер уявить собі стан Ніки. Він постановив убити себе,—це цілком природньо, я б сама його тоді вбила.

«Але перед тим, як убити себе, він післав листа до своїх товаришів, а в листі писав, що він зрадник, і що зрадив своїх. Листа післав на ім'я Шапкіна, що теж тоді себе вважав за соціяліста. Було це ввечері, а вночі він мав отруїтися. Але йому стало страшно. Це теж зрозуміле, правда? Перемучившись усю ніч, він ранком побіг до Шапкіна. Шапкіна не було вже дома. Вернувся тільки вдень. Ніка весь час чекав у нього. До нього: «Мій лист! Ти показував його кому-небудь?»—«Ні»,—«Давай його сюди!»—«Його в мене нема. Боячись трусу, я сховав його з іншими паперами в одних людей». Обіцяв другого дня вернути та не вернув і досі. Спочатку казав, що папери в паніці так далеко сховали, що не можна їх здобути, а далі почав інші причини вигадувати. Тим часом почав «позичати» гроші в Ніки. І «позичає» тепер на все, що йому треба. Ми утримуємо його з Ларисою, одягаємо, даємо йому на ресторани, на жінок, на все, все.

«Ніка в одчаю кілька раз хотів признатися товаришам і скинути з себе цього спрута. Але тут приплелось ще одне. Лариса Андріївна (сподіваюсь, Ви ще пам'ятаєте, що це жінка Шапкіна? Ви ж нічого

не пам'ятаєте!), здається, кохає Ніку. Я в це не вірю: Ніка так каже тому, що сам її кохає. А в тім, це не важне. Факт той, що Ніка її кохає й без неї жити не може. Шапкін це знає і ще більше користується.

«Любий, любий Петре Семеновичу, коли б ви знали, яке тут усе гидке! Я задихаюсь від ненависти до цього спрута! І уявіть, його вважають за поступову людину, за борця за народню справу! (О, який же ви смішний були, коли я вас питала про нього. І як мені було боляче, що я вам, вам ставила його в приклад!) І ще мене казить, що всі знають, який він мерзенний, знають, що... Ах, ні, Петре Семеновичу, я помру від розрива серця, воно в мене лусне від обурення й люті на цього гада.

«І знаєте ще що: він хоче, він вимагає, щоб я була його коханкою! А Ніка навколюшках благає мене, щоб я не виганяла його. І я мушу терпіти чіпляння цього мерзотника. Тепер Ви розумієте, через що я була його в вітальні? Ви не підглядали, а бачили випадково; я, розуміється, сама це знала, але мені було так нестерпно тяжко, що Ви бачили, так, здавалось, усе пропало, що я, сама люта на себе й на Вас і на всіх, кинулась на Вас. Я не вмію пояснити, але Ви повинні зрозуміть і за всяку ціну простити мені. Чуєте? Як не простите, то я не можу жити.

«Між іншим, знайте теж, що я розповіла Шапкіну про те, як Вас вигнала. Бачите, яка я страшна?! Але я була така гидка сама собі, що на злість хотіла зробити ще гидше. А гидше цього не могло бути. Правда? І як я реготалася разом з ним, розповідаючи, як Ви дивилися на мене своїми добрими, дитячими, широко розкритими очима! Чуєте: Ви мусите простити мене! Хоч для Ніки,—він же Вам нічого злого не зробив. Простіть й приїжджайте!! Кидайте свої ці гидкі хвороби і виїжджайте. Тато був вражений, як

довідався, по віщо Ви поїхали, але багатьох Ваш намір цікавить. Шапкін хоче написати статтю про Вас. Раніше він ревнував, а тепер, після того, як я розповіла йому свою гидоту з Вами, великодушничав.

«Петре Семеновичу, я не можу більше без Вас, чуєте! Тут таке все страшне, тут так нудно, всі такі кривляки, висмоктані духовно, нікчемні! Я хутко серйозно захворію, попереджаю Вас. Мені так болять груди від туги за Вами, що я часто дивлюся, чи на тому місці нема синців. І дивуюсь, що нема нічого,— вони мусіли б бути. Я буду тепер зовсім, зовсім інша! Побачите! Тільки приїжджайте! Так? Чекаю! Саня.

«Не забудьте ж спалити листа,—Ви ж відомий роззява! Любий, не сердьтесь, більше не буду ніколи, це востаннє. Приїжджайте тільки! С.»

Петро Семенович, дуже схвилюваний, написав до Сані такого ж довжелезного листа, як і вона до нього.

У листі він дякував їй за те, що вона «одкрила йому його самого», жахався з Шапкіна, незграбно й радісно писав про вражіння своє від зміни її відношення до нього й обіцяв яко мога швидше приїхати. Але кинути «гидкі» хвороби відмовився, бо в лікуванні цих хвороб саме й відкрилось йому виправлення своїх помилок, егоїзму, «шлунковости» і т. ін.

«Дійсно, я тупа й дурна людина, ще раз визнаю це як найщиріше, але сподіваюсь, що з цього часу буду кращий. А за це ще й ще раз від усієї душі дякую вам. Приїду хутко й того ж дня прийду до вас...».

Х.

Справді, ввечері того ж дня, як приїхав, він пішов до Гарбузенкових. Пішов, червоніючи перед матір'ю, Мартою, Даньком і Сергієм Антоновичем,—вони ж були такі певні, що цей вечір він подарує їм.

— Я, мамуню, на одну годинку, на півгодинки, не більше! Даю слово!..

І соромно, і важко було казати ці щирі слова,— він бо, справді, збирався не більше півгодини пробути в Гарбузенкових.

Зате Саня цілком віддячила йому за цю жертву. Вона так зраділа, що все лице їй поійнялося червоними плямами, а сама ввесь час, не помічаючи цього, глибоко, неначе задихаючись, зідхала. На Петра Семеновича вона дивилася з неприхованим захватом, милуючись із кожного його слова, руху, погляду. І щохвилини озиралася на всіх (Шапкіна й Керницького не було), сяючи й ніби кожного питаючи: «А що?! Ага!»

У Петра Семеновича розстібнувся гудзик на жилеті. Саня помітила, підбігла до нього й без тіні ніяковости застігнула гудзика.

Змісту того, що тепер казав Петро Семенович, вона не дослухалася, раз на все постановивши, що з цього часу Петро Семенович може казати тільки розумні та гарні речі.

Петро Семенович радісно розгубився від усього цього. Після листа її можна було сподіватися іншого, ніж раніше, відношення від неї. Він і сподівався, але щоб таке—він про це й думати не насмілювався (хоч і думав).

— І дійсно цей препарат чудеса робить? А коли він увійде до загального вжитку? А як вам подобаються німці?

Петро Семенович старався задовольнити цікавість кожного, але йому здавалося, що всі навмисне, з делікатности так швидко задавали йому ці питання, щоб не помічати розгублености його та того, що сподіялося з Санею.

— Чекайте! Та ми ж і досі не показали вам найголовнішого!—раптом закричала вона й вибігла

з їдальні. Через хвилину прожогом вернулася назад, вимахуючи над головою газетою.

— Читайте! Вголос читайте!—скомандувала вона, тикаючи під ніс Петрові Семеновичові газету.—От тут, де червоним олівцем...

Петро Семенович слухняно взяв, прокашлявся і, як усе, що робив тут сьогодні, машинально, немов у тумані, почав читати:

— «Відгомін світового прогресу в нашому місті».

Це була стаття, повна дифіраμβів мужності, прогресивності та культурності доктора П. С. Заболотька. Петро Семенович, зміркувавши, в чому річ, почервонів, похмурився й хотів покинути читати, але Саня так на нього подивилася, що він тільки дужче прокашлявся й дочитав до кінця.

Але як тільки Саня по закінченні читання хотіла щось закричати, як Гартвіг оповістив:

— О! А от і сам автор!

На порозі стояв Шапкін, у смокінгу, в білому жилеті, рум'яний, спокійний. Він поважно, з добрим усміхом уклонився всім і хотів сісти біля Петрицької, та раптом, побачивши Петра Семеновича, високо підвів брови, просіяв і радісно-здивовано закричав:

— Кого я бачу?! Кого я бачу! Матінки мої рідні! Та я ж вас розцілую, дорогенького! Як же ви? Коли? Дозвольте вас обняти...

Петро Семенович підвівся, силувано й болючо посміхаючись. Він бачив, як Саня вся напружилась, слушаючи, здавалось, навіть волоссям над вухами, що буде.

І вмить, переставши посміхатись, неначе з страшенною натугою проковтнувши усміх, він, серйозно й просто дивлячись на Шапкіна, ніби не помічаючи його наготовлених обіймів, тільки мовчки простяг руку

Шапкін якось дуже непомітно, немов поправляючи волосся, зам'яв свій широкий жест і, як ні в чім,

гаряче й привітно потиснув руку. Тільки зараз же відійшов до Мімі й заклопотано та тихо почав їй щось казати, наче тільки за тим і прийшов.

Всі помітили, звичайно, як чудно поставився Петро Семенович до привітності Шапкіна, але постаралися це сховати. Тільки сам Петро Семенович і виразом обличчя, і рухами всього тіла виразно показував, що трапилось щось особливе.

— Петре Семеновичу! На хвилиночку!..—раптом сказала Саня, підходячи до нього й беручи під руку.— Вибачте, панове, у нас невеличкий секрет. Ходімо!

— І я з вами! Можна?—добродушно й жартівливо сказав Шапкін, перехиляючись до них. І привітно посміхнувся очима до Петра Семеновича.

— З вами потім!—не дивлячись на нього, занадто грайливо кинула Саня.

— Голубчику, дорогий, дурний, смішний, не можна ж так!..—злякано, ніжно зашепотіла вона зараз же за зачиненими дверима, любовно дивлячись угору на Петра Семеновича. Погляд був блискучий, наче крізь сльози.—Як же можна так?.. Ні сіло, ні пало, не побалакавши зо мною...

І раптом, помітивши зляканий, засоромлений вигляд Петра, схопила в свої руки його руку і, ніжно обгладжуючи її з усіх боків, заспокійливо заговорила:

— Ні-ні, ви чудесно зробили, прекрасно! Тільки не треба було так. Ви подумайте, ну, подумайте сами: читаєте його статтю, він вас так хвалить, приходить сам, простягає до вас обійми, і раптом такий страшний, неможливий холод...

Саня не витримала, і сильно стискуючи руку Петра Семеновича, в піднятті засміялася. Але тут же сама себе спинила:

— Ні-ні, так усе ж таки не можна! Це занадто кидається в вічі. Голубчику, так не можна, це всім

помітно. вже знаю: буде ціла драма. Як на вас дивився Ніка! Він, напевно, догадується, що я вам усе розповіла. Розумієте? Розумієте?

Петро Семенович, здається, навряд чи що розумів. Він почував на своїй руці ніжне погладжування її рук, чув чудний, хвилюючий дух її волосся чи тіла, бачив задерте до нього лице, що так пашіло, неначе Саня довго сиділа перед полум'ям. І сама вона казала ніби не до нього, а до когось іншого, чужого, він же, справжній Петро Семенович, був тільки в її руках та грудах.

Він нічого не відповів їй, а вона забула, про що питала. Не помічаючи, що мовчать, вони стояли й дивились одне на одного з кривими посмішками й п'яним стражданням в очах.

Руки Сані, що ритмічно, ніжно гладили руку Петра Семеновича, почали тремтіти. Лице щораз дужче закидалось назад, губи, сухі, гарячі, розкрились, і з-за них зогко поблискувала біла лінія зубів.

І вмить Петро Семенович увесь здригнувся, як здригується від внутрішнього штовхання людина, що засипає. Руки Сані зупинилися, лице вирівнялось, очі розкрились питанням. Петро Семенович чудно вдивлявся в неї.

— Що сталося?—пошепки спитала вона, потиснувши його руку.

Він очутився, зніяковів, почервонів. Не знати чого, погляд його став одразу ухильчивий, винуватий.

— Нічого, нічого...

— Та що сталося? Чого ви такий? Ну, кажіть же! Згадали щось? Так? Ви ж простили мене. Чого ж вам?

— Ні, я нічого не згадав. Вибачте, будь ласка. Зо мною тепер так часто трапляється...

Саня допитливо, хмурачись, вдивлялася в нього.

— Що трапляється? Нічого не розумію... Ви брешете, я бачу, що ви брешете. Ви зовсім не вмієте

брехать, і зразу помітно. Кажіть, що трапилось. Ви щось подумали, згадали? Так?.. Шапкіна?.. Думаєте, що я його любовниця? Ну, так ні. Чуєте? Кажу правду.

Петро Семенович все більше та більше почував себе ніяково. Йому було соромно,—вона мусіла казати йому такі речі, а він зовсім не в тому напрямі думав.

— Я вам потім скажу, Олександро Іванівно,—прохальним голосом сказав він.—Це стосується до мого «шлунку». Нісенітниця, дурниця, я абсолютно цьому не вірю. І взагалі...

Він знову чудно, мимоволі зупинився очима на її обличчі і, неначе переконавшись у помилці, промовив:

— Ну, розуміється... Я потім скажу. А тепер не треба. Запевняю вас, що не брешу... Це... Одно слово, дурниця й більше нічого. І ніякого відношення до Шапкіна не має. Даю слово!

— Правду кажете?

— Щиру правду! Даю слово!

Саня ніби заспокоїлась. Але той стан, що був, уже і в неї минув. Вона випустила руку Петра Семеновича й заклопотано сказала:

— Як же тепер бути? Треба якось виправити вашу помилку з Шапкіним.

Петро Семенович занадто серйозно й теж заклопотано похмутив брови, немов би шукаючи виходу.

— Попрохати вибачення?—запитально й невпевнено сказав він.

— За віщо?—засміялася Саня.—Ой, ведмідь! За віщо ж прохати вибачення? Це ж було б тільки підкреслення того, що зроблено. Дійсно, виправив би. Ми нерозумно зробили, що пішли вдвох. Ну, та це!.

Вона якось одразу замовкла і, замислившись, почала дивитися вбік.

Петро Семенович несміливо взяв її за руку. Саня скоса зиркнула на нього вгору, не віднімаючи руки й ніби чогось чекаючи. Він помалу, немов боячись розбудити її, обережно підніс пальці її до вуст і притиснув губи до ніжної шкіри їх, що здалася йому надзвичайно гладенькою.

Саня другою рукою мовчки провела по нахиленій голові його, потім по щоці й визволила свою руку. Петро Семенович одхилився, обличчя її світилося тихим, глибоким світлом.

— Я ще маю вам багато-багато сказати,—ледве чутно, із невластивим їй несміливим виглядом промовила вона.—І ви теж повинні мені сказати... Правда? Приходьте завтра по обіді. Добре? Чи вам ніколи?

— Я завтра...—думаючи, почав Петро Семенович.

Саня вже похмурила чорно-сині тонкі брови.

— Так-так! Я вільний, я завтра по обіді маю час!—хапливо сказав він.—Я думав... Але я маю час. Мені треба зайти до редакції газет, потім до поліції, до лябораторії... Але це все я зранку або якнебудь потім. А тепер, знаєте що? Може, мені можна піти собі додому? Я пішов з дому на часинку, хотів з вами побачитись, а мама й сестра ображені. Їм буде приємно, як я прийду. Може, навіть не прощаючись ні з ким? Га? Їй-богу, я не вмю... Я вже не можу спокійно дивитись на Шапкіна, а посміхатись до нього, хоч би тільки й з увічливости, мені соромно... Як ви гадаєте?

Саня, щось міркуючи, невиразно знизала плечима.

— Розуміється, ви зараз же ідіть додому!—раптом хапливо й серйозно сказала вона.—Про це й мови не може бути. Моментально ідіть. З вашого боку було дуже-дуже негарно й прекрасно, що ви прийшли до нас. Але тепер ви повинні яко мога швидше бігти додому. Тільки як же нам бути? Ви абсолютно не можете ввічливо посміхнутись до нього?

— Я спробую...—широко й боязко дивлячись на неї, промовив Петро Семенович, усе ж таки сподіваючись, що вона щось придумає.—Якщо ви, звичайно, гадаєте, що це...

Вона схопила його за поли піджака, потрусила і, відіпхнувши, зо сміхом сказала:

— Ви такий дурненький і милий, що я просто не можу. Ви непоправні. Ну, нічого, я потім з вами побалакаю, як слід. А тепер ми зробимо так. Ви йдіть через татів кабінет, одягайтесь і біжіть додому. А я піду до них і... і щось збрешу. Я вмю брехати, не так, як ви. Або просто... Ну, одно слово, щось вигадаю. На крайній випадок, нічого не скажу, хай думають, що хочуть. Ану! От ще! Правда?

— Розуміється!—задоволено підхопив Петро Семенович.

— Ну, так ідіть. А завтра зараз же по обіді. Так?

— Так!

Саня рвучким рухом подала йому руку, довго та міцно потиснула її і вирвалась.

— Ідіть, ідіть!

Петро Семенович пішов через кабінет, а Саня, провівши його очима, зідхнула, на мент заплющила очі й рішуче відчинила двері до їдальні.

XI.

Але хоч Саня й збиралася «багато-багато» сказати Петрові Семеновичеві, і він їй теж,—другого дня ніякої особливої розмови в них не вийшло.

Саня зустріла його майже так само, як і вчора. Одягнена була в дуже прозору білу сукню, що крізь неї було видно смуглявість рук і шиї.

Надворі була спека, задуха, і в Саниній кімнаті штори були спущені. Через те стояв жовтий при-смерк, покращений плямами сонця, що невідомо

звідки пробралися, та відсвічували непорушними, повернутими тінями дерев із вулиці.

З гостей нікого не було. Ніка лежав у саду в гамаку, слідкуючи за сіткою, що нею ловив птиць, (мишей тепер у нього заміняли птиці).

Усе, здавалось, сприяло довгій, задушевній розмові, але вона щось не настроювалась. Почувалося щось зайве та липке, як павутиння, поміж слів. Петро Семенович балакав багато, довірливо, охоче, навіть, може, занадто багато й охоче, й увесь час уникав дивитися в вічі Сані. Коли ж Саня балакала, він часом дуже пильно вдивлявся в її обличчя, не чуючи її слів і потім лякаючись цього. Саня ж у такий мент зупинялася, теж уважно зиркала на Петра й казала далі тим же жвавим, трішки піднесеним, немов би веселим тоном.

Вона дуже мальовниче розповідала, як учора балакав з нею Шапкін. Цей лис, звичайно, зразу відчув, що Петрові Семеновичеві все відомо. А коли відомо про такі важні речі, значить, Петро Семенович має з Санею ближчі відносини, ніж Шапкіну це бажано. А як наслідок—на сцені знову з'явився лист Ніки. Довелося довго та до огиди гаряче брехати йому. Він, натурально, знав, що вона брехала, але вдавав, що вірив. Йому потрібна певна річ, а яким шляхом він здобуде її, йому байдуже. Він глибоко переконаний, що не сьогодні-завтра вона стане його коханкою.

Петро Семенович при цих словах узяв у руки шкаралупку від горіха й обережно розломив її на дві половинки.

Саня засмічалася на свої слова, потім чудно зирнула на Заболотька і, спершись ліктями на поруччя фотелю, витягла ноги. Закинувши голову назад, вона тим самим піднесеним тоном промовила:

— Ну, а ви що робили? Кажіть.

Петро Семенович зараз же дуже охоче почав розповідати.

Був там, сям, балакав з тими та тими. Дуже всі цікавляться, розпитують. Розповів докладніше про розмову з матір'ю. Старенька чудна: сама стоїть за «душу», а тут не хоче зрозуміти, що він саме для «душі» почав цю справу. «Як?.. Ці гидкі хвороби для «душі»?!»—«Розуміється».—Незрозуміло. Якраз, їй здається, навпаки: що краще буде поставлене лікування, то дужче розвиватиметься розпуста, бо не будуть боятися. І виходить, що він допомагає не «душі», а розпусті та неморальності.

— А я цілком згоджуюсь з вашою мамою!—несподівано злим голосом бовкнула Саня.

Петро Семенович здивувався й замовк. Здивувався не того, що вона згоджувалася, а з її злісного тону. Але чомусь нічого не спитав і, удавши, що не помітив цього тону, перейшов на друге.

Тоді Саня не витримала. Рішучим рухом підобгавши під себе ноги, вона вирівнялась, повернулася всім тілом до Петра Семеновича й промовила:

— Слухайте, мені здається, що вчора щось там трапилось...—вона кивнула в бік сальону.—Кажіть, у чому річ. Я більш не можу так. Кажіть. Не хочу!

Петро Семенович, видно, відразу зрозумів, про що йшла мова. Він став серйозний, знову взяв у руку лушпайку горіха й тихо, вниз сказав:

— Не можу сказати, Олександро Іванівно.

Він зідхнув і підвів голову.

— Через що?

— Через те, що нісенітниця. Слово чести—дурниця! Я певен, що через якийсь час усе виясниться і... нічого не буде. Тоді я вам усе скажу.

Саня нетерпляче знизала плечима й відштовхнула від себе хустинку, що лежала біля неї на столику.

— Даю вам слово, Саню, що нічого нема!

— Ну, так скажіть, коли нема!

— Не можу. Розумієте, в даний момент ще є... є факт... Цебто, може, навіть, і самого факту нема. Ну, тоді зовсім дурниця, помилка, одно слово, нічого нема. Але я припускаю, що факт є. Припускаю. І от цей факт я мушу... Не знаю, як сказати... Мушу вкласти його в себе таким чином, щоб він мене не турбував. Це днів ще зо три. Коли я вам тепер скажу, то скажу так, що вам буде неприємно. Не те що неприємно (неприємно буде все одно—так чи сяк), але... Ні, я не вмію висловити. Я мушу в собі пережити цей факт і так пережити, щоб він на мене не впливав. А тоді вже й вам можна сказати. Тоді ви приймете його не так... неприємно. Розумієте?

— Рішуче нічого не розумію!—з досадою струснула головою Саня.—Факт ще не факт, є й нема. У собі щось таке... Ну, кого ж це принаймні торкається? Мене?

— Так, вас... цебто... Ні, вас...

— Ви навіть у цьому сумніваєтесь... Господи, яка таємниця! Де ви її набрались?! А ще кого торкається? Шапкіна? Ніки? Керницького?

— Ні, їх не торкається... Хоча... Вибачте, Саню, не питайте, їй-богу, я не можу сказати. Не питайте й не сердьтесь. Добре? Усе, все скажу трохи згодом. Скажіть, будь ласка. Іван Пилипович за щось на мене сердиться? Я тільки що зустрів його, як ішов до вас,—він якось чудно поздоровкався зо мною й швидко побіг від мене...

Саня нічого не відповіла й похмуро дивилася на вазу з фруктами.

— Ну, так знаєте що?—рівно й неначе спокійно почала вона.—Ви йдіть додому й приходьте до нас тільки тоді, як зможете сказати. Інакше я не можу. Ідіть.

Петро Семенович не чекав такого результату. Він, не рухаючись, уважно дивився на Саню.

— Ідіть, я вам кажу! Я не можу, щоб ви такий приходили до нас. Приходьте, кажу, коли зможете сказати. Але майте на увазі, що ми через тиждень ідемо на село на все літо.

— Як через тиждень?! Ви ж сами сказали п'ять хвилин тому назад, що не раніше, як через місяць!?

— То тоді сказала, а це тепер. Я виїжджаю через тиждень. А тато хай собі їде, коли хоче. Він однаково на Кавказ збирався. Хочете, я вийду в сад чи кудинебудь, а ви тут лишайтесь, подумайте й скажіть сьогодні? Можете сидіти, скільки хочете, хоч п'ять годин. Добре?

— Їй-богу, Олександро Іванівно, мені так неприємно, важко, що ви...

— Ну, так ідіть додому! Ідіть, ідіть негайно Вставайте й ідіть!

Петро Семенович помалу, нерішуче підвівся, підійшов до Сані й потиснув їй руку. Вона зараз же вирвала її й не глянула на нього.

— Ви сердитесь?

— Я не серджусь! Ідіть.

Він ще трохи постояв, незграбно повернувся й вийшов.

XII.

Дома він з подвоєним і понурим запалом накинувся на працю, що чекала на нього. Треба було приготувати помешкання до нової практики. Справа була нова, і Петро Семенович не міг відразу орієнтуватися в усьому. Насамперед, він хотів покінчити з «палатою». «Палата»—кімната, де мали лежати по кілька днів ті хворі, що робили б собі в нього впорскування. Спочатку для цієї мети він хотів узяти кімнату Марти, як більшу та яснішу. Але Марта як найрі-

шучіше виявила опір, заявивши, що зовсім піде з дому, якщо він одніме в неї кімнату. Петро згадав, через що їй треба було мати окрему кімнату, і халливо, почувавши ніяковість, сдмовився, від свого наміру. «Палату» було перенесено в його невеличку спальню, а сам він мав спати в вітальні на канапі.

Треба було багато чому дати ладу, багато чого пам'ятати, а Петро Семенович, як на те, все забував сьогодні. Мати помагала з нехиттю, Марта тільки саркастично підсміювалась, і Петро на кожному кроці відчував, як бракувало спокійно-енергійної, точної, веселої Тоні.

А Данька так і зовсім не було дома,—він саме складав випускні іспити, працював десь з якимсь товаришем і приходив додому тільки спати. Та й допоміж від нього однаково було б мало: чужий він був тепер до всього життєвого. Коли й складав іспити, то тільки через те, що не хотів завдавати жалю матері. Так він сам сказав Петрові того ж самого дня як той вернувся з-за кордону. Що ж до лікування, то, на обережне запитання Петра, сухо відповів, що тепер немає часу, спершу треба покінчити з іспитами. Балакав він стисло, коротко, якимось тісно стулюючи губи після кожної фрази, неначе замикаючи їх і боячись, що з уст вистрибнуть недозволені слова. І ввесь час видко було страх, що брат забалакає про листи та про минуле. Але Петро, пам'ятаючи останнього листа, постановив мовчати й чекати. У кожному разі цей стан Данька був бажаніший за піяцтво та одчай.

Після вечері, стомлений і мовчазний, Петро Семенович зараз же пішов до себе, збираючись лягати спати. Завтра треба було раненько встати.

Тількищо він передягся, як у двері застукало.

— Хто тут?—підійшовши до порогу, гукнув Петро.

— Я... На хвилинку...—зачувся глухий голос Данька.

Петро Семенович похапцем відчинив йому двері.

Данько мовчки пройшов у кімнату й наблизився до стола. Тримався він рівно, задубіло, як дерев'яний салдатик. У руці в нього був аркушик паперу,— мабуть, лист.

— Я в справі,—сказав він, одною рукою спираючись об стіл. Обличчя його видалось Петрові Семеновичеві блідішим, ніж удень, з виразними синюватими дужками під очима. Чоло, густо всіяне крихітними прищиками та чорними точками, масно поблискувало під боковим світлом лампи.

— Будь ласка, будь ласка!—гостинно й трохи занепокоєно промовив Петро Семенович.—Сідай, голубчику...

Данько стояв і мовчав. Петро помітив, як рука його, що спиралась об стіл, пошарпувалась. Раптом він простяг другою рукою листа до Петра й хрипко додав:

— Прочитай.

Петро Семенович зовсім уже непокійно взяв листа в руки. І тільки глянув на письмо, як зразу подумав: «Так і є—від Тоні!»

«Мій привіт святому та божому хлопчикові! Чула про твоє благочестиве життя, і чортяка підштовхує, цебто спокушає—спокусити тебе. Приїжджай до нас! Тут веселіше! У мене є багато подруг, «выбирай любую». Як не віриш, то вони підтвердять тобі власноручними підписами».

Дійсно, різними руками, часом зовсім безграмотно, під листом Тоні було написано:

«Манашок, іди до нас, не задавайся. Тамара».

«Глупый малчик прыежай скарей твоя клара».

«Анжелика»... «Соня»... «Маргариточка беленькая».

Були ще приписки зовсім безсромні.

В кінці знову рукою Тоні:

«Чула теж, що вернувся, нарешті, твій дорогий брат, і що буде лікувати тебе німецьким способом».

Я йому пришло багато пацієнток, нехай тільки дасть мені факторського за те. Перекажи йому. Твоя грішна Тоня».

— Що ж це значить?!—дуже тихо сказав Петро.— Вона в публічному домі?!

Данько дивився в землю й не відповідав.

— Ти знав про це, Даню?

— Той помалу покрутив головою.

Петро Семенович поклав листа на стіл і швидко пройшовся з кутка в куток.

— Що вона—збожеволіла, чи що? Та що ж це таке, справді?!—зупиняючись серед кімнати, сказав він розгублено й гнівно.—Скажи, ти знав, що вона там?

Данько рвучко підвів голову, але зараз же знову нахилив її і тим самим рівним, смиренным голосом відповів:

— Якби я знав, я б молився за неї.

Петро Семенович деякий мент, одетерівши, дивився на брата. Потім, ніби зрозумівши нарешті дійсну суть його слів, почервонів і з серцем сказав:

— Ах, Даню, дай ти спокій з цими молитвами! Тут серйозне нещастя, а ти...

Данько ніби тільки цього й чекав. Смиренність його відразу зникла. Він теж спалахнув і, просто дивлячись на Петра, з викликом промовив:

— А хто винен?

— Як «винен?» За що?

— За все! За те, що вона там, за те, що я... хворий. За все!

Петро мовчки вражено чекав.

— Ти винен! Ти!!—труснув Данько головою.

— Я?!

— Ти, ти! Не приставляйся, нема чого! Ти добре знаєш це. Знаємо ми тебе... «З молитвами!» Не смій мені балакати про молитви! «Я тебе прощаю». Ти мене прощаєш?! Ти?! Ти маєш право прощати? А сам?

Ти не був такий самий, як я? А хіба ти не був хворий? Напевне був! І, може, і тепер хворий. Та через це й до Німеччини їздив. «Наука, поміч хлопчикам». Знаємо! І тебе і Марту й усіх вас знаємо! Марта теж узялася мені нотації читати. Свята та божа! Знаю я тепер усі ваші святобожості! Знаєш, чого в Марті така непохитна вірність чоловікові? Або знаєш, через що ця «зворушлива середньовічна любов», як ти казав, до цього жалюгідного лицаря, до Їжакевича? Га? Ти з такою поштивістю раз-у-раз балакаєш про її журбу. Сказати? Так от, вона така сама свята та божа, як і я. Точнісінько. «Гріх» у неї! От що, от звідки...

— Даню! Схаменися, що ти кажеш!!

— Так, «гріх!»—мало не з захватом зловтіхи : акричав Данько.—Я перевірів. Тямлю на цьому, не бійся. Тямлю, чорт її забирай! Вона ще сміє глузувати з мого «аскетизму!» «Аскетизм—ознака дурости». Ах, розумна яка! «Я тебе прощаю!» Я тобі ніколи не забуду цього! Ти, звичайно, і Тоню прощатимеш? Ха!

Він схопив зі стола лист і сунув його собі в кишеню, не попадаючи й мнучи.

Петро Семенович розгублено дивився на нього й нічого не казав. Слова про Марту приголомшили його, і тим паче, що він почув у них правду, прокляту «шлункову» правду, що розбивала щось дороге та гарне.

— Правда ж, що й Тоню ти хочеш прощати?—киво посміхнувся Данько.—Правда? Це буде зовсім у твоєму дусі. І в Мартиному. Сам винен, сам ще гірше, а другого—прощати...

— Даню, я їй-богу не прощав і не...

— А, годі! Знову брехня. Не хочу! Тільки я попереджаю тебе про Тоню. Не смій мені казати про неї, що я винен. Ти винен! Знай, що я все знаю й більше ховати не хочу.

— Та що ж ти знаєш?!

— Все! Знаю навіть, навіщо цього листа прислано. Для тебе, а не для мене. Щоб ти знав, де вона, щоб ти побіг до неї. А не я! Що, не так?

Петро Семенович вражено дивився на брата.

— Нічого не розумію...

— Брешеш, розумієш? Ти не знаєш, що вона тебе кохає? Не знаєш, скажеш? Ні?

— Даню!—скрикнув Петро, простягаючи до нього руку, немов бажаючи затулити йому рота.—Що ти кажеш? Побійся бога!

— Я боюсь! Я боюсь!—закричав Данько.—І через те не хочу, щоб на мене все звалювали. Я знаю, як ти її закохував у себе оцими заняттями. А потім, коли закохався в оцю Гарбузенкову,—Тоньку геть. А вона тоді за мене. І ти ніби нічого не помічав?

— Ні, це не може бути...—злякано й тихо промовив Петро Семенович.

— Що не може бути?

— Що вона... мене кохала...

Данько всім тілом захитався з боку на бік і саркастично приплющив очі.

— Ай-яй-яй! Ніби й справді вперше чує...

— Даню! Так кажу тобі, що... Не смій говорити дурниць! Не знав я, розумієш ти це, чи ні?! Ніколи, ні на один мент не підозрівав... Я не вірю тобі! Ти це навмисне вигадав, щоб не почувати себе винним. Негарно так!

— Я й невинен!—ніби в тому самому тоні повторив Данько, але тихше й ще з більшим відтінком упертості.—Ти винен. Так, ти! А те, що я навмисне вигадав, то ти знову брешеш. Навмисне брешеш, щоб показати мені, що я винен. Але винен ти, ти, ти!

Петро Семенович хотів щось сказати, але Данько, як скажений, неначе в екстазі, вимахуючи руками, нічого не слухаючи й кричачи—«ти винен, ти!»—вибіг із кімнати.

Петро, вражений і приголомшений, стояв якийсь мент без руху серед хати й озирався. Потім кинувся до своєї спальні, хапливо, мало не рвучи одіж, одягся й подзвонив покоївці.

— Я йду з дому й вернуся пізно. Скажіть Марії Панкратівні, щоб вона знала це й не турбувалась.

XIII.

Далі вся ніч була—як сон. І сон, і не сон. Як у сні, все в цілому було бузглузде, неможливе, страшне, але кожне кільце всього ланцюга строго та необхідно було приварене до інших, кожне явище логічно впливало з попереднього і в'язалося з подальшим без абсурдних стрибків, що бувають у сні. Думка працювала легко, правильно.

Сам Петро Семенович був увесь теж надзвичайно легкий, аж ніби прозорий, самому собі подібний до тих «коромисел», що сідають на водяні квіти, і, ледве помітно тріпочучи ніби скляними, прозорими крильцями, щохвилини готові зірватися й полетіти. Здавалося, всередині в нього все підібралось, стислося в один тугий вузол і міцно та легко причепилось десь угорі грудей. Від цього, мабуть, і була та легкість, вирівняність, готовність летіти.

От тільки, як у сні, не було справжньої уваги до своїх переживань. Він усе добре бачив, помічав, міркував, але приймав усе, як неминуче та природне. Так, наприклад, відзначив, що, кажучи візникові адресу публічних домів, не почував звичайної в таких випадках болючої ніяковости, стиснености та всерединного сорому перед візником. З чудної цікавости зупинився на цьому, перевірів і сам собі сказав: «Це через те, що я тепер сам перед собою не соромлюсь, що туди їду». Та зараз же й забув про це.

Вечір був задушливий. Із розчинених вікон домів, повідпинавши набік гардини, визирали жіночі голови. Люди йшли вулицею без капелюхів і витирались хустками. Петро Семенович теж скинув капелюха й долонею розтер піт по чолі. Нагрі, перед Красногорською, він машинально одяг капелюха й ще дужче вирівнявся.

У першому домі Тоні, звичайно, не знайшлось. Петро знав це, ще не входячи. Але увійшов до залі й сів під стіною.

Знову й тут не було звичайного почуття ніяковості та стисненості, тільки все те саме напруження та моторошна легкість, що робила все навкруги якимсь нереальним, химерним.

Дім був невеличкий. Жінки нудно та безживно сновигали по залі або сиділи попід стінами, поклавши ноги на сусідні стільці.

Переходячи з дому до дому, Петро Семенович щоразу чогось був певний, що не знайде Тоні. Проте, все ходив та шукав. Скрізь він питав, чи нема в цьому домі дівчини з родинкою під вухом, подібною до сережки. На ім'я Тоня. Але такої ніде не було.

Його скрізь одразу помічали, чи через величезний зріст, чи через не зовсім нормальний вигляд, уважний, вишукливий і одночасно дуже розгублений. До нього чіплялися, вішалися на плечі, але він з доброю, розкиданою посмішкою визволявся та йшов далі, не звертаючи уваги на цікавість до себе й «гостей», і жінок.

Обійшовши всі доми, він у непорозумінні зупинився біля останнього. Як же так вийшло, що він не знайшов? Він же був левен, що сьогодні ж знайде її. І от останній дім,—шукати більше нема де.

Він постановив ще раз перейти всі, а коли треба, то ходити доти, поки не знайде.

І тільки увійшов у залю цього дому, повну танцю та галасу, як побачив у кутку проти дверей неве-

личку жіночу постать у ясно-зеленій шовковій сукні, що відблискувала на складках, як скляна. Постать була як обточена, з округлими плечима та спокійно-твердо насадженою головою. Вона стояла спиною до Петра Семеновича, розмовляючи з жінкою, що сиділа проти неї біля стіни. Її часом штовхали, і вона, не озираючись, одсувалася трохи вбік.

Петро Семенович почув, як у ньому все зупинилось і до чогось наготовилось. Тільки серце билось швидко та сильно. Так після гуркоту їзди та шуму вітру в ухах, коли автомобіль зупиняється, голосно й задихано чохає серед тиші сам мотор.

— Малесенький блондинчик, станцювать желаєте? Закажіть кадрель!

Петро Семенович дбайливо відвів напудрену руку, що схопила його за лікоть, і, помалу обходячи тих, що танцювали, попрямував до жінки в зеленому.

Тепер уже йому було видно профіль Тоні. Той самий точений, трішки тупуватий носик, пухнасті, милі, зворушливі брови й той самий спокійно-уважний, злегка насмішкуватий погляд. А от зачіска інша: в локонах, неприродня, і великий рум'янець на лицах. У Тоні звичайно були тільки невеличкі блідо-малинові плямки внизу щок, а не посередині та під очима.

— Тоню!—ледве чутно промовив він над самим її вухом, нахилившись, неначе будячи її, і заготовив заспокоїливу, винувату посмішку. Тоня круто повернулася, швидко підвела до нього лице, та так і застигла. Петро Семенович бачив, як чоло її, ніс, підборіддя зробилися сірі, хоч на лицах, як і перше, мертво та крикливо червоніла фарба робленого рум'янцю.

— Добрий вечір!—промовив він, не перестаючи посміхатись. Йому самому здавалося, що голос його виходив звідкись з-під його ніг.

Тоня стояла все так само, не рухаючись і не кажучи ні слова. Це було вже чудно.

— Не пізнаєш, Тоню?

— Яким чином ви тут?—нарешті дурнувато й надиво байдужо та мляво виповзло в неї з рота. А підфарбовані очі все так само кругло, з мертвим ляком дивилися йому просто в лице.

— Знайшов тебе...—теж дурнувато відповів він.

На них уже звернули увагу. Дівчата почали вставати й підходити до Тоні.

— Що, Марусю, знакоменького стретіла?—басом спитала повнотіlesa туркеня з намистом із полтинників.

Тоня-Маруся тільки в цей мент очутилась. Лице її рухнулось, вона піднесла руку до серця, немов підтримуючи його, благально кинула очима на Петра і сказала:

— Ви маєте час?

— Маю, маю!—похапцем закивав він.

Тоня, нічого більше не кажучи, повернувшись і швидко пішла, просто на танцюючих, відпихаючи їх від себе й не озираючись. Петро Семенович поспішав за нею. Щось гукали до них, лаялись, сміялися. Якийсь п'яний ображено зупинив Петра, чогось вимагаючи від нього. Петро Семенович мовчки відмахнувся, вирвався й пішов далі.

На порозі дверей, що звідкись ішли до залі, Тоня зупинилася, почекала на Петра, а коли він наблизився, все так само швидко вийшла в півтемний коридор з двома рядами дверей. Відчинивши одні з них, вона зупинилася, мовчки пропустила наперед Петра й потім увійшла сама. І зараз же замкнула двері на ключ. «Це вже, мабуть, автоматично, зо звички»,—так подумав Петро Семенович.

Кімната була невеличка, з великим ліжком, навпроти комода, у кутку умивальник. Під стелею посеред

кімнати світився блакитний лихтар. Пахло чимсь важким, солодким, тоскним. Знайомий задушливий запах!

Петро Семенович пройшов на середину кімнати, майже торкаючись головою лихтаря, і зупинився, тримаючи в руці капелюх.

Тоня ж, повернувши ключ у дверях, затулила руками обличчя, та так і лишилася біля порогу. Сукня її стала блакитна, і на руках поміж притиснених до лица пальців залягли сині тіні.

Петро Семенович теж мовчав, не дивлячись, але всім тілом почуваючи круг себе речі в кімнаті, а надто ліжко. Здавалося, нерви його, як шерсть у нашорошеної кітки, наїжились і стирчали на всі боки.

Тоня зняла руки з лица, подивилась на Петра й прошепотіла:

— Що ж ви стоїте? Сідайте...

Потім прудко підійшла до комоду, взяла біля нього стілець і підставила Петрові Семеновичеві. Стілець був з одбитим сидінням і дерев'яною спинкою в стовбчиках, що звичайно крутяться й вищатъ. Петро Семенович сів, а Тоня витягла руки вперед, уперлася ними об комод, неначе в неї закрутилась голова.

— Що тобі, Тоню?—збентежено спитав Петро, роблячи рух, щоб підвестися.

— Нічого... Так...—прошепотіла Тоня.—Я не ждала...

І знову замовкли.

Петро Семенович не знав, про що говорити, питати. Все, здавалось, було відоме, і подробиці не мали значіння. Головне було перед ним: Тоня, чудна, нова, неймовірна, з рум'янцем, підведеними очима й завитою куаферською зачіскою. Все це було занадто дике, але через те, мабуть, і дуже перекональне. Він несвідомо чекав, що побачить її якоюсь іншою, не такою страшенно буденною, шабльоною, з якиминьбудь особливими ознаками її драми.

— Я на хвилинку... Почекайте...—раптом сказала вона й вийшла.

Петро Семенович зараз же подумав, що вона пішла попередити хазяйку про те, що засидиться з «гостем». «Вони» раз-у-раз так роблять.

І йому вмиль стало моторошно: що ж це таке?! Невже це дійсність, невже Тоня, їхня Тоня— т а к а!? Приймає «гостей» ось у цій самій кімнатці. Вони її обіймають, як усяку іншу дівку, слинять її своїми поцілунками, кладуть їй карбованці на столик!

І як же це так: в неї зачіска, шовкова сукня, вона їсть, спить, п'є. Он на столику лежать фрукти, недокурена цигарка. У цій кімнаті такий самий порядок, як і в тій, що вона в ній жила у них. Під ліжком акуратно в ряд розставлені маленькі черевички. Значить, нічого не змінилось, не перевернулось догори ногами?! Вона й цигарки курить, і фрукти їсть, і шовкова сукня, і зачіска. Її можуть цікавити черевички, порядок у хаті, зачіска, цигарки?!

Тоня ввійшла й знову замкнула двері на ключ. Петрові Семеновичеві зробилось ніяково від цього, і стало виразніше чути густий солодкий запах. Він одвів очі від ліжка, почувавши, що воно стало йому гидким, аж ворожість викликаючи.

— Я засвічу лампу...—тихо промовила Тоня, проходячи повз нього з дзвенькуватим шелестом сукні.

Петро Семенович у відповідь прокашлявся й незграбно змінив позу.

Поки лампа розгорялася, Тоня стояла біля неї, жмурячи очі на вогонь і тримаючи руку на гвинтику від гноту. Потім одягла на шкло паперовий зелений абажур і відійшла вбік.

Від світла лампи кімната зразу стала вбога, жалюгідна, з задрипаними, обшарпаними внизу шпалерами. Черевички стояли на такому потертому килимку,

що від нього лишилися тільки товсті нитки та ще щось червоне по краях.

Петро Семенович неспокійно підвівся, криво посміхнувся й ступив до Тоні. Вона злякано підвела до нього голову, теж несвідомо кривлячи губи в таку саму посмішку.

Він неспіливо взяв їй за руку нижче плеча. Під слизьким шовком тепло та ніжно угнулося тіло.

— Бідна, дорога дівчинка!..—почуваючи ніяковість від своєї невмілої ласки та чудного почуття, що обважило його, прошепотів він.

Тоня несподівано видерла руку, шарпнулась і побігла вбік ліжка. Але наткнувшись на нього, швидко, як від чогось страшного, відстрибнула й побігла в кутток, де висіли сукні, акуратно завішані простинею. Уткнувшись головою в простиню, вона обняла обома руками одержу й так зацепеніла.

Петро Семенович постояв і нерішуче наблизився до неї.

Тоня, видно, не плакала, тільки глибоко та тяжко дихала, від чого спина здійсмалась і спадала, а на ній від корсета то з'являлась, то зникала поперечня складка. Було так тихо, що виразно чувся рип Тониного корсета та ще далекий, глухий тупіт танцю в залі.

— Що ж це таке, Тоню?—тихо спитав Петро.— Для чого ти зробила все це страхіття?

Тоня помалу, з задержками, спустила руки по простині вниз.

— Як же можна було так? Я не можу навіть... Ні, що тут казати!..

— Пропало, Петре Семеновичу...—зачулось від Тоні, і вона, неначе очутившись од власних слів, обернулась і просто, твердо та безнадійно глянула на Петра.

— Ну, це ще невідомо, чи пропало, але...

Тоня мовчки покрутила головою і деякий час дивилась на лампу широкими некліпаючими очима. Потім стріпнулась і швидко, підозріло перевела погляд на Петра. Він стояв і, злегка нахиливши голову, пильно, немов у забутті, вдивлявся в неї.

Вона потупилась і ледве чутно спитала:

— Вам Даньо сказав?

— Даньо, Тоню.

Тоня помовчала й з натугою знову промовила:

— Все сказав?

— Все...

І листи показав?

— Так...

Тоня відвернулась, пройшла до комоду й поправила на ньому покривку, що загнулась на краю.

— Давно... сказав усе?—не озираючись. кинула вона натужним голосом.

Петро Семенович знову підійшов до неї.

— Ні, тільки сьогодні. Я зараз же почав би тебе шукати, коли б раніше... Але я нічого не... Я знав, що у вас... щось вийшло. Читав твого першого листа. Шукав у тітки... Потім мені писали, що ти в Одесі. Ти була там?

— Була.

Петро Семенович хотів іще спитати, де саме була, чи здійснила свою страшну, дику загрозу, чи лікувалась. Та не стало мужности на ці питання. А Тоня, ніби вгадуючи, що йому хотілось знати, сама заговорила, не обертаючись і судорожно крутячи в руках круглу коробочку з-під пудри:

— Я поїхала туди з офіцером... Як утриманка. Я не могла тут бути. Все, що хоч, тільки... Ну, а там утекла від нього. Хотіла мститись і пішла в дім. Та сама злякалась... Тоді в лікарню, лікуватись. Півтора місяці... По жовтому білету... А потім...

Вона поклала коробочку, провела тремтячим пальцем від себе по краю комоду до кінця, зупинила його й додала:

— А потім сюди. Бо більше не могла бути не там, де... ви...

Злякавшись цих слів, вона рвучко повернулась і боязко, благально подивилась на Петра. Все лице його, навіть товстуватий ніс, виявляло напружену увагу. Останніх слів її він не розчув, чи не надав їм потрібної ваги.

— Я знаю, що я пропаща. Я давно це знаю, і... гідше мене нема на світі,—майже спокійно заговорила Тоня.—Але я зробила так, бо... Не знаю сама, що було зо мною. Ну. не треба. Ви однаково не поірите...

— Ну, Тоню!

— Одно слово, не при собі я була, от і все. Я винна перед ним, страшенно винна за все. Але не я його... заразила. Він мене... Я до нього нікого не знала. І тепер нема до нього злого почуття. Так і сказати йому. А що писала так, так... це через те саме. Але тепер усе буде добре,—раптом додала вона, і вже не соромлячись, одверто-любовним і просвітлілим поглядом зупинилась на Петрові.

Він здивувався з цієї зміни, але не показав цього. навпаки, хапливо підхопив:

— Так-так, тепер інакше... І само собою, добре. Ну, ось що, Тоню. Ти можеш зараз іти зо мною? Чи повинна ще... Я не знаю, як тут у вас...

Тоня, коли він хапливо підтвердив, що «само собою все буде добре», тільки про себе посміхнулась, але останні слова його вразили її.

— Як іти? Куди?

— Зо мною, звідси. Ти ж не лишаєшся тут?

— Ні-і, лиша-а-юсь...—розтягаючи кожне слово, відповіла Тоня, неначе в цей час думаючи, як треба

розуміти оце його «зо мною». І наче впечена, злякано, вся почервонівши чолом і вухами, зараз же скрикнула:

— Ні-ні! Звичайно, я нікуди не йду. Що ви? Куди я можу піти?

— Як куди? Звідси!

— Я не можу.

— Через що?!

Червоність зійшла з чола, Тоня глибоко зідхнула й, на мент стомлено заплющивши очі, відповіла:

— Бо це неможливо. Хто раз сюди попада, вороття тому немає.

Петро Семенович зробив і головою, і всім тілом такий рух, неначе з усієї сили струсував щось, що дуже вже надокучило йому.

— Ах, та доки ж це буде повторятися ця байка? Як це так неможливо, коли людина хоче цього? Як?

— Де я житиму?—замість відповіді з цікавістю спитала Тоня.

— Як «де»? Де схочеш. У нас, чи сама, як схочеш.

— Так?—посміхнулася Тоня.

Петро Семенович не міг не помітити ні цікавості, ні посмішки Тоні, спокійної та вибачливої. І це його примусило теж стримати свій запал.

— Ну, припустімо, у нас тобі тепер буде неприємно. Розуміється, коли хочеш, то можеш і в нас. Але коли не хочеш, то не тільки ж у нас можна жити. Ти оселишся окремо, знайдеш якунебудь службу, працю. Господи, та мало хіба! Можеш, нарешті, вийти, заміж,—що, справді!..

Тоня уважно подивилася на нього: що він—навмисне балакає про шлюб, щоб показати, що з його боку нічого не може бути, що її кохання, як щось мерзенне, просто не існує для нього.

І ніби нічого цього не побачивши на ньому, вона мовчки підставила йому стілець. Петро Семенович

машинали сів, а вона відійшла до комоду й притулилася до нього спиною.

Петро Семенович розвивав далі свою думку, підбадьорений і підсилений її мовчанням. Вона б могла взятися енергійно за працю, скласти іспит і стати народньою вчителькою, як і збиралася. Коли це важко, то можна знайти посаду десь у конторі. Що ж до хвороби (тут і Петро, і Тоня дуже просто й занадто серйозно дивилися одно на одного),—то він неодмінно лікуватиме її новим способом. Лишатися ж тут—це просто безумство, божевілля, та ще й непотрібне нікому. Коли тоді зробила, то хоч якесь виправдання можна знайти, а тепер це буде гумисне злочинство проти себе й проти людей.

Тоня не перебивала його, тільки часом, як від болю, морщила пухнасті брови й щораз ставала все похмуріша та похмуріша.

— Ну, Тоню? Ходім зараз!

Тоня посміхнулась.

— Ні, Петре Семеновичу, це неможливе. Почекайте! Ну, добре, я все зроблю, складу іспит, стану вчителькою. І ви гадаєте, що все так і буде добре?

— А чому ж ні?

Тоня знову не то вибачливо, не то гірко посміхнулась.

— А тому, що кожної хвилини мене може впізнати хтонебудь, хто бував тут,—і все пропало. Уявіть собі: вчителька чистих крихіток—така, як я. Це, дійсно, картина!

— Господи, Тоню! Україна велика. Можна заїхати так, що ніколи ніхто не впізнає. Аби бажання...

— Про бажання не будемо балакати, Петре Семеновичу...—тихо й сумно сказала Тоня.

Петро Семенович затурбувався й зник.

— Прости, Тонечко, я не хотів сказати, що тобі тут подобається. Я тільки до того, щоб занадто велике... Не бажання навіть, а...

— Ну, добре...—перебила Тоня.—Припустімо, що я сховалася так, що ніхто не впізнає. Тепер, як же я буду сама перед собою? Пам'ятаєте, ви багато казали мені про цей принцип? Як я зможу доторкнутись до голівки дитини от цими руками? Як я посмію?

— Ну, Тоню, не можна ж так. Ну, трапилась нещастя...

— Ні, почекайте, Петре Семеновичу, не треба. Що ж тут? Яке там нещастя! Коли б тільки нещастя... Невже ви гадаєте, що я не думала про це, не мала б а ж а н н я. Ой!.. Ну, та що там! Ні, почекайте. Ви не сердьтесь, але ви не можете судити. Ви вперше, Петре Семеновичу, думаєте про це, і думаєте так, як там, на волі, думають. А ми мусимо інакше думати. От ви так просто кажете: учителькою, конторницею, заміж. Я не кажу вже про... про багато іншого...—(Тоня й Петро Семенович знову вдали, ніби вона нічого особливого не каже).—Але просто: хто мене візьме? Хто? Таку жінку? Та як же це можна? Мерзотник, якщо я матиму греші, візьме, а хорсша людина, хоч і візьме, так і сам замучиться, і мене замучить. І через те замучить, що хорсша. Так-так, Петре Семеновичу! І знаєте ще, чим замучить? Докорами, ревнощами? Коли б тільки цим, то ще б можна терпіти. Ні, жалощами, співчуттям, вибаченням замучить! Коли мене ображає дурень, я тільки плюю на нього. Дурнями та мерзотниками я не дорожу. Бо ті, що нас б'ють, глузують, оті «фуфирі», як ми їх звемо, ті здебільшого не кращі за нас. На таких нема чого звертати уваги. А от, коли дійсно хороша людина жаліє мене, коли ходить коло мене, як коло раненої,—то я кожне її слово з болем відчуваю, кожної хвилини я знаю й пам'ятаю, що я погана, і що мене треба жаліти. Розумієте, Петре Семеновичу? Я от бачу, що ви мене жалієте, я знала, що так буде,

як ви прийдете — а я ж щодня чекала на вас! — знала, і мені нічого. Жалійте, бийте, плюйте на мене, гидливо стороніться, — все одно, так і треба. Бо я тут, бо я сама знаю, що така... Але коли я вийду звідси, тоді вже не те. Я не можу бути нижча за всіх, з ким я живу. Хоч дві, хоч три душі, а повинні бути коло мене рівні. Кожний хоче бути рівним. Ви знаєте, через що тікають сюди з волі? Ви, мабуть, знаєте, що існують такі комітети, що рятують нас? Так?.. Вам, правда, моторошно, що я весь час кажу «ми»? Я думала собі, коли ви прийдете, старатись не казати, та забула. Ну, це дурниця... Так знаєте?

Тоня впадала в усе більше та більше підняття.

— Вибачайте, я зараз. Мушу закурити. Не можу...

Вона підбігла до нічного столика, похапшем закурипа й вернулась на місце, жадібно всмоктуючи дим і роблячи при цьому: «пак, пак, пак!»

— Так от, оці комітети. Напто стараються дами-добродійки. Подивились би, як там з нами поведяться, та взагалі, що там робиться! Ні, я краще згодна... Ну, добре, бог з ними, з дамами. Буває, рятують і так хтонебудь, чиновник, студент. Мене один... Ну, добре. Вона згоджується, іде з ним. А через деякий час вертається. Ви думаєте, через що? Один мені казав, що та, яку він рятував, пішла від нього через те, що вже звикла до розпусти, до такого життя. А це брехня! Брехня! Зовсім не через те, а через те, що там вона була нижча за всіх. Тут же ми всі рівні, всі однакові. І коли мене тут жаліють наші, то не через те, що я для них погана, а через те, що в мене біда, чи прикрість. От у цьому самому домі тиждень тому отруїлась одна така дівчина, моя подруга. Вона була на волі, жила з одним фотографом. Він її любив, вона його теж, а от утекла! Утекла й днів через шість отруїлась. От тобі й розпуста й звичка. Нема нам рятунку!

Тоня кілька раз посмоктала погаслу цигарку й пішла до столика за сірниками.

Петро Семенович увесь час сидів з виглядом напруженої уваги та непорозуміння. Перед ним ставало справді щось нове й холодно-моторошне в своїй логічності. І от звідки в Данька ці слова про «поганість» та про безнадійність рятунку. Вона вже й тоді казала це.

— Але стривай,—злякано підвівся він. Що ж це виходить?.. Ні, це не може бути! Дурниці. Як [це так?! Вихід мусить бути...

— А який? Будь ласка!—виймаючи цигарку з рота, сказала Тоня. У голосі її був і глум, і виклик, і немов би неспівзвучна надія на щось непередбачене, нове й можливе.

— Який?..—повторив Петро Семенович, силкуючись не піддаватися моторошному.—Мусить бути який-небудь... Це ж не може бути, щоб... Ну, нехай навіть жаління... що ж? Краще менше зло, ніж більше.

Тоня знову взяла цигарку в рот і хмарно та злісно кинула:

— Оце саме ми й робимо. Тут для нас менше зло, ніж там..

— Менше? Тоню, господь з тобою!

— Менше!—з ненавистю тупнула ногою Тоня.—Менше! Тут я маю, принаймні, що їсти, пити та чим дурманити себе, щоб не думати. Тут я можу пити, курити, стрибати в залі до одуру, гвалтувати, а там... О, ні!

— А це?—з жахом і соромом кивнув Петро на ліжку.

— А це,—з викликом і цинізмом підвела голову Тоня,—а до цього ми «звикли», нам це «подобається». Так подобається, що кидаємо швальні машинки, синенькі сукні, біленькі хвартушки та тікаємо сюди. О, подобається!.. От зараз побачите, як піду в залю... Як мені одразу стане весело... Коли ж не хочу з вами йти, значить, нема бажання...

— Тоню, ти не лишишся тут!

— Лишуся, Петре Семеновичу. Це вже вирішене давно. Я тільки хотіла, щоб було те, що є, цебто, щоб побачити вас. А тепер байдуже. Хай так. Тепер усе буде добре .. Сядьте трішки, я подивлюся на вас. Можна? Вам не дуже гидко зо мною? Ні? Я маю одно прохання до вас, одно-однісіньке... Я мріяла, як побачу вас, попрохати... Дайте мені...

Тоня зупинилась і боязко, пильно почала вдивлятися в лице Петра Семеновича, немов би міркуючи, яке вражіння повинно зробити на нього її прохання.

— ...вашу фотографію...—обережно докінчила вона. —Дасте?

— Дам, Тоню, розуміється... Завтра ж піду, зфотографуюсь... Але, Тоню...

— Ви не бійтеся, я нікому не буду показувати. А коли... що трапиться, то я знищу її...

— Цебто, що значить «трапиться?»—підозріло нашорошився Петро.

— Я так... Нічого... Ну, все може бути... Не знаю. Ну, от це все, що я хотіла. Більше нічого не треба. Тепер...

У двері застукало.

Тоня похмурилась і гукнула:

— Хто там?

Жіночий голос щось нечутно бубонів за дверима. Тоня підійшла і, приклавши щоку до дверей, сказала:

— Що?

Голос знову забубонів.

— Добре. Зараз... Ще хвилин п'ять. Так-так!

Тоня мляво відійшла від порогу й погаслим голосом пояснила Петрові:

— Наказано йти до залі...

Вона взяла з столика нову цигарку й закурила.

— Тоню.. —тихо почав Петро Семенович.—Ходім зо мною! Я тебе благаю. Якось воно там буде...

Все ж таки не так, як тут. Я ж не можу піти звідси без тебе, як хочеш...

— Куди ж я піду? — стомлено відповіла Тоня, сідаючи біля столика й зламано спираючись на нього.

— Ну, я щось знайду... Ну, як же ти хочеш, щоб я пішов, щоб я пішов... і покинув тебе тут? Хіба ж це можливе? Ну, подумай сама?.. Я ж перший винен за все, і спокійно...

Тоня збентежилась:

— Ой! Я так і знала, так і передчувала!!]

Вона кинула цигарку, швидко підійшла до Петра й простягла руку, ніби хотіла торкнутися до нього. Але, схаменувшись, одшарпнула її, склала обидві руки, притулила їх до себе трішки нижче плеча, як робила раз-у-раз, коли просила про щось, і сказала:

— Я вас благаю, Петре Семеновичу: дайте мені слово, що ви ніколи ні собі, ні мені не казатимете, що ви винні. Ради бога! Бо це ж для мене вже зовсім нестерпне. Ви ще будете мучитись! Я не можу... Я, проклята, паскудна, не витримала, написала цього гидкого листа, приїхала сюди... Ну, мені за це ж і є, і за все. Але ви не повинні навіть думати про мене. Чуєте? Я страшенно, страшенно дякую вам за те, що ви прийшли, я тепер можу.. Але більше нічого, нічого не треба. Я, я сама винна за все, і за себе, і за Даню... Даете мені слово? Даете?

Петро Семенович бачив, що краще всього дати їй це слово,—вона була в такому стані, що відмова могла бути тільки шкідлива.

— Тоню... Ти вимагаєш майже неможливого... Але я постараюсь і даю слово.

— А потім ще одно,—хапаючись додала Тоня,—скажіть, ви женитесь з... з Гарбузенковою? Ні, ради бога, не думайте, що я з ревности, що я смію ревнувати. Боже! Навпаки, я хочу, щоб ви неодмінно

женились. Простіть, що я про це, але... Скажіть, ви любите її? Тільки не думайте, що я з ревности...

Не зважаючи на повторення, що вона не з ревности, що, видно, щиро хотіла не ревнувати, Петро Семенович чув у голосі її щось непевне, ніякове.

І він тихо сказав:

— Я, Тоню, не знаю...

Він почервонів і з натугою додав:

— Мені здається, що швидше... ні.

— Ну, от!—тепер справді цілком щиро й з прикрістю скрикнула Тоня.—Ще й це!.. Як же ви хочете женитися, коли сами не знаєте? Не сердьтесь, що я так нахабно...

Знову зачувся стук.

— Зараз!—металічним голосом гукнула Тоня, і тісно стуливши губи, якийсь час так стояла мовчки. Потім так само, як і перший раз, стомлено сказала,

— Ну, треба йти... Значить, пришлете фотографію?

— Тоню! Це ж неможливе! Ходім!

— Ні. Пришлете?

— Ех-ех!—узявся за виски Петро й скудовчив волосся.

Тоня, побачивши цей жест, одвернулася й раптом голосно, несподівано, з одчаєм заплакала. Поклавши руки на комод, схилила на них голову і, немов підпихаючи комод до стіни, захитала всім тілом у такт до конвульсій плачу.

Петро Семенович так і зацепенів з запущеними в волосся руками, злякано водячи очима по кімнаті, неначе шукаючи причину, що викликала ридання Тоні.

— Тоню!.. Що сталось? Може, я...

Тоня зразу підвелася і почала краєчком покришки комоду витирати сльози.

— Нічого, нічого... Це так... Дурниці... Ну, прощайте, треба мені йти.

Вона повернулася лицем до Петра. Пудра та фарба від сліз постирались, і на тих місцях стало видко жовтяві плями виснаженої шкіри. А раніше здавалося, що Тоня, як була свіжа, матово-рожева, так і зосталась. Очі дивились на Петра довгим поглядом, з покірним, любовним прощанням.

Петро Семенович з одчаєм повів плечима й потиснув її руку.

— Ні, я цього, звичайно, так не покину! Я сьогодні піду так, але... Тільки от що, коли вже так. Ти взяла з мене слово. Дай і ти мені. Даси?

— Будь ласка,—з слабеньким усміхом одповіла Тоня.

— Добре. Ти дай мені слово, що нічого над собою не вчиниш доти, доки я не скажу, що не можу знайти вихода, що задовольнив би тебе. Добре? Даси?

Тоня, не думаючи, з тим самим усміхом, як дитині, сказала:

— Даю...

— Чудесно. Я швидко прийду до тебе. Коли тебе найкраще бачити, щоб... не заваджали?

Тоня радісно підвела на нього очі, але зараз же болюче скривилась і відповіла:

— Значить, ви все таки думатимете, що ви винні, і через те будете ходити, щоб я...

— Ах, Тоню! Винен, не винен... Хіба в цьому річ? Бозна про що ми балакаєм. У тебе горе, нещастя, а ми тут будемо вираховувати, хто винен. Ніхто не винен. От тобі й уся відповідь. І ти мене вважаєш уже за такого егоїста, що тільки й думає про те, як би його не потурбували...

— Ну, я не буду...—прохально, ледве чутно сказала Тоня.

— Значить, не прощай, а до побачення...

І ще раз міцно потиснувши їй руку, він озирнувся і взяв з стільця свого капелюха.

Тоня відімкнула двері й випустила його, сама не йдучи з ним.

— До побачення...—неголосно сказав Петро Семенович.

— До побачення...

Він швидко пішов по коридору. З-за деяких дверей чувся сміх, п'яні вигуки. Біля одних він злякано зупинився: хтось стогнав. Але зараз же шарпнувся й ще швидше пішов далі.

У залі була якась колотнеча. До стін боязко тулилися із рум'янцями на лицах і мертво-оранжевими вустами дівчата, дивлячись у куток, де вовтузилась купа людських тіл. Стояв галас, стогін, свист. Біля виходу когось тягли, і видко було закривавлене лице та скудовчене волосся.

Крізь напіврозчинені віконниці сіро-зеленим клаптиком ясніло далеке ранішнє небо.

Петро Семенович, стараючись не дивитись ні на кого й не слухати лайок, що так і плескали в лице, похапцем протиснувся крізь теплу, пітно-дихаючу юрбу й вийшов на вулицю.

Уже світало. Петро взяв візника і, болюче чуючи позад себе галас скандалу, попрохав їхати яко мога швидше.

Ніч була вогка, і роса лежала на залізних дахах сивим порохом, роблячи їх немов би з матового скла. Далеко-далеко вгорі розтяглася темно-рожева хмаринка, а небо коло неї було синювато зелене, чисте та свіже. Внизу, по долині та по другий бік її, розляглося місто, вкрите плямами садів. Віконниці будинків були щільно зачинені, як заплющені очі. Усе місто мирно спало; тільки там, на горі, у безглуздому, п'яному, злому чаді вовтузились і не спали.

XIV.

Почалося чудне життя в Петра Семеновича. Вдень він, перші часи, був зайнятий лаштуванням кабінету,

потім прийомом хворих, що їх посипалось до нього не так, як віщував Ходоровський, але для початку таки чимало. Петро Семенович радів з цього, але радів якось неуважно, мимохідь, ніби між іншим. Навіть перші вдалі ін'єкції не давали справжнього, повного задоволення.

Він жив властиво тільки ввечері. Закінчивши прийом і впорядкувавши різні дрібні справи, він поспішав на Красногорську, де й перебував увесь вечір. А часто, коли час дозволяв, то й удень туди їздив.

Дома знали, де він бував.

Петро Семенович, сам із себе дивуючись, проти своєї волі, другого ж дня після зустрічі з Тонею, забалакав про неї з матір'ю. Він знав, що нема ніякої рації балакати про це, сам чудово знав, що дико вимагати, щоб у родину, що з роду в рід не заплямувала себе нічим нечистим чи підозрілим, де були невеликі діти—ввести людину, що могла викликати тисячі балачок, пересудів, що могла, крім того, погано вплинути на напрям думок дітей.

І проте таки сказав. Та більше: що дужче він був переконаний в неуспіху своїх заходів, то з дужчою упертістю, то з незрозумілим самому собі гнівом хотів балакати.

Сталося, звичайно, так, як він і гадав. Марія Панкратівна аж обм'якла вся від жаху й ледве змогла відсунути окуляри на чоло. І це ще тоді, коли вона не знала в с'юго. Петро бо сказав їй, що Тоня попала в публічний дім проти своєї волі, що її туди заманили й силоміць тримали там,—цілу романтично-кримінальну історію вигдав. Однаково: саме слово «публічний дім» викликало в неї уяву про таке жахливе, таке сірчано-грішне, казково далеке від їхньої тихої, чистої родини, що вона не могла слухати його без моторошности

— Ну, мамуню, Тоня ж невинна. Подумайте ви: нещастя. Ну, трапилось нещастя, що зробиш... Згадайте: ви її любили, як рідну... Як же так можна?

Марія Панкратівна розуміла все, їй було до сліз, до відчаю жаль Тоню, але вона не могла пересилити себе. Готова була зробити для неї все—і неодмінно треба було зробити!—але тільки поселити її не тут. Ні-ні, тільки не в їхньому домі! Тут же діти, Марта, Данько. Що ж це буде?!

Петро не міг не визнати, що вона мала рацію. А проте таки стояв на своєму:

— Ну, що ж такого? Хіба вони стануть гірші від того? Це ж егоїзм, мамо. Ви раз-у-раз дорікали мені за «шлунок», за «душу» стояли, а самі тепер дивитесь не в «душу», а в «шлунок»...

Мати здивувалась і засмутилась.

— Як у «шлунок»?! Отож бо й є, що в «душу»! От то ж то, що «душу» маю на увазі... Що ти, крий боже, Петрусю? Подумай, яка спокуса буде для дітей, для їхніх молодих душ? «А що? А як? А через що?»... Та тут же не оберешся всяких запитів та прикрощів. А всяке інше? Та що ти, бог з тобою! Тільки ж у «душу»...

І це була правда. Дійсно, вся річ була в «душі». Її ж то більш усього й боїться Тоня. І вона ж то їй більш усього й потрібна: можливість «бути рівною» і без сорому перед собою та іншими торкатися рукою голівок дітей. А це тут було таке саме неможливе, як зробити матір молодою.

І проте він уперто, тупо сказав:

— А я думаю, що коли дивитися в «душу», то її треба простити, пожаліти.

— Та хто ж її не жаліє, не прощає?! Господи, та я...

— Ні, не так, а ділом... Прийміть її до себе, не гидуйте нею, будьте такі з нею, як уперед... І не тільки так, з вигляду, а справді...

Це було вже таке безглузде й явно неможливе, що Петро сам знімаків і замовк.

Але хто його найбільше здивував у прояві «душі», так це Марта та Тимошук.

Марта, довідавшись од матері про Тоню та про наміри Петра, прибігла до нього в такому вигляді, що він спочатку аж злякався, гадаючи, що сталося якесь нещастя. Ніколи ще не бачив він її такою. Розхристана, люта, засліплена ненавистю. Де ділась її апатія та млявість! Як квочка, що кидається на шуліку. У матері поруч зі страхом, «душею», огидою, були ще принаймні жаль та хитання. Коли б Петро схотів настоювати, він би міг добитися навіть згоди її прийняти Тоню. Що з цього потім вийшло б, це інша справа. Але в Марти й мови не було про жаль, про якесь співчуття. Сама огида, та така пекуча, гостра, та повна ненависти, що можна було подумати,—Тоня була їй особистий ворог, що знищив усе її життя, (а вони ж були між собою у великій дружбі). «Погань», «розпусниця», «всяка курва», і такі інші слова так і рябіли в її скажено-стрибливій мові.

Петро Семенович утік із дому й тільки тим припинив розмову.

Але ввечері, вернувшись додому, застав у себе в кабінеті Тимошука, що чекав на нього. Тимошук тільки сьогодні приїхав із повіту і, своїм звичаєм, прийшов зараз же до Заболотьків. Його й вислали до Петра Семеновича на остаточну розмову про Тоню. Тимошук був серйозніший, ніж звичайно і, не гублячи ні хвилини, взявся до справи. Обійнявши Петра, він ніжно, але твердо й рішуче сказав:

— От що, серденятко... Я не сумніваюсь, душа в тебе м'яка, і все таке інше. Але ти цього не роби, цебто з прекрасною грішницею. Тут, голубе, сім'я,—це треба зрозуміти... Я тебе розумію: Тонька—дівчинка смачненька... Ну-ну, не треба комизитись, чого там!

Петро Семенович вирвався з його обіймів, і сам на себе лютий за те, що червоніє, промовив:

— Андрію Андрійовичу, я тебе прошу припинити цю розмову. Я вже сказав Марті, що беру назад свою пропозицію, чого ж іще треба. Не розумію. А ти...

— Ну, не хвилюйся, не варто звертати увагу! Так, значить, ні? Ну, і годі, про що ж більше балакати.

Але заспокоївшись, щодо цього, він, проте, не покинув розмови про саму Тоню. Вона його страшенно зацікавила. Як Петро Семенович не прохав, не вимагав не балакати в такому тоні про неї, Тимощук лагіднесенько підсміювався й «не звертав уваги».

— А вона—смачнесеньке дівча! Я тобі кажу правильно, Петю. Ти маєш смак! Я знав... о, я на неї давненько оком закидав! Тихенька собі така, тверденька, а такі саме й палають потім. Як вулканчик, каналія... Ти що ж, десь на квартирі її поселиш? Заздрю. Слово чести. Вона смачненька...

Петро Семенович знову схопив капелюх, палицю і втік.

З усього цього він тільки ясно побачив, що Тоня мала рацію: її не могли прийняти ті, що з ними вона вперед жила.

Та невже ж мала рацію і в тому, що рятунок для «таких» немає?

Петро Семенович кидався в інший бік. «Душа» не могла дати виходу, вона саме його й затуляла. Як янгол з мечем, вона стояла на воротах загубленого раю й суворо, невблаганно відштовхувала від них усіх Тоню.

Може, «шлунок» міг сказати щось потішніше?

Петро мимохіть дивився на портрет батька, суворого, сивого діда з добрими очима. І уявлялось, як батько вислухав би всю історію й лаконічно, рівно, немов вичитуючи з книжки, промовив би:

— Трава їсть землю. Вівця їсть траву. Людина їсть вівцю. Земля їсть людину. І знову спочатку. Все має свій шлунок і печеться про нього.

— Але ж людина, тату, має не тільки шлунок?

— У буквальному розумінні—так. Вона має ще плечі, на плечах голову, а в голові мозок. Більше нічого в людини немає. «Душа» ж буває тільки в попів, поетів та інституток (мати вчилася в інституті).

Так, принаймні, відповідав колись батько Михайлові в суперечках на соціалістичні теми.

Людське суспільство не має ніяких переваг у природі, так само підлягає законові пожирання, як і все інше на світі. Найпристосованіші виживають, пожираючи. Непристосовані не виживають, служачи для пожирання перших. Тільки поети та інститутки хочуть пустопорожнім патяканням змінити закони життя.

І виходило, що Тоня—просто менше пристосована, і повинна була служити для пожирання тих п'яних пик, що безглуздо галасували по залах публічних домів.

Ні, з цим уже Петро Семенович не міг погодитись, як погоджувався з батьком у суперечках про соціалізм. Смішно ж було думати, що Тоня менше пристосована, ніж... хоча б Марта, що так щиро та глибоко зневажає її.

Це було нещастя, фатальна чи яка там помилка, хвильове божевілля, тільки не непристосованість, не брак сили, доброти та того, що робить людину найбільше людиною. Навпаки, виходило щось дуже абсурдне: якраз через те, що Тоня мала цього більше, ніж інші, цього людського, цього «душевного», цього почуття своєї моральної злочинності,—вона й не могла видряпатись із своєї ковбані.

Та який же вихід? І «душа», і «шлунок»—обое відкидали Тоню, вони не могли дати їй того, що їй треба було. Тоня була засуджена на загибель, ря-

тунку не було. Це було жорстоке, незрозуміле, але так виходило.

А з другого боку, як же було примиритися з тим?

І мимоволі щоразу думка натикалась на Михайла. Петрові соромно було признатися, але він знав, що брат знайшов би вихід. Несвідомо він почував, що в них, у соціялістів, повинно бути якесь рішення, якесь інше відношення, ніж у мами, Марти, Тимошука, батька. Коли Михайло порвав відносини з Мартою, батьком, Тимошуком, то й тут він повинен якось інакше поставитись,—не так, як ставляться ці.

Найпростіше було піти до Михайла, смиритися та попросити поради й підмоги.

Але було соромно й тяжко,—довелось би признатись, що він помилявся в суперечках про соціалізм. А Михайло мав би підставу сказати: «Ага! Тепер до нас? Ні, іди до пристосованих». І мав би рацію. Та добре, коли б Петро міг спокійно та смиренно знести це; а що, як підуть знову суперечки, образи?

А в результаті він поспішав на Красногорську, поспішав з чуттям тривоги та чекання якогось страшного розв'язання самою Тонею. Коли не заставав її в кімнаті, тривога ставала гостріша. Коли ж Тоня приходила, зраділа, трішки натягнута, коли він ловив її чекальний погляд, йому ставало соромно, тоскно, і хотілось їхати додому, сидіти всю ніч, обдумати все як слід, і нарешті, прийти до неї з чимсь певним та твердим.

XV

І щодалі, то більше та більше, зо страхом і соромом, Петро Семенович переконувався, що не сила йому сумлінно та так, як треба Тоні, розв'язати заплутаний вузол.

Що його можна розв'язати, цебто, краще сказати, що він хотів і повинен був розв'язати, за це промов-

ляло багато, а насамперед—сама Тоня. Коли б вона зроду була погана, з нахилами до розпусти,—ну, тут і думати нема чого: заслужила. Але він бачив Тоню в усіх становищах і міг сказати щиро та переконано, що вона й добра, і чула, і розумна. Подруги ставились до неї з таким обоговлюванням, що Петрові Семеновичеві ставало часом аж ніяково

І проте він навіть перед самим собою не міг сказати, що вона йому р і в н а. Навіть він не міг би ставитись спокійно до того, що вона жила б у них у родині. Вічно було б щось таке, що робило б їхні відносини натягнутими, як були вони натягнуті тепер.

Що ж до самої Тоні та її відношення до покинутого світу, то тут перед ним розгорталось таке, що він зовсім губив надію знайти якийсь вихід.

Це—життя Красногорської вулиці. Петро Семенович хоча й бував тут раніше, не мав справжньої уяви про нього. Правда, він мало думав про це, але непомітно для себе склав собі думку про такі місця. Думка ця нічим не відріжнялась од думки всякого середнього, недурного та незлого інтелігента.

Красногорські вулиці—це місця, де живуть грішні, нещасні, блудні істоти. Розпуста та умови їхнього життя так на них впливають, що вони гублять людське обличчя, стають цинічні, безсоромні, нахабні. У них притуплюються почуття морального, гарного. Вони крикливо вбираються, лаються негарними словами, умисно брудні та соромицькі в рухах і поведженні. До них ходять, але їх зневажають, жаліють і соромляться.

Виявлялось же, що в цьому хоч і була правда, та якась неповна, поверхова, а часто то й зовсім її не було.

Спочатку, коли він почав приїжджати вдень, на нього подивлялися скося, всім було тяготно з ним, і подруги раз-у-раз зараз же тікали з кімнати. Але

дедалі, то потроху почали звикати, перестали тікати. Вважаючи його за «чудакуватого», вони хутко зовсім звиклися з його великою, мовчазною та привітно-уважною поведінкою й одверто балакали при ньому про своє. Балакали та жили домашнім, своїм життям, а не тим, що проходило там у залі.

І от ці балачки, а так само їхні розповідання почали наводити Петра Семеновича на думку, що його уява про «такі місця» розходиться з тим, що він тут узнавав.

Насамперед, його вражало їхнє відношення до свого гріха. Вони його звали «роботою». Гріха для них не було в цьому сенсі. Але не в відношенні до міста, а до самих себе. «Робота», «заведеніє», «заробіток», «вироблять на блондина», «працюють самотужки»—це були постійні їхні професійні вирази. Без ніякого сорому та й без цинізму обмірковувались вигоди чи невигоди тої або іншої форми праці. Переказувались звістки про нові «заведенія» та про крах старих. Сперечались, гарячилися, наводили одна одній всякі докази і, забувши про Петра Семеновича, часом проговорювались про такі професійні тайни, що він увесь червонів і шулився. І тільки згадавши про нього, вони теж ніяковіли (хоч і реготалися) й бачили в своїх словах щось інше, а не тільки фаховий інтерес.

І Петро Семенович із всього цього мимохіть робив свої висновки.

Наприклад, їхній цинізм, що раніше так його корчив та відштовхував, мав тепер інше освітлення. Петро Семенович, побачив що це, здебільшого, тільки форма «роботи». Але форми ці залежали зовсім не від розпусної, соромницької, без смаку фантазії жінок, а від попиту знизу, з міста. Між містом та Красногорською був тісний, безперестанний зв'язок. Звідти йшов попит, що згідно з ним тут ішло своєрідне

пристосування, добір. Ті всі «циганки», «туркені», «гейші» «гімназистки», «чернички» і т. ін., що їх Петро Семенович бачив раз-у-раз у залях, і що за них часом йому ставало соромно, всі вони так одягались і викривлялись зовсім не через те, що в них був такий поганий смак. Цього вимагало місто, попит.

А попит, своєю чергою, залежав од того стану, в якому за того чи іншого менту було громадянство. Прирівнюючи оповідання дівчат до подій у Росії, Петро Семенович, на диво собі, бачив, що, наприклад, така кількість «гейш» у публічних домах, про яку зо сміхом балакали дівчата, припадала якраз на час війни з Японією. Революція викликала попит на «інтелігенток». Тоді в моді були прості суконьки та «косоворотки»

Раніше Петро Семенович з особливо-тяжким почуттям дивився на тих проституток, що вбирались «під дітей». Це видавалось йому непростим цинізмом та блюзнірством. Але тепер він знав, що ця форма була дуже вигідна. Цинізму дівчат у цьому ніякого не було, тільки просте задоволення попиту «гостей». «Дуже требують, щоб как девочки...»—пояснила одна Тонина подруга, що вбиралась у коротенькі дитячі сукні. І «требували» надто багаті, сумирні дідочки та поважніші елементи відвідувачів.

Лайки та соромицькі слова теж пояснялись тим самим попитом. Із оповідань Тоні та подруг її виявлялось, що часто лаються такі, які в буденному житті не люблять цього. А це знов таки через те, що є сорт гостей, «которий іначе девушку не понімає, як з матюком».

Красногорська мала якісь незримі полапки, що ними намацувала, що саме треба місту. І як хамелеон, вона, відповідно до оточення, міняла своє пофарблення.

А місто, будучи законодавцем для Красногорської, в той самий час не помічало цього й гадало, що

Красногорська сама в собі родила й той цинізм, і кричущу та брутальну масу, і блюзнірство, і все інше.

Все, що там унизу вважалось за святе, чим жив низ, тут знаходило відобраз.

Але були ще й інші причини, що викликали цей нахабний тон, цинізм та блюзнірство. Наприклад, бажання плюнути в лице «чесним». А, мовляв, ти нас зневажаєш, гидуєш нами, а сам ідеш сюди! Ну, так от же тобі. Я теж плюю на вас, на ваші святині, закони, установи, пристойності, на все. Плюю на вас, на себе, на те, що сама вважаю за чисте та святе, плюю зо сласністю одчаю, п'яніючи від самого того, що я можу плюнути

До міста, до «чесних» була поголовна, схована чи явна, ненависть. Свідома-несвідома, вона була якась хороблива й готова на все.

«Гості» поділялись на декілька груп: «простяків», «фуфирів», «соплюнів» або «плакс», «амурчиків» та інших, менш значних. З симпатією (відносно, розуміється) ставились до «простяків» та «амурчиків», а з антипатією до «фуфирів» та «соплюнів» або «плакс».

«Простяки»—гімназисти, молоденькі студенти, робітники, салдати, взагалі та частина відвідувачів, що приходила, червоніючи, мовчки та просто робила своє і йшла собі.

«Амурчики»—жертви полового неладу (але не буйні, а нещасні, залякані собою), жертви нещасливих романів з проститутками, колишні сутенери, одно слово, люди, що викликали жалість? До них ставились недбало, але просто й навіть часом привітно. Часто жаліли їх і йшли з ними жити.

Але до «фуфирів» та «плакс» ставилися з такою непримиренною, лютою ворожнечею, з такою ненавистю й сласним бажанням завдати їм найбільшого

зла, що Петро Семенович, слухаючи оповідання якої-небудь подруги Тоні, мимоволі аж холонув.

«Фуфирі» це були ті, що танцювали, галасували, приїжджали п'яні. Вони таскали за коси дівчат, «розбивали» «заведенія», вчиняли скандали. Складаючи більшу частину гостей, вони, власне, були законодавці отих мод, смаків, манер, убрань, пісень, танців, слів і лайок Красногорської вулиці. Це вони галасливо реготалися, коли дівчина виробляла щось дуже соромицьке, та й сами виробляли ще гірше.

Але «фуфирі» були найхарактерніші та найодвертіші виразники тої злости, огиди та зневаги, що з ними місто ставилося до Красногорської. У сутичках з ними Красногорська найкраще бачила всю безправність, упослідженість та безнадійність свого становища. Ні перед поліцією, ні перед судом, ні навіть у хазяйки установи дівчина, скільки б вона не мала рації, не могла тягатися з «фуфирем».

«Соплюн» же або «плакса» поводився інакше. Він приходив тихо, сумирно, соромлячись себе, але стараючись не показати цього. Він сідав біля стіни й дивився. Іноді він іронічно та сумно посміхався. Часто казав, що прийшов тільки з метою «подивитися на звичаї цього місця».

Але тим чи іншим робом вибравши дівчину, він старався непомітно вислизнути з нею із залі. Це здебільшого були люди інтелігентні, і через те підшукували жінку теж інтелігентну, принаймні з ознаками якогось духовного розвитку. Їм цілком щиро було соромно ти гидко брутально піддаватися владі свого інстинкту, і тому вони намагались якось обдурити себе розмовами, утворити сяку-таку ілюзію кохання. Вони ніколи не кричали, не робили скандалів, червоніли від соромицьких слів і підкреслено ввічливо поводитись із жінками. Вони ж виявляли найбільше співчуття, розпитували, як усе сталося, впадали

в нервовий стан катували сами себе каяттям і часто та гірко плакали (через те й дали їм назву «плакс»).

Але це саме й викликало до них злість та ненависть, оця їхня цілком щира жалість, їхня огида та страх перед життям Красногорської вулиці. Цим вони гірше за «фуфирів» нагадували про те, що тут треба було забути. Це були ті «хороші люди», що їх боялася Тоня.

Оці самі «плакси», здебільшого, вимагали від жінок «палу». І про це дівчата не могли балакати без скреготу зубів.

— Ах, ти ж, паршивець, соплюн смердючий! За руб хоче, плакса солона, всю душу мою купити. «Чого ти, така, голубочко, холодна зо мною?» Ох, зараза соплива! Када б каторги не боялась, так я б тобі показала гарячого!

Але зате «фуфирів» та «плакс» сувенірили сві-
домо, умисне, з насолодою («сувенірити» — заразити хворобою). Коли й мали можливість не «засувенірити», то відкидали її без ніякого хитання, а з радістю. У них же найчастіше крали гаманці, годинники навіть записні книжки, що не мали ніякої грошової вартости.

Навіть Тоня, балакаючи про «фуфирів» та «соплунів», не могла стримати злого, хижого виразу очей. (Між іншим, Петро Семенович, коли заходила мова про «плакс», увесь зщулювався і всередині палав соромом, — з багатьох ознак він міг зачислити себе до цієї категорії).

І от оце все та багато ще іншого, що бачив і чув Петро Семенович на Красногорській, що раз більше переконувало його в неможливості розв'язати питання з Тонею. Але безвихідність зараз же викликала страх за Тоню, і ще дужче прив'язувала його до Красногорської вулиці. І створювався такий задушливий, гнітючий стан, що хотілось кричати «рятуйте!».

Петро Семенович сидів у себе в кабінеті й неуважно прислухався до стогону в «палаті». Там було двоє пацієнтів, що їм він сьогодні зробив впорскування сальварсану. Один лежав тихо, з повним жаху чеканням дивлячись у стелю, а другий крутився, стогнав, і щохвилини питав у Катерини Іванівни (спеціально для таких хворих приставленої фершалки), чи хутко скінчиться його гарячка. І чути було, як безперестанку шипів сифоном сельтерської води.

Ін'єкції проходили щасливо, але Петро Семенович ставився тепер до цього байдуже й провадив лікування мляво, без того захвату, з яким готувався.

Яка рація робити ці ін'єкції?—часто думалось йому. Ну, він зробить їх сто, двісті, тисячу; хай половина видужає, та що з того? Красногорська знову їх «засувенірить», «засувенірить» з приємністю, з насолодою, глузуючи та втішаючись.

Підстібувані законом життя, що ніякими проповідями не можна знищити, а з другого боку підстібувані законами та встановами людей, не маючи сили та можливости, через ці установи, інакше задовольнити закон життя, ці вилікувані «фуфірі» та «простяки», оці Дані та Тимошуки, знову підуть на Красногорську.

А Красногорська «засувенірить» їх знову. Вони, своєю чергою, зо мстивою ненавистю заразять Красногорську. І так без кінця крутитиметься хибне коло.

Вилікувати спочатку Красногорські вулиці? Неможливо. Вже через те саме неможливо, що «фуфірі» та «соплюни» дуже ображаються, коли жінка хоче обдигнитись їх. А хазяйкам невдоволення впливових гостей не вигідне, вони воліють обдурювати та підкупати медичний огляд та поліцію.

Проповідувати, кричати на гвалт, щоб туди не ходили? Це була поезія святобожників та інституток.

Законів життя проповідями не змінити. Ідуть! Корчачись від сорому, огиди, болю, страху, напиваючись або скромно похиливши голови, нещасливі чоловіки, дідки, хлопчики, «фуфирі» та «соплюни» — всі йдуть. Кишать ними щоночі Красногорські вулиці. У місті сплять матері та жінки, а там, на горі, харчить надірвана, гунява музика, «разоряється» «фуфир» плаче й б'ється головою об ліжко «соплюн», гнояться й руйнуються душі та тіла молодих «неприспособаних» жінок, гноючи та руйнуючи за собою й інших.

І цілком натурально, що коли якась Тоня, напруживши всю силу, вирветься звідти й прийде до матерів та жінок, — о, пощади їй не буде! І жінки, і матері, і самі ці чоловіки та діти заплюють її, заб'ють і викинуть геть від себе, знову туди, на Красногорську, або ж у тюрму, у смерть. Але викинена, відкинена, «сувенірить» тоді ще з більшою люттю. І яка ж роля його, лікаря Заболотька та всякого іншого лікаря, що хотів би бути чесним у всій цій незрозумілій та страшній каші?

Петро Семенович сам собі уявлявся подібним до тої людини, що взялась би по одному знищити паразитів у кімнаті, де живе багато людей, нечепурних, нещасних, без можливості митись і тримати себе в чистоті.

Та більше: ці нещасні неохайні люди почали вже злостити його. Вони занадто трусилися перед «душею». Більшість із них, приходячи до нього, намагались пояснити свою хворобу «нещасливим випадком». Він, мовляв, дуже скромна, моральна, порядна людина, а заразився цілком випадково, на підпитку заманений товаришами в «погане місце». Деякі так боялись, щоб не довідались про їхні хвороби, що через цей страх заражали жінок, близьких, дітей. Родили калік, виродків, потвор, і з жахом сами дивилися, як різні хвороби нищили тендітні організми їхніх нащадків.

Ось сьогодні, наприклад, якийсь молодий чоловік, (мабуть, «плакса»), привів свою молодесеньку жінку на огляд. Спираючись на те, що Петро Семенович колись (та почасти й тепер) лікував внутрішні хвороби, він вигадав для жінки якусь байку. А сам попередив Петра Семеновича, щоб він нічого не казав жінці, коли «щонебудь» виявиться. «Щонебудь» виявилось, треба було, не гаючи ні одного дня, почати лікування. Але чи буде «плакса» лікувати, цього Петро Семенович не міг сказати. Коли й наважиться, то якнебудь з обманом, тільки для того, щоб не викрилось його злочинство.

Чи ж можна було думати про якесь «служіння» людям? Яке там у біса «служіння!» Виловлюй паразитів, призначай за це буйненький гонорарчик, а решта—не твоє діло. Хай собі Красногорська з містом сами влаштовуються, як знають.

Вдома теж було погано. За зносини з Тонею вся родина ставилась до Петра з неприязню, тайною огидою та страхом. Дійшло до того, що він перестав навіть їсти зо всіма й наказав подавати собі в кабінет. Сподівались, принаймні, що нова практика даватиме добрий заробіток, та й ті надії не справдились: Петро визначав такий гонорар, що його ледве-ледве ставало на прожиття. А балакати з ним з приводу цього не хотілось.

Петро Семенович проте й сам бачив, що справу так далі провадити не можна, хоч би вже для розвитку самої справи. Та до того було ще багато непорозумінь із аптеками, лабораторіями, треба було напружитись і направити все це на кращий шлях. Та не вистачало ні охоти, ні енергії. Коли в ґрунті було погано, то що там дрібниці?

З Даньком зовсім було кепсько. Після тої розмови, коли він розповідав про Марту та Тоню, Петрові було тяжко не тільки балакати з ним, але й зустрі-

чатися очима. А Данько ще дужче схуд, ссохся і спав на самих дошках. Марія Панкратівна дивувалась, нічого не розуміла, але не дуже журилася цим самокатуванням. Крім того, це, мовляв, виказувало в хлопця прагнення високого «задивляння в душу». Аскетизм, властивий молодим жагучим натурам. Усі замолоду більше чи менше переходили через цю стадію вбивання плоті, надмірної релігійности та духовного шукання.

Петро не сперечався, але йому важко було дивитись на Марту, коли вона була при цьому, а коли був і Данько, то він мовчки підводився і йшов собі. Данько ж понуро перебивав матір і прохав «не втручатись».

Єдиний пункт, що на ньому з теплотою міг би зупинитись Петро, це була Саня. Та й тут прилучилось щось невиразне, тяготне. Було соромно й важко, що він і досі не пішов до неї. Минуло, мабуть, днів з десять, вона напевно вже й поїхала, ображена, а то й сумна. Але що довше він не йшов, то менше хотілось іти. У тому, що він помітив у неї в перший день побачення, тепер він був уже цілком певний. І це робило Саню якоюсь далекою, притухлою, простою та зрозумілою. Крім того, через це чи через щось інше, чого Петро Семенович і сам не розумів, йому ставало жаль її. Майже щодня він намагався написати до неї, та не писав, виправдуючи себе Тонею. Але коли хотів бути щирим, то знав, що це виправдання неповне, що є ще щось, а що саме—не міг схопити.

З Тонею ж усе так заплутувалось, що тут Петро Семенович відмовлявся навіть розбиратись. Один раз він із соромом і самокатуванням казав сам собі, що все його хождіння до неї та бажання врятувати її пояснювалось просто «шлунком», і «шлунком» досить поганенького роду. Коли Тимошук похвалив Тоню

і висловив гадку, що Петро бере її з публічного дому для того, щоб зробити її своєю коханкою, він уже не міг дивитися на Тоню, щоб не помічати її гарного тіла, округлих пліч, щоб не спіймати в собі гидкої свідомості, що ця сама Тоня з гарними плечима л ю б и т ь його. До того він якось не зупинявся на цьому, а коли зупинявся, то як на тяжкій, нещасливій для всіх обставині. Тепер же це викликало щось таке, що хвилювало, і лякало й хитрувало. Тсня теж помічала зміну, і їй, видно, тяжко було й радісно. Та більше тяжко, бо відносини їх стали зовсім напружені. Він усе частіше заставляв її в хмарній задумі, і все частіше прохала вона його більше не їздити до неї. Він сидів не довго, і їхав собі. Але як тільки ховався за рогом будинку, де жила Тоня, від «шлункового» лишався тільки солодкий сум. І тоді він починав думати про неї знову з болем та ніжністю, де, здавалось, не було нічого темного та бруталного. Тоді він бачив тільки її страждання, безвихідність, невинність. І з холодком страху знав, що не довго витримає вона в такому стані.

Зачувся дзвінок. Це не була година прийому, і Петро Семенович, тільки мляво повернувши вбік сіней голову, знову схилив її на руку.

В двері застукало.

— Увійдіть!—здивовано гукнув він.

На порозі з'явилася Саня, вся в білому, з білими трояндами на білому капелюсі. Від цього чорне волосся її видавалося синім, а колір лица жовтим. Вона весело посміхалась і ніби з викликом, схиливши голову до плеча, розхитуючись та по-хлопчачому зігнувши плечі, підійшла до Петра Семеновича. Він розгублено підвівся й піврадісно, півніяксово простираючи руку.

— А що ж це ви не з'являєтесь?—міцно потискуючи йому руку, сказала Саня. Ні в голосі, ні в очах не

було нічого удаваного тільки трішки ніяковости та одверта ніжність і ласка.

Петро Семенович захопався, підставив їй стільця, потім злякався й замінив його фотелем. Саня засміялась і сіла на канапу, витягши ноги в білих розшитих панчохах і білих черевичках з бантами, подібними до метеликів.

Петро Семенович, почувавши до неї вдячність та ніжність, сів поруч, теж сміючись.

— Ну, що ж ви поробляєте? Га?—спитала Саня, оглядаючи кабінет.—Працюєте? А я, бачите, ще не поїхала. Тато першого липня збирається на Кавказ, на курорт, а я не знаю, що робити з собою. Ніка з Шапкіним їдуть на дачу. Я хочу поїхати на Потілля, та не знаю, як буде. А ви все літо працюватимете? Ну, як посувається робота? Чого ви такий... змучений? Під очима нові, нудні зморшки. Ніби не виспався. Стомлюєтесь? Дайте лапу, я хочу погладити її та пожаліти бідного маленького хлопчика...

Перехилившись вона взяла руку Петра Семеновича, поклала на одну свою руку, а другою почала гладити згори. Спочатку вона посміхалась, а потім стала серйозна, потупилась і гладила руку вже повільніше, ніжніше, нашорошено.

Петро Семенович теж перестав посміхатись і непокійно зиркав на Саню. І знову його гостро вразив розріз її очей, тепер спущених.

Він обережно визволив свою руку й поклав її собі на коліно.

— Я хочу вам дещо розповісти...—немов прохаючи вибачення, пояснив він з винуватою та ніяковою посмішкою.

Саня швидко скинула на нього очима. Через те, що вона це зробила дуже раптово, несподівано, Петро Семенович ще виразніше побачив те, чого не хотів бачити. Але він спустив погляд і почав розпо-

відати про Тоню. Саня нашорошилась, вирівнялась і так сиділа, не рухаючись та не перебиваючи його в павзах, що він їх робив досить часто, ніби обмірковуючи, що сказати, а що—ні.

Розповідаючи, Петро Семенович сам дивувався, навіщо він це робив. Але якось знав, що це треба, що так буде краще.

Про хворобу Данька та Тоні промовчав.

Коли він скінчив, Саня деякий час дивилась на нього з пильною думкою в погляді. Далі покусала нижню губу й тихо промовила:

— Так... Тепер я розумію. Признайтесь: ви її кохаете?

Петро Семенович щиро здивувався й злякався.

— Як то «кохаете»? Що ви, бог з вами!? Звідки ви це взяли?

— Ви так про неї балакаєте... Вона така надзвичайна, що можна просто позаздрити їй...

— Позаздрити? Що ви, Саню! Мені її жаль... Подумайте...

— Так-так, я розумію.

— А потім, я винен, я...

— Ну, з цим я не згоджуюсь!—гостро відповіла Саня.—Ніякої вашої вини немає. Це ви навмисне вигадуете, щоб мати право жаліти її та...

— Як навмисне?!

— Ну, хай не навмисне, а... Не знаю. Тільки ви зовсім не винні. Ну, та це, розуміється, не міняє справи. А знаєте що? Вона може поїхати до нас, в Рівне, на Поділля! Там її ніхто не знає. Може бути за економку. Та вийде собі там заміж. А не хоче заміж, хай так живе. Що ви на це? Га? Добре, правда?

Петро Семенович почув, що йому ця пропозиція чимсь неприємна. І саме йому особисто, а не з погляду Тоні.

Він швидко захитав головою й жвавенько промовив:
— Так-так, це було б, здається, дуже добре... Тільки все ж таки питання не розв'язується, а... відхиляється.

Саня нетерпляче і з досадою знизала плечима

— Ану! До чого тут якесь питання? Ніякого взагалі питання нема. Чого, справді, дурниці вигадувать? Вона навмисне корчить із себе якусь... страшно особливу, щоб тримати вас коло себе!

— Ну, Саню...

— Ану! Киньте! Ну, чого ж вона, справді, сидить там? Або ж їй просто подобається, або... Вона знає, що, вийшовши звідти, не може рахувати на таку вашу увагу, як тепер, і тому корчить із себе страдницю, поетичну...

— Не треба так казати...—з нудьгою промовив Петро Семенович.

— Ви образились за неї?

— Не так за неї, як...

— Як за мене?

— Бо ви, Саню, явно несправедливі, а це. А ви ж справедливі...

— Ах, дайте мені спокій з моєю справедливістю!— підвелася Санта.—Краще скажіть, що ви образились за ту... дівчину і... Ану! І вам теж не хочеться, щоб вона виходила звідти! Так-так! Через те й мою пропозицію пропустили мимо вуха. «Не розв'язує питання!» Звичайно, не розв'язує. Ще б пак! Ха! Але будь ласка, будь ласка! Мені тільки соромно... Ну, нічого, так мені й треба!

Петро Семенович підвівся і, роблячи руками рухи, ніби бажаючи впіймати Саню, нарешті сказав:

— Я забув вам ще сказати, що вона хвора...

— Цебто як хвора? Т о ю хворобою?

— Так...

І Саня, і Петро Семенович зрозуміли, що він це додав, немов би на підтвердження її слів. Після

цього вона, мовляв, не буде настоювати на своїй пропозиції.

І Саня холодно та зневажливо, з підкресленою гидливістю сказала:

— А так? Ну, це, звичайно, міняє справу. Я не можу взяти її до себе. Вам треба було сказати це з самого початку.

— Через що ж це так зразу міняє справу?— з неохочим усміхом спитав Петро Семенович.

— О, через багато причин! Насамперед, через те, що мені гидко було б. От і все. З такою людиною я не могла б жити в одному домі. Ви, розуміється, ставитесь до цього інакше, що й доводите зовсім недвозначно, але я ще не дійшла до такого... лібералізму.

Петро Семенович слухав, пильно та холодно вдивляючись в її чоло та очі.

— Але ж і занадто консервативною теж не слід бути. Ні за кого ручитися не можна, Олександро Іванівно...

— Цебто, що це значить?—здивувалася Саня. І помітивши його чудний, уважний погляд, почервоніла.

— Що ви на мене так дивитесь? Може, і на мені шукаєте ознак вашої почесної хвороби? Я—не Тоня, будьте спокійні, за це вже я ручуся вам!

— І за це не можна ручитися...—сумно й чудно-тихо промовив Петро Семенович.

— Що?!—вухам своїм не вірячи, скрикнула Саня.— Ви здаєте собі справу в тому, що ви кажете? Ви знаєте, як це зветься? Це чорт його зна що таке, нарешті! Ви думаете, що... Ви в своїх публічних домах одучились балакати з порядними людьми!

— Я знаю, Олександро Іванівно, що я кажу,—твердо й так само рівно сказав Петро Семенович.— І вважаю за свій обов'язок сказати вам нарешті те,

що так довго не рішався. Як лікар і як ваш... як людина, що зичить вам добра... Мені дуже важко це вам казати...

Саня раптом притихла. З його тону, з виразу лица, з усього вона не могла не бачити, що він не образити її хоче, а що знає щось дійсно страшне.

— Я вас слухаю...—збліднувши й силкуючись стримати страх, що проступав в очах, промовила вона буцім то спокійно та з чеканням.

Петро Семенович, вагаючись і поглядаючи на Саню, ніби ще раз перевіряючи себе, нерішучо й обережно почав:

— Мені здається, Олександро Іванівно... Між іншим, я це кажу не на підставі реальних доказів, а... тільки деяких спостережень, та до того не перевірених на досвіді, цебто...

— Я вас прошу коротше...—прошепотіла Саня.

— Але я мушу попередити... Бачите, мені здається, що деякі особливості характеру вашого батенька і, як тільки тепер я догадуюсь, стану його здоров'я мають корінь у... давній хворобі...

— У такій?—пошепки хрипко кинула Саня.

— Так... Я, повторю, не маю доказів, треба зробити аналізу його крові... Але деякі ознаки, що я їх навчився спостерігати підчас перебування за кордоном, дозволяють мені...

— І на мені є ці ознаки?—перебила його Саня тим самим хрипким шепотом. І озирнувшись, присіла на край канапи.

— Так, здається... Спадщина... Бачите, Саню, це... Але ви не хвилюйтесь, не приймайте так... з таким почуттям.... Це хвороба, як і всякі інші...

Саня схопилась і з жахом простягла руки, немов би захищаючись від його слів.

— Ради бога, цитуйте! Ради бога!.. Я не хочу... Не кажіть мені нічого.. Боже! Як же я могла... Та ні,

цього не може бути! Що ви бачили на моїм лиці? Кажіть, кажіть усе! Коли почали, кажіть!

— Олександро Іванівно, послухайте мене спокійно..

— Не хочу спокійно! Яке вам діло? Кажіть! Які у вас докази? Які?

— У мене, повторюю, експериментальних доказів немає, але... Для цього, кажу, треба зробити аналізу крові вашого батька, вашої та Ніки. Мені тепер здається, наприклад, що деякі психічні явища в вашого батька та і в Ніки, що досі були мені незрозумілі, є наслідки цього...

В нього трохи не вирвалось: «І у вас теж», та на щастя утримався.

— Наприклад, любов Івана Пилиповича до Тома... Оця Нікіна незрозуміла неврастенія... Все це... Але, Саню, це ще не перевірене. Може, я помиляюсь. Маючи так багато діла з цим, я, можливо, перебільшую. Найкраще—це побалакати одверто з Іваном Пилиповичем, спитати. І коли так, то взятися за лікування...

Саня при останніх словах уся скинулась, ніби тільки тепер зрозумівши, що все це серйозне. І в той же час вона все ж таки не могла цьому повірити.

— Годі, годі!.. Господи, що ж це таке?! Слухайте, Петре Семеновичу, я дуже прохаю вибачення, я... Але признайтесь, що ви жартуєте, що це за Тоню так кажете. Скажіть, що вигадали, чи то пак, простіть, вам могло тільки здатися, а ви... не навмисне, що...

На лиці Сані була така нещасна розгубленість, що Петро Семенович теж розгубився й готов був на все, аби вона трохи заспокоїлась.

— Дуже можливо, Саню, дуже можливо! Я ж сам кажу, що може бути помилка. І це серйозно, серйозно!..

Але ці слова вплинули якраз навпаки. Саня остаточно переконалась, що він не помилився й не вигадав. Не відповідаючи йому, вона повернулась і пішла геть із кімнати.

Петро Семенович, бажаючи зупинити її та ще щось пояснити, побіг за нею, але Саня відштовхнула його, сама відчинила двері на сходи і вийшла.

А Петро Семенович так і лишився посеред сіней

XVII.

Два дні він нікуди не виходив, навіть до Тоні не їздив. Увесь час або приймав, або сидів у «палаті» з хворими, хмарно-задумливий, мовчазний і часом зовсім апатичний.

На третій день від посильного він одержав од Тоні листа.

Він починався так:

«Петре Семеновичу! Я знаю, що не маю права питати, чого ви не приходили ці дні. Всьому мусить бути край, навіть вашому терпінню. І я не через те пишу. Може з вами трапилось щось недобре? Тоді напишіть або повідоміть якнебудь. Пам'ятайте, що своє гидке, нікому непотрібне, шкідливе життя я з захватом і вдячністю віддам за те, щоб вам було краще.

«Та мета мого листа інша.

«Моя тітка, Сідлецька, попала в тяжке становище. Вона вкрала в фабриканта Андросова сережки, і тепер її повинні арештувати й судити...»

Далі йшов докладний опис обставин, за яких стався крадіж, та пояснення причин, що штовхнули тітку на цей злочин.

Фабрикант Андросов, людина, знати, з переверненими нахилами, почав заманювати до себе Дуню, дочку Сідлецької, що продавала на вулиці назбирані

нею в лісі квіти. Мати довідалась про це й добре вибила Дуню. Але потім якось так трапилось, що почала сама водити Дуню до цього Андросова. За це він давав їй щоразу по три карбованці. З Дунею він нічого злого не робив, тільки брав її косу в руку й дивився на неї з «божевільною», моторошною по-смішкою. Потім одпускав і давав грошей. Мати сиділа цей час у сусідній кімнаті. Та от тут то й украла з комоду сережки підробленим ключем.

Андросов чогось довго мовчав про цей крадіж, мабуть, збирав докази або ж не хотів, щоб Дуня перестала ходити до нього. Коли ж Сідлецька, переконавшись десь з його мовчання, що він справи не здійснить, не схотіла більше пускати до нього дочки, він раптом справу здійняв. Вчиняючи злочинство, Сідлецька, хапаючись, забула в шухляді комоду свій ключ. І цей ключ загубив її.

От Тоня й звертається до Петра Семеновича з проханням побалакати з Гарбузенковим, щоб він, знайомий Андросова та впливова особа в суді, умовив фабриканта зам'яти справу.

«Ви ж подумайте: кажуть, що їй дадуть що найменше рік тюрми, бо вона крапа немов би з поломом. Андросов каже: «не хотіла за згодою Дуню мені віддати, буде моєю без згоди, як тітка в тюрму попаде». Бо він, розуміється, не за сережки починає цю справу, а щоб покарати тітку й забрати Дуню. А в цього самого Андросова працював чоловік тітки, мій дядько, там же й помер від захопленої на цій фабриці хвороби. З одного Сідлецького Андросов висмоктав на десять сережок. Що ж це таке, Петре Семеновичу?! Адже в неї шестеро дітей! Вона винна, хто ж каже, але ж вона вже досить покарана. Коли б ви бачили, як вона вимучилась. З того часу, як вона вкрала ці прокляті сережки, вона сама себе замучила.

«Я не знаю, як це трапилось, що вона вкрала. Всі знають її, як дуже чесну, аж хоробливо чесну. Вона, наприклад, не хотіла взяти від мене ні копійки, довідавшись, де я й звідки беру гроші. Навіть зовсім знати мене не схотіла більше. Може, через те, що останнім часом, до Андросова, голодували вони дуже? Уявіть собі: вона збирала по помийницях кістки, що викидали з кухонь, і з цих кісток варила собі та дітям юшку! Я не знаю, що з нею буде, як її засудять. Діти, може, ще вдержать її на світі, але вона вже загинула. Я її розумію й хочу допомогти, чим можу. А що я можу? Що можу, те й роблю—ось звертаюсь до вас і благаю: допоможіть, чим можете, чим придумаете. Напішіть.

Тоня».

Петро Семенович негайно вдягся й поїхав до Андросова на позначену в листі Тоні адресу. Андросов спочатку прийняв його дуже ввічливо, але, довідавшись, у якій справі приїхав Заболотько, зробився сухий, холодний і навідріз одмовився од якихбудь розмов на цю тему. Він бачив, що Петрові Семеновичеві все відоме, але ні трішки не ніяковів і дивився з таким виглядом, немов би казав: «Мені, голубе, наплювать, що ти знаєш, а на суді довести нічого не зможеш. Я ж тебе позиватиму за наклеп, тільки спробуй сказати десь щось про це».

Від Андросова Петро Семенович поїхав просто до Гарбузенкова.

— Іван Пилипович дома?

Слуга Антін, що завжди зустрічав «великого доктора» з привітно-фамільярним усміхом, одвів очі набік і нерішучо сказав:

— Нікак нет... Заняті.

— Будь ласка, скажіть, що я в дуже-дуже важній справі. Будь ласка!

Антін з лица доктора бачив, що справа, мабуть, справді, дуже важна, і завагався. Потім почухав за вухом і вийшов.

Гарбузенкови в цей час сиділи по обіді за кавою.

Петро Семенович схвильовано ходив по вітальні, прислухаючись до сердитого голосу Івана Пилиповича, що десь давав прочуханки Антонові за непослух.

Нарешті, цей вийшов і хмуро звернувся до Заболотька:

— Просять пожалувать до кабінету...

Старий Гарбузенкскв, не подаючи руки й не запрошуючи сісти, зустрів гостя сухим, ледве помітним нахилом голови й холодно сказав:

— Чим можу служити?

Петро Семенович зупинився серед кімнати, зганняючи з лица привітний усміх, уважно подивився на хазяїна й помалу, нерішуче відповів:

— Я до вас в одній дуже важній справі.

— Прошу викласти. Але попереджаю, що маю дуже мало часу...

Сам дивився кудись повз плече Петра Семеновича, тримаючись рівно й неприступно.

Петро Семенович деякий час мовчки дивився на нього, немов роздумуючи про причини такої зміни в старого і, схаменувшись, почав:

— Справа торкається, Іване Пилиповичу, не мене, а одної...

— Прошу, пане добродію, викласти її, я сам зміркую, кого вона торкається.

Петро Семенович помалу, але густо почервонів і помовчав. Далі почав викладати справу Сідлецької. Про свою візиту до Андросова він теж згадав.

— Так. Чого ж ви хочете?—вислухавши спитав Гарбузенков, уперше дивлячись просто в вічі Заболотькові, і в цьому погляді, здавалось, промиготіла насмішка.

— Я хочу, Іване... Вибачте... Я хочу справедливості...—помітивши цю насмішку, з натиском сказав він.

Старий юриста стулив губи й злегка підняв ріденькі брови. Очі його поширились, і Петро Семенович мимохіть пильно подивився на них: чоловічки були нерівні, один помітно більший за другий.

— Справедливості?—здивовано промовив Гарбузенков.—Так на віщо ж ви хочете припинити справу?

— Бо... в жінки нема формальних доказів проти Андросова, а в нього є. І він виграє...

Іван Пилипович помалу покрутив головою.

— Це немає ніякого відношення до справи самої жінки. То справа іншого порядку: Є справа про крадіж сережок, а не про якісь... перевернення, як ви кажете, в чому я особисто, між іншим, дуже сумніваюсь... Та це лишім. Факт той, що справедливість ви можете знайти, та тільки не припиняючи справи, а навпаки, провадячи її до належного кінця.

—Так!—скрикнув Петро Семенович.—Але ця справедливість... юридична. Я ж хочу по суті. Бо коли вдуматись по суті, не кажучи вже про його нахили, то Андросов більший злочинець супроти людей, ніж Сідлецька. Я кажу, коли по суті розглядати цей крадіж. І смішно балакати про те, що ця жінка зробила йому якусь матеріальну шкоду. Коли, повторяю, по-людяному... І я от саме...

Гарбузенков похмурих брови й вийняв годинника.

— Вибачте, добродію...—різко й рвучко промовив він.—Я не маю часу на соціалістичні балачки. Ми маємо закон. Я служу цьому закону, і ради неморальної жінки, що продає своїх дітей та краде речі, зраджувати його бажання не маю! А з вас не дивуюсь, що ви беретеся бути адвокатом у таких справах.

Дуже задоволений, що бачу вас і можу особисто попросити вас не завдавати собі більше труда відвідуваннями нашого дому. Після того, що ви сказали моїй дочці, я тільки дивуюся з вашої сміливості що ви сьогодні прийшли сюди.

Очі Петрові Семеновичеві зробились ясні, холодні. Він просто дивився на Гарбузенкова й нічого не відповідав. Нарешті, неголосно, але твердо сказав:

— Я сказав вашій дочці те, що вважав за необхідне сказати для її та для вашого добра.

— Неправда!..—раптом верескливо та злісно закричав Іван Пилипович, одразу гублячи всю свою витриманість та почавши нервово пошарпуватись,— неправда, негідна ви людина!..

— Що неправда?—здивовано спитав Петро Семенович.

— Все неправда! Неправда те, що ви тут кажете. Неправда те, що ви казали моїй дочці. Яке ви мали право казати їй щось подібне? Ви знаєте, що ви розбили мені життя, родину, ви... Та ви знаєте, що я вас самого позиватиму за такі речі?! Ви не мали права казати їй те, хоч би в цьому й була правда. Це—розкриття медичної тайни...

— Вибачте, пане Гарбузенков... Я й перед судом можу сказати те, що вважаю за необхідне та чесне сказати перед собою. Коли ж балакати про відповідальність, то краще в а м про неї подумати, знов таки не про юридичну відповідальність, а по суті, не перед законом, а перед собою, своєю дочкою та сином. Так, мій пане. А я медичної тайни не порушував, ви її мені не довіряли, навпаки, ви слабодухо ховали її від мене, коли...

Гарбузенков не витримав і схопився рукою за важке преспап'є, що лежало на столі.

— Мовчіть!!—несамовито закричав він.—Як ви смієте!.. Геть звідси!.. Я вас...

І раптом, ухопившись за серце, замовк і, швидко-роззявляючи рота, немов чимсь подавившись, обережно сів у фотель.

Петро Семенович хапливо пішов до шафки-аптечки, швиденько дістав, що треба, налив у склянку води, змішав з ліком і подав Іванові Пилиповичеві. Той жадібно почав пити, цокаючи зубами об скло й торкаючись кінчиком мертво блідого носа до вінця склянки.

Потім заплющив очі й пошепки сказав:

— Ви негарно вчинили, Петре Семеновичу...

— Простіть, Іване Пилиповичу... Я мусів. Я довго вагався. Я не думав, що ви й Олександра Іванівна... так поставитесь до цього.

Іван Пилипович, не розплющуючи очей, промовив:

— Не треба... Ідіть собі, Петре Семеновичу. Я нічого, ніякого суду... Не ходіть до нас...

Петро Семенович хотів щось сказати, та вимовив тільки «прощайте» й вийшов.

Проходячи повз їдальню, він зустрівся з Санею. Вона, побачивши його, страшенно зніяковіла, втягла голову в плечі і, пошепки привітавшись, похапцем вислизнула в якісь двері. Вираз лица і всієї постаті був такий нещасний та знищений, що Петро Семенович не посмів їй нічого сказати й мало не навшпиньках вийшов на вулицю.

XVIII.

Усю ніч до світанку фершалка, що спала в сусідній з кабінетом кімнаті, чула кроки Семена Петровича зідхання та часом скорботне, трудне «ех-ех!»

А вранці, коли принесла йому чаю, дуже здивувалась: Петро Семенович зустрів її весело, майже радісно. Узяв склянку з чаєм, поставив у миску для вмивання, наливши наперед у неї трохи води, далі вийняв, попробував, знову поставив.

— Щоб швидше прохолонув, я дуже поспішаю...— заспокійливо пояснив він, дійсно маючи скудовчений, хапливий вигляд. Лице було синювато-бліде, але з виразом захвату. Потім, не торкнувшись до прохололого чаю, він натокмачив на голову капелюх, ухопив свою товсту суковату палицю й побіг. На порозі згадав і сказав, щоб прийому сьогодні зранку не робити,—він не обідатиме дома.

Фершалка довго міркувала, чи казати це Марії Панкратівні, чи ні.

А Петро Семенович, узявши візника, погнав на Красногорську. Було ще рано, година десята, як він приїхав. Всі доми спали, міцно заплющивши віконниці.

Його зустріли здивовано, але, побалакавши, швидше пропустили вперед до кімнати Тоні.

Тоня ще спала, і довелося почекати в коридорі. Петро Семенович останнім часом надто не любив оцього чекання в коридорі або в залі, коли Тоня була занята. Тоді він стояв біля дверей і вперто дивився собі під ноги, стараючись нічого не помічати й не думати про те, що чекає.

Але тепер пружко ходив вперед і назад, з цікавістю придивляючись до картин на стінах, прислухаючись до згуків, що йшли з-за дверей.

Нарешті, Тоня впустила його. Видко, вона дуже хапалася, бо не встигла як слід зстібнути кохтинку і черевички вдягла на босу ногу. Але по кімнаті ще літав мокрий порошок і чувся запах одекольтону. Тоня тепер щодня старалася знищити в себе солодкий дух, що про нього якось сказав Петро Семенович. Одна віконниця була напіводчинена, і кімнату навкося перерізало пасмо соняшного променю, неначе приставлена до вікна золота дошка.

— Що сталось?—тривожно спитала Тоня, замикаючи двері й похапцем чепурячи волосся.

Петро Семенович поклав капелюх на ліжко(нашвидку прикрите ковдрою); взяв стілець і сів тут же. Руки впер долонями в коліна й ніжно, радісно перекривив:

— «Що сталось?» А цікаво, правда?

— Гарбузенков згодився? Тітку не арештують?

Петро Семенович здивувався:

— Тітку? Ах, так-так!.. Ні, на жаль, нічого не вийшло. Був у Андросова, у Гарбузенкова. Ніяких надій. Я не знаю, що робити. Ну, нічого. Я думав: дітей ми якось притулимо, ти про це не турбуйся... Знаєш що?

Він перегнувся на руках до Тоні, що була вражена неприємною звісткою про тітку та чудним, легко-важним відношенням до цього Петра Семеновича, і мовчки чекала.

— Ну, що ж ти мовчиш? Не догадуєшся? Ну, добре. Слухай: я... най-шов вихід. Розумієш? І не тільки для тебе самої, а для всіх вас тут! Розумієш? Для всіх домів. Пам'ятаєш, у Чехова один герой його оповідання питає, а що робити з гамбурзькими, амстердамськими чи якими там. Так от я тепер знаю, що робити. Розумієш, Тонюсю! Є вихід!

Тоня зо страхом, і тільки тепер помітила, що очі в Петра Семеновича були надзвичайно блискучі, а обличчя пом'яте, виснажене. Та він не був п'яний, це видно було.

— Який же вихід?—машинально, з робленим інтересом спитала вона.

— А ось який!—охоче й радісно почав Петро Семенович.—Насамперед, чи можемо ми, не ти та я, а всі ми, сучасні люди, всі, хто цікавиться цим явищем нашого життя, чи можемо ми знищити тепер проституцію? Можемо, чи ні? Відповідь повинна бути коротка й точна. Ну?

— Я не знаю...—неголосно сказала Тоня, чекаючи, що буде далі, й не знаючи, як поводитись.

— Ну, як же ти не знаєш? Та, розуміється, не можемо, чудачко! Як ми можемо? Видати закон? Який? Щоб усі женились у п'ятнадцять літ? Так? Чи щоб усякого, кого спіймають на перелюбстві, побивати камінням? Як? Ну? Ніяк неможливо! А неможливо тому, що в людей розлад між їхніми законами та законами природи. Нема згоди. Ти думеш, що це «шлунковий» вихід?—раптом хитро спитав Петро Семенович.—Ні, ти почекай з висновками. Тут «шлункового» нічого нема, це просто факт, аксіома. Правда?

— Здається...—обережно відповіла Тоня.

— Ну, як же «здається». Наочний факт! Коли цілі віки існує щось для задоволення законів природи, крім установленого законами людей, цебто: коли поруч з нашою формою родини, є ще й проституція, то ясно, що розлад є. Ясно! Та не в цьому річ. Це—аксіома. Але проституція—зло? Зло! Для кого? Для всіх! Правда? Відповідай: правда?

Йому навіщось потрібне було підтвердження Тоні. Тоня підтвердила, щораз пильніше та пильніше придивляючись до його лица.

— Чудово!—задоволено відзначив він.—Добре, зло. Але в чому саме зло? Га?

От тут, видно, і був центр загадкової розмови.

Петро Семенович переможно, радісно дивився на Тоню й не чекав ніякої відповіді. Він знав, що вона її не дасть.

— Зло не в «душі» і не в «шлунку»!—тихо, роздільно й дуже серйозно сказав він. І тут же, від хвилювання підвівшись, знову з сяйним лицем повторив:

— Не в «душі» і не в «шлунку»! Не розумієш? Зараз. «Шлунок» каже: зло в тому, що порушуються закони, встановлені для тіла. А «душа»—навпаки: зло в тому, що порушуються закони моралі. І «шлунок» устанавлює жовті білети, поліцейний огляд, без-

прав'я, насилу над вами й таке інше. А «душа» накладає печать ганьби та прокляття. Так?

Петро Семенович в піднесенні дивився на Тоню, наче це було найкраще з того, що він хотів їй сказати.

Але Тоня мимоволі промовила:

— Ну?

— Ну, а ми повинні сказати: брехня! Не в тому річ, нема ніякого ні тіла, ні душі. Є тільки зло для людини. Людина—явище, суцільний процес, а не щось розбите на дві засіки, чорт забирай, нарешті! Ось що ми повинні сказати. І тоді... О! Ні, стривай, я тобі далі скажу! Що з цього повинно вийти? Ти дивись. Це страшенно проста думка, надзвичайно! Навіть дивно, як раніше в голову не приходила. Слухай, ти, наприклад, кажеш, що не можеш іти на волю, бо там на тебе чекає ганьба та нерівність. Так? Ти рівна тільки тут. Добре. Серед нас, «порядних», ти не можеш жити,—наша «душа», наша мораль не приймає тебе. Ви ж тут усі дивитесь на свої відносини до мужчин, як на «роботу», як на службу якусь. Так? Я тобі вже про це колись казав, і ти згодилась. Чекай, чекай, Тоню, почекай, рідна, я знаю що ти можеш сказати, я все обдумав, ти побачиш. Ви одна на одну не дивитесь, як на негідних. І через це ви можете жити з собою. З нами ж ви не можете, бо наша мораль робить вас нерівними. Значить, що? Що, я тебе питаю? Та те, очевидно, щоб і ми дивились на вас так, як ви самі дивитесь на себе. Щоб ми стали рівні з вами, або ви з нами. Стривай, стривай, я знаю, це неможливе, безглузде, дике. Але доки? Доти, поки є оця мораль, що карає, не дозволяє бути вам рівними. Але ж коли її поштиво, але твердо усунути, щоб не заважала виясненню справи, тоді... тоді... можливо...

Петро Семенович у захваті, з ентузіазмом підніс руку:

— І не тільки можливо, а так і повинно бути! Повинно бути в кожного, хто над цим питанням щиро, з болем, з бажанням знайти вихід для мільйонів нещасних, задумається! Повинен, бо іншого виходу нема! Ні-ні, ти почекай, я бачу, що ти дивишся на мене, як на божевільного. Але я тобі реально, практично покажу, що з того виходить. У чому справжнє, реальне зло? Даймо спокій моралі, проповіді поетів і такому іншому. Зло, насамперед, у тому, що ви не можете звідси вийти. Так? Це раз. Друге—що ви перестаєте бути матерями, не можете мати дітей. Так? Третє—хвороби, що руйнують вас і всіх, хто дотикається до вас. Четверте—ваше життя, жахливе, кошмарне, що вимагається вашим становищем парій. П'яте—ваше рятування себе алькоголем та різними отрутами від «душі». Ось реальне, справжнє зло. Тепер же дивись, як стає можливим, якщо не зразу знищити, та принаймні з успіхом боротися з цим злом, з надією подужати. А перша умова для цього, щоб ми визнали вас рівними. А визнати ми мусимо не на підставі якоїсь там іншої «душі» чи проповіді, а на підставі логіки й необхідності. А логіка каже, що ви робите нам послугу. Робите, робите! Хай вона брудна, важка, навіть протиприродня, а все таки робите! Коли до вас віками ходять і «простяки», і «плакси», і «фуфирі», і коли вас мільйони, то, значить, громадянство має потребу в вас, в вашій послугі. І воно м у с и т ь це визнати! А тепер що ж далі: коли є послуга, то ніякої ганьби не повинно бути. Хай ця ганьба лягає на громадянство в такій самій мірі, як і на вас, бо ми тут рівні. А коли рівні—слухай, слухай!—тоді картина міняється. З категорії пропащих ви переходите в категорію звичайних людей, що обслуговують громадянство. А тоді ви маєте цілковите право на захист себе. Тепер смішно балакати про якийсь ваш протест. А практично ви маєте

можливість вийти звідси й на волі бути, рівними нам. Далі, ви можете виходити заміж і мати дітей. Є ж це в Японії. Далі, коли ви знаєте, що рівні, ви вже не дозволите «фуфирю» поводитись з вами, як з ганчірками, ви зможете вимагати, щоб він не смів іти до вас з хворобами. Ви не дозволите вашим хазяйкам тримати вас у рабстві, в кошмарному житті. Тільки тоді настане всьому цьому край! Бач, як це виходить, Тоню? Бачиш?

— Бачу...—тихо сказала Тоня, чогось уникаючи його погляду і, видно, почуваючи себе тяжко.

Петро Семенович помітив це.

— Але ти... якась чудна... Головне, чи ти розумієш мою основну думку?—заклопотано зазирнув він їй в обличчя.

— Я розумію, Петре Семеновичу...—з благальним виразом сказала Тоня, скидаючи на нього очима.— Але... мені здається, що це... неможливе. Це гарно і... Але неможливе!

— Що неможливе?

— Та щоб усі думали так, як ви. Я ж бачу тих, що приходять сюди, і думаю, що... О!..

Вона захитала головою й посміхнулась.

Петро Семенович палко й здивовано запротестував:

— Та чому неможливе?! Чому? Це ж ясно як день, як два по два чотири! Ти занадто хмарно дивишся на людей. Я по собі знаю. Коли б мені хтось ще місяць тому висловив таку думку, я б засміявся. Але... Головне, що вони не мали потреби так думати, як я. І вони не мають цієї думки, що я. Вони думають, як думали наші батьки, як каже мораль наших батьків, лицемірна, суперечна, несправедлива й жорстока до всіх упосліджених, експлуатованих, нещасних. От з цією мораллю треба боротись! Ні, я тепер знаю, що мені робити. Так, я теж почну проповідувати!

Тільки інше. Знаєш, я рішив читати на цю тему лекцію. Яко мога швидше! Зараз біжу до Михайла...

Петро Семенович на хвилинку зупинився.

— А крім того, я з ним побалакаю про тебе. Я певен, що він прийме тебе, як сестру, і ти житимеш у них. Він, звичайно, зараз же скаже, що я взяв їхнє розв'язання питання, що взагалі почав по-їхньому думати. Що ж, хай так, я готов визнати, що не мав рації колись. Неприємно на старості літ, та нехай... Я радий, що... Ну, нічого, це не так важно. Головне, тепер ти можеш зараз же переїхати. Я гадаю, що ти ще сьогодні встигнеш. Я зараз поїду до них, перебалакаю й пришлю до тебе посильного з запискою. А ти тим часом збирайся. Чуєш?

— Ні, Петре Семеновичу, я не поїду до Михайла...— сумно, але твердо відповіла Тоня.

Петро Семенович вражено витріщився.

— Та чому?!

— Тому, що... Я не знаю... Ви не сердьтеся на мене, але я не бачу, через що я, Петре Семеновичу, тепер можу піти, і чому раніше не могла...

— Як «чому тепер?». Бо тепер є люди, що ставляться до тебе без «душі», що вважають тебе за рівну собі.

— Хто ж вони?—мимоволі з усміхом спитала Тоня.

— Як хто? Ну, ось тобі перший—я. А коли я можу бути таким, то й всякий інший може... Михайло, його дружина, вона дуже хороша, розумна... Потім їхні товариші, соціялісти. Це люди без забобонів, з новими поглядами на життя, революціонери в усіх галузях...

Тоня криво посміхнулась.

— Тут бувають і революціонери. Ми їх звано «соплюнами» й «плаксами». Я вам уже казала.

— Так!—почервонівши, скрикнув Петро Семенович.—Хай «плакси». Але смію тебе запевнити, що

ці сами плакси все ж таки швидше всіх нас зрозуміють. Та вже тим, що плачуть, вони підготовлені до цієї думки. Побачиш!

Тоня помалу застібнула кохтинку і, не підводячи лиця, сказала:

— І вам я не вірю, Петре Семеновичу.

— Мені?!

Це вже було цілком несподіване.

— Мені ти не віриш?!

— Я вірю, що ви щиро це все, що хочете допомогти, але... ви сами не можете вважати себе за рівного нам... Ви конче хочете знайти вихід, ну, і вигадали його... Сами себе хочете переконати, що вірите, а в глибині душі,—ні. Бо це неможливе.

Петро Семенович не образився і вже не дивувався.

— Так, цього й треба було чекати...—немов би сам про себе похитав він головою.—Я почасти й мав це на увазі. Я передбачав, що сами... проститутки будуть проти цієї ідеї. Це зрозуміло. Але, що ти... це трішки несподівано. Ну, та нічого... Так от, я тобі цілком свідомо, щиро й обдуманно кажу: ти помиляєшся. З цієї ночі я не вважаю ні тебе, ні твоїх подруг, ні взагалі когонебудь нижче за себе. Ваша професія для мене така сама, як і всяка інша професія, тільки безмірно тяжча, болючіша, небезпечніша, поставлена в найпоганіші умови. Ось тобі мій погляд на це. Віриш тепер?

Тоні, видно, було важко не виявити хоч удаваної згоди та віри в його слова.

— Я вірю, що ви так думаєте...—ухильчиво сказала вона.

— Але, коли б прийшлося до справи, то інакше було б?—додав за неї з усміхом Петро Семенович.

Тоня мовчала.

— Так, Тоню?

— Я цього не кажу...—прошепотіла вона. І раптом, підійшовши до Петра Семеновича, вона обняла його руку, притулила її до себе й гаряче, з благанням та болем заговорила:

— Не треба, Петре Семеновичу! Не треба, голубчику, добрий, хороший! Не мучте мене, я й так... Не треба! Киньте мене! Я більше не можу, я, поганка, примушую вас їздити сюди... І ще тепер оце... З якої речі ви стягатимете на себе через мене всякі прикрощі, глум, образи? Ні, я не можу... Я така гидка сама собі, що... Господи!

Петро Семенович злякався цього несподіваного вибуху. Машинально обнявши її, він заспокійливо, як до хворої, забурмотів:

— Тоню, Тоню, що ти, бог з тобою... Які образи, прикрощі?.. Що ти? І через тебе? Оце!

— Через мене! Через мене!

— Та які ж, голубко, прикрощі? Навпаки. Але, коли б і були якісь прикрощі, то мушу бути тільки вдячний тобі, що через тебе дійшов до нових поглядів на життя.

Тоня з мукою й одчаєм закрутила головою.

— Ах, боже мій! Та які ж це погляди? Та вас же всі за божевільного матимуть, або ще гірше... Лекція!.. Ради бога, голубчику, коли ви... Не робіть нічого, не треба ніяких лекцій, поглядів, нічого. Я й так піду, куди хочете. Я вже рішила піти, ще вчора. Піду, куди скажете, робитиму все. А все, що я тут казала, це просто... було лицемірство мсе. Я хотіла вас розжалити... Даю слово, але більше не можу так. Ви мучитесь, а я... Та тепер я згогна на все, на все! Тільки більше нічого, нічого не треба. Добре?

Петро Семенович нетерпляче слухав її, і половини сказаного не чув як слід.

— Та чого ж не треба лекції? Що ж в ній божевільного? Ну, що? Не розумію. Щиро тобі кажу,

Тоню, не розумію. І як ти не можеш зрозуміти? Слухай, я тобі ще раз коротко...

Тоня благально піднесла руки.

— Я все розумію, не треба. Ради бога! Я знаю тільки, що ви ввесь у якійсь гарячці, може—хворі. Вам треба додому поїхати, лягти, і все мине...

Петро Семенович несподівано весело й легко засміявся.

— А, коли так, то все прекрасно!—закричав він і, озирнувшись, схопив з ліжка свій капелюх.—У такому разі я знаю, що робити. Ти, значить, згодна йти до Михайла? Гаразд! Зараз їду до нього. А решта—я сам уже знаю... Нічого ти, Тоню, не розумієш. Знаєш ти це?

І зненацька взяв її за плечі, міцно пригорнув до себе, далі підвів її лице догори й ніжно, обережно погладив по щоці. Потім поцілував у чоло й стиха відхилив од себе. Тоні почулося, що він ніби притих чогось, чи злякавшись, чи здивувавшись.

Одягши капелюха, він ніби очутився й знову піднято, радісно промовив:

— Тепер їду до Михайла! Спокути будуть з мене вимагати. Е, не в цьому річ! Річ у правді. Так, Тоню? Ну, а ти збирайся. Зараз пришлю посильного. До побачення. Я буду в Михайла від шостої години. Постарайся на цей час прибути туди. Краще буде, коли й я там буду. Вони хороші, а проте... Так-так! Ну, до побачення! Горю з нетерплячки...

Тоня хотіла щось сказати, та тільки мовчки одімкнула йому двері й випустила.

XIX.

Михайло та його жінка були вражені візитом Петра, його веселим, простим поведінням, з якого видно було, що він забув усі прикроси та сварки.

Це їх одразу зробило теж простими та веселими. Михайло з того часу, як не бачились, трохи потмянів, обріс розділеною надвое каштановою борідкою, але був так само подібний до матері, як і раніше. Це був другий Данько, тільки з бородою та старший: те саме дуже пукате чоло, ті самі чудесні, привітні очі. А Женя майже зовсім не змінилась. Тоненька та гнучка, як ланцюжок, весела, говірка, «перепеличка в житті», як колись дражнив її Михайло.

Обое були в хвартухах,—прибирали помешкання, бо прислуги не мали. Але зараз же поскидали хвартухи, взяли Петра з обох боків під руки й жартівливо-урочисто повели до «кабінету» Михайла. У них була ще одна кімната: вона ж їдальня, вітальня, Женина спальня, і все, що повинно бути в порядних людей.

«Кабінет» був крихітна кімнатка з убогими меблями, що посеред них царственно-гордо випинався великий стіл до писання. По стінках для чогось висіли географічні мапи, і скрізь купами лежали газети, брошури, якісь афіші.

Петро помітив, що брат та Женя поводитися з ним дуже ввічливо й аж ніби з полегшенням та вдячністю. Це показувало, що вони вважали за винних не себе, а його. Ну, що ж, хай так! Тепер це не мало ваги. Може, і справді він був більше винний.

Його посадили за стіл біля вікна, а сами сіли на маленьку, оббиту ситцем канапку й наготовилися слухати його «важну справу», що про неї він заявив ще в сінях. Крізь розчинене вікно видко було навпроти, в підвальному поверсі, теж у розчиненому вікні, нахилену голову шевця, що ретельно забивав цвяшки в чобіт. Посеред подвір'я навкруги чорненького собачки зібрались дітлахи. Дівчатка тримали поставлену на задні лапи тваринку, а хлопці намагались одягти на неї щось червоне, мабуть чийсь со очку.

Собачка хмуро, але терпляче поглядав на них і покірно чекав кінця операції.

Петро Семенович, машинально слідкуючи за тим, почав розповідати історію Тоні.

Михайло та Женя були так вражені його оповіданням, що Женя кілька раз схоплювалась зо свого місця, ніби збираючись робити якісь заходи, а Михайло, теж схвилюваний, несвідомо хапав її за руку і, всаджуючи біля себе, не відривав очей від Петра.

Але, слухаючи брата, він мимохіть помічав занадто блискучі очі його.

Скінчив Петро пропозицією взяти Тоню до них. Всі видатки на утримання її він брав на себе.

Михайло й Женя, розуміється, згодились без найменшого вагання, без тіні роздумування чи нерішучости. Навпаки, в їхніх словах, голосах, навіть рухах було таке гаряче співчуття та жалість, що Петро мимоволі стурбувався: з такого відношення могла вийти проста «плаксивість», хороша, безкорисна, та таки «плаксивість». Вони будуть страшенно делікатні з Тонею, перебільшено-ліберальні, будуть увесь час підкреслювати, що не вважають її за погану.

Що в дійсності вони не матимуть її за рівну, Петро це бачив із усього. Але тепер це вже, може, і не таке необхідне було.

І Петро Семенович, не зупиняючись на дрібницях, зразу ж перейшов до другої мети своєї візити—до прохання про організацію йому лекції.

Тема лекції, а далі й ідея її не менше вразили подружжя, тон же голосу, піднятий, хапливий, екстазний, викликав навіть збентеженість та непорозумілі погляди, що ними почали презиратись Михайло та Женя.

— Вибачте, будь ласка... — обережно перебила Женя.— У вас трохи ніби стомлений вигляд, може, ви випили б чаю, або...

Але Петро відмахнувся, засміявся й казав далі.

Михайло не витримав і з тим самим непорозумінням почав сперечатись, одночасно поглядаючи на Женю, немов би радячись із нею, чи варто брати серйозно слова брата. Женя теж не знала, як бути, та й сама стала сперечатись.

Петра Семеновича дуже здивувало їхнє відношення до його слів. Він навіть підвівся й ще з більшим запалом, хапаючись, повторюючись, попадаючи то в радісний, то в здивований тон, доводив їм непохитну правильність та конечність його способу думання.

Михайло теж підвівся, починаючи вже сердитись,— він бачив, що тут не нездужанням пахне, а чимсь гіршим. Тут була ціла теорія, дурна та шкідлива, яку треба було зразу ж і рішуче розбити, розбити вщент.

Здійнявся галас, як колись. Михайло забігав із кутка в куток. Петро ловив його, благально хапав за руки і, з дивуванням та обуренням, прохав «тільки вдуматись, тільки вдуматись!»

— Господи!—знесилено спускав руки Михайло й півзаплющеними очима дивився кудись убік.—З тобою не можна балакати...

І набравшись енергії, знову схоплювався та ще з більшим обуренням гукав:

— Та зміркуй же ти, що такий спосіб розв'язування питання—шкідливий, страхітний! Це—благословлення на розпусту, це підштовхування слабодушних до ковбані. Що ти собі гадаєш? Схаменись, Петре, це ж злочинство з твого боку!

— Ех-ех!—не слухаючи, сердячись і дивуючись, що не хочуть зрозуміти його вихідної думки, хапався за волосся Петро й починав знову.

Михайло теж не слухав, теж нетерпеливився й сердився:

— Та зрозумій же ти, що твоя «ідея» є та сама проповідь, як і та, що каже, щоб мужчини не ходили.

Ти хочеш проповіддю знищити зло. Проповіддю! А це помилка! Недоумкуватість, чорт забирай! Проституція—наслідок ненормальних соціальних відносин. Зрозумій ти це!..

— Розумію, розумію!!—радісно хапався Петро.

— ... і може зникнути тільки тоді, коли причини, що породили його...

— Прекрасно, прекрасно! Приймаю, згоден!..

— ... коли причини, що породили його, зникнуть...

— Згоден! Згоден!!—кричав Петро, роблячи даремні рухи руками, намагаючись зупинити брата.

— ... А ти наміряєшся безглуздо проповіддю виправдування проституції якимсь чином знищити її...

Петро з захвату вмить перекидався в гнів:

— Та не збираюсь я цим знищувати! Я розумію причини! Що ти мені підсовуєш?!

— Ні, ти збираєшся...

— Неправда! Я приймаю твої пояснення, приймаю, каюсь, коли хочеш, за попереднє. Чуєш, каюсь!

Але Михайло в запалі суперечки не слухав, а може гадав, що Петро цим покайнням хотів підкупити його.

— Приймаєш, та не розумієш! Не розумієш!

— Не розумію?!

— Так, не розумієш! Бо коли б ти розумів, то не вигадував би дурних теорій, а йшов би та робив, щоб не було тих умов, за яких можливе це зло.

— Добре, готов іти, куди хоч! Згоден! Піду! Робитиму! Але що ж усе таки з Тонею робити? Що?

— Тоню взяти звідти, як ти й хочеш, от що!

— А з іншими Тонями—що? З гамбурзькими що?

— Якими гамбурзькими?

— Гамбурзькими, берлінськими, паризькими, всякими Тонями що? Теж узяти? Так? Одповідай? Так?

— Не гарячись і не тріюмфуй. Я розумію, що всіх взяти неможливо. Але гамбурзькі—це жертви...

— Ні, я розумію, що жертви, а ти скажи, що я можу запропонувати їм, коли вони мене питають? Що? От у цей мент, а не тоді, коли причини, що породили їх, і так далі... Що?

— Нічого!—розсердився Михайло.— У кожному разі не те, що ти пропонуєш.

— А що ж? Що? Хай я пропоную безумство, дурницю, а ти що? Причини, я згоджуюсь, без цього неможливо, все одне за одне чіпляється. Повторяю приймаю. Але робітники, прислуга і всякі інші. Вони ж не чекають, коли зникнуть причини, їм у цю мить тяжко, і ви їм тепер же стараєтесь хоч трішки допомогти. Так? Не чекаєте? Чого ж повинні ждати ще нещасніші, ще більш упосліджені? Чого? Як же ви можете так байдуже, жорстоко й тупо ставитись до них, ви, такі оборонці всяких понижених та упосліджених? Га? Та ти хіба не бачиш, що ти в цілковитій згоді з батьком, що в тебе «шлунок» промовляє?

Але тут утруtilась Женя.

— Як?!—з жахом спитала вона.—Так ви прирівнюєте працю робітника, продуктивну, потрібну, гарну, з ганебним, шкідливим, образливим для людини станом нещасних жертв розпусти?! Так?!

Петро Семенович так і підстрибнув. Не відповідаючи Жені, він зловтішно вигукнув до Михайла:

— Ага! А ось тобі й мамина «душа!» Ось вона! Ось! Так, Женю! я прирівнюю! Проституція теж служить сучасному ладові! Теж! А коли служить, коли потрібна йому, то має права вимагати й собі того, що мають інші. А ваш оцей жах є тільки «душа», стара мораль, що дивує мене в вас. І я бачу, що ви ще не дійшли до кінця, ні! Я бачу це! І мені здається, що ви не справжні соціалісти, не революціонери ви життя!

Михайло й Женя на ці слова спочатку непорозуміло витріщились, а потім вибухли таким реготом, що аж діти знадвору озирнулись на їхнє вікно.

— Хо-хо-хо! Ми не соціалісти?! Це ти нас так судиш?! Ти?!

Петро зверхнім боком руки витер піт з чола й з усміхом хитнув головою.

— Так, я. Не маю права? Так, ще тиждень тому я, може, і не мав права, тиждень тому я ще, може, був далеко від соціалізму. Та що з того? Хіба іноді за тиждень не проходять такий шлях, що інший за все життя не пройде?

— Та ти навіть випередив!

— Не знаю, може декого й випередив. Та випередив я чи ні, а я вважаю, що ви не справжні соціалісти та не революціонери. Мозком, теоріями ви, може, і соціалісти, а життям, а серцем, а чимсь... чимсь..

Петро поворушував пальцями в повітрі, немов розтираючи в них грудочку глини.

— ...чимсь унутрішнім ви ще там, з батьками, з прадідами, з їхніми заповідями, скрижалями та всякими їхніми святощами.

Михайло глянув на Женю, немов питаючи її, чи чула вона колинебудь більшу та смішнішу дурницю.

— І те все через те, що ми не хочемо прирівняти «працю» проститутки до праці робітника? Ге?

Петро застібнув один гудзик на піджаку й озирнувся за капелюхом.

— Ні, не тільки через це! А через те, що вся ваша мораль—та сама, що в скрижалях. Революціонери? Руїнники старого? Та що ж ви можете зруйнувати, коли ви так цупко бороните той цемент, що в'яже все каміння старої будівлі—мораль її!

Михайло раптом, цілком несподівано вибухнув обуренням і люто закричав:

— Та хто ж боронить стару мораль?! Хто?

Петро зараз же, як велика ганчірка, намочена в нафті, теж спалахнув.

— Ви!!—увесь почервонівши й грізно ступнувши до Михайла усім своїм величезним тілом, вимахнув він стисненим кулаком.—Ви! Ти, твоя жінка, такі соціялісти, як ти. Збираєтесь трони валити, капітал гнuzдати, церкви руйнувати? А сами з своїх душ ікон не повикидали? Добрі мені руїнники!

Михайло знизав плечима, посміхнувся й сів на канапку. Спершись спиною об стінку, він з нудьгуючим виглядом (і з червоними плямами по всьому лиці) заклад ногу на ногу,—нехай, мовляв, п'ятакає людина чортзнащо, не виженеш же з хати,—гість. Але очі були косі, чужі, не ті милі та привітні, що раз-у-раз.

— А ви гадаєте, що соціяліст той, хто проповідує розпусту та аморалізм?—киво посміхаючись, кинула Женя.

— Хто професійні спілки проституток організує!—хмикнув Михайло.

Петро раптом споважнів, немов очутившись. Уважно подивившись на Михайла, потім на Женю, він похилив голову й ніби про себе задумливо сказав:

— Гм! Дивно все ж таки... Не думав я, що з в а м и в мене буде така балачка. Хто його зна, може і справді я не розумію ні соціалізму, ні його моралі.

І звернувшись до Жені, він тихо й помалу, немов сам прислухаючись до своїх слів, почав:

— Я гадаю, Женю, що соціяліст є той, хто не тільки розумом, не тільки в теорії став на бік нещасних та упосліджених, а той, хто ще й усім серцем своїм, усіма нервами своїми, усім життям своїм, до кінця й без компромісу став з ними. І в такого соціяліста, на мою думку, неповинно бути вже нічого, що в'язало б його з старим світом. Навіть оцих слів, що ви вжи-

ваєте: «розпуста», «аморалізм» і т. ін. Є тільки зло. Зло насили, експлуатації, соціальної нерівності, пониження. І тільки з цим злом повинна бути війна всіма силами, всіма способами—на життя й на смерть. Так я гадаю. Або з тими, або з тими. І тоді ні єдиної моралі, ні аморалізму, а тільки мораль пригноблених і мораль гнобителів. І все, що помагає пригнобленим—моральне, що шкодить їм—неморальне.

— І красти, вбивати, брехати, обманювати—все буде моральне?—з цікавістю спитала Женя.

Петро скляними, невидючими очима деякий мент дивився в вікно й нарешті тихо сказав:

— Що ж, коли бути послідовним до кінця, то й це все для вищої мети буде моральне.

Михайло скинув ногу з ноги й з усміхом кинув до Жені:

— Наш Петро запізнився на кілька століть: єзуїти давно вже сказали—«мета виправдує засоби».

Петро Семенович усе тим самим тихим, роздумливим голосом, немов усе сам до себе, сказав:

— Що ж, єзуїти, може, й правду сказали. Суть, кінець-кінцем, тільки в меті. Бо так чи сяк, більше чи менше, а всі ми брешемо, обманюємо, вбиваємо. Стара мораль, маючи на меті свій соціальний лад, всякими способами підтримує його: і бреше, і лицемірить, і обдурює, і в тюрми садовить, і вішає, і вбиває. В індивідуальному житті те саме: ради мети йдемо на всякі способи та засоби. І ніякої одної, єдиної для всіх моралі немає й не може бути, поки немає одної мети та єдності інтересів у всіх. І тому я гадаю, що моральні чи неморальні не засоби, а цілі. Та й тут згоди не може бути. Для самодержавія, для дворянства, для поміщиків та капіталістів мета оборони їхнього ладу—моральна, а все, що шкодить їй неморальне. А для тих клясів, що від цього

ладу терплять, їхня мета і все, що їй допомагає—неморальна. «Не убий!» Гм! Безглузда й неможлива заповідь. «Кого й для чого не убий!» Оце буде справдливіше. Є ворог? Є. Ну, так ворога знищ. А яким способом—це залежить від обставин та умов боротьби. І коли соціалісти проповідують класову боротьбу і ставлять мету соціалізм, то при чому ж тут ота єдина, абсолютна, стара мораль? Отак я думаю про соціалізм. Не знаю, кажу, може це не те, що в ваших книжках гсвориться. Я читаю тепер ті книжки дуже уважно, та про мораль соціалістів, про поведження їх у житті щось досі не зустрів нічого. Ну, і мусів уже сам своїм розумом доводити до кінця. А щодо питання проституції та професійних спілок, то скажу так. Мені здається, що це такі питання, на які найчуліше обзивається стара мораль. Причин тому багато, довго говорити. А тільки я помітив: хочеш перевірити так звану «поступову людину»—зачеми з нею питання проституції, кохання, шлюбу, родини. І зразу побачиш, чи лишились у неї скрижальні елементи світогляду, чи ні. А коли лишились, то вся її поступовість—поверхова, мозксва, завжди готова на зраду, а суть життя її, буденного поведження, почувань її—стара. І на мою думку, такі люди—не соціалісти, хоч і звать себе такими. На жаль, я бачу, що й ви, здається, до кінця не дійшли.

Михайло нетерпляче зиркав на брата і, нарешті, спитав:

— Ти скінчив свою агітаційну промову?

Петро глянув на нього, посміхнувся й сказав:

— Скінчив.

— Добре. Я з тобою не хочу більше сперечатись. Всі твої думки—дитячі, наївні, не варті серйозного обговорення. Ти мені тільки скажи: ти серйозно хочеш усе це викладати в своїй лекції?

— Серйозно.

Михайло з таким усміхом, що буває, коли доросла людина слухає хлопця, знизав плечима:

— Значить, хочеш тої ж ночі бути в тюрмі?

Петро трішки злякано й наївно витріщився.

— Ти думаєш?

— Неодмінно.

— Гм! Оце якраз була б ілюстрація до моїх слів. Але я цього не хочу.

Михайло іронічно скривив губи.

— До т а к о г о кінця ти ще не дійшов? То, може, ти взагалі відмовишся від своєї лекції?

Петро в чудній задумі потирав кінчик носа й не чув запитання Михайла.

— Гм! Так, значить, треба якось так... Обмежити хіба тему?.. В такому разі я, може, тільки про цемент? За це ж не посадять?

Михайло з тим самим усміхом одповів:

— Не знаю. Це залежатиме від того, як ти викладатимеш. Але я думаю, що твої погляди, щодо проституції, настільки... оригінальні та комічні, що навіть жандарі тільки сміятимуться. Мені, по правді, шкода тебе, Петре. Але коли ти настоюєш, то я навіть з охотою поможу тобі. І, так би мовити, з педагогічною метою: нехай тобі гарненько всиплють на твоїй лекції,—може це на тебе вплине. Настоюєш?

— Настоюю.

— Добре. Знайду тобі залю й зроблю все, що треба. Тільки відповідальність за все бери вже на себе.

— Беру.

— Добре. А Тоню все ж таки присилай до нас.

— Неодмінно-неодмінно...

Але вийшовши, він рішив не писати Тоні, а поїхати до неї й запропонувати їй оселитись десь окремо, не в брата. Рівності вона в них не знайде, і їй там буде важко.

Додому він приїхав майже такий самий, як і виїхав—у піднятті та в чудному захваті.

Пацієнти вже чекали на нього. Але на столі лежав лист від Сані.

Петро Семенович, не хвилюючись, але хапливо, весело розірвав куверту й почав читати:

«Я дуже прошу вас прийти до нас. Тато вчора виїхав на Кавказ (було спочатку написано «до П'ятигорська», але старанно викреслено). Я їздила до Андросова, та нічого доброго з того не вийшло. Боюсь, що пошкодила: я йому дала ляпаса. Прошу простити за те, що сказала татові. Я інакше не могла. Я розчавчена. Все перевернуто шкереберть. Я вбила Астарту (розуміється, богиню, а не свою кішку!). Сама собі здаюся помилкою, і треба все починати спочатку. Навіть тата любити по-іншому. Це так трудно й страшно, що я тепер цілими днями... плачу. Уявіть собі. Я можу дати грошей на адвоката. Приїдете? Саня».

Петро Семенович все в тому самому веселому, піднятому стані підсів до стола і швидко написав відповідь:

«Неодмінно приїду! Можете не турбуватись, я тепер не можу сердитись. Шкода, що побили Андросова, але я в захваті від цього. Порадимось обов'язково. Є дещо важне,—скажу. Тепер нема часу,—прийом. Гроші на адвоката—добре. До вечора! Можна пізніше, в десять-одиннадцять приїхати? Якщо сьогодні не буду, завтра—конче. Ваш П. З »

Прийом відбувався теж весело та в піднятті. Пацієнти виходили з кабінету трохи чимсь занепокоєні та здивовані.

І несподівано, під самий кінець уже, коли в Петра Семеновича був останній хворий, йому подали записку, прислану через посильного. Передчуваючи в записці Тоні (письмо було її на куверті) щось важне, він швидше відпустив пацієнта й почав читати:

«От питання й розв'язалось: сьогодні вранці арештували тітку, і я їду до дітей. Тепер ви з легким серцем можете нічого не робити, про що я вас ще раз благаю».

Петро Семенович сильно вимахнув у повітрі листом і вголос сказав:

— Це наслідок Саниного ляпаса!

І почав читати далі:

«Я не маю грошей. Хазяйка нічого не дає й ще вчиняє скандал, що я відходжу. Виявляється, що я ще їй винна. Коли маєте гроші—поможіть. Не мені, а дітям. Я піду все одно, хай позиває мене. А дітям треба найняти квартиру, бо там хазяїн не хоче пустити м е н е до себе в дім. Йому сама тітка в обуренні все про мене розповіла. Проте їду зараз на Ганчарівку. Коли хочете мене бачити, то приїжджайте просто туди. Буду чекати на вас цілий день і вечір, Тоня».

Петро Семенович і зрадів од такого розв'язання питання (бо не треба вже було мати неприємної балачки з Михайлом про зміну наміру оселити в них Тоню), і було страшно за неї. Уже й тепер у її листі проглядало важке: «...хазяїн не хоче пустити м е н е у свій дім». А що ж далі буде? Інакше помешкання? Але ж у Тоні жовтий білет, і скрізь хазяїни моральні. Ех-ех!

Не зазирнувши навіть до «палати» й сам гризучись тим, він стрімголов погнав на Ганчарівку.

Там, дійсно, була вже купа прикрошів. І Тоня зраділа йому так, що навіть цупко вхопилася рукою за стіл, щоб не кинутись йому на шию. Вбрана вона була дуже скромно. Але що зразу кинулось у вічі—це те, що не була намальована. На Красногорській вона ніби навмисне без підведених очей, рум'янцю та нафарбованих уст ні за що не хотіла показатись йому, хоч він не раз прохав і навіть сердився. Тепер, побачивши його погляд, знаяковіла і засоромилась

свого обличчя. (Здавалась вона тепер худішою, безпораднішою й менш гарною).

Найбільша ж прикрість була в тому, що хазяїн дав усього два дні на підшукання нового помешкання. А між словами Петро вгадав ще й іншу: всі сусіди, видно, поставились до Тоні з ворожістю та зневагою.

Діти сиділи в кутку, збившись до купи, як перелякані вівці. Звідти вони боязко та непомітно стежили за добродієм, що приїжджав колись зимою. Очі в усіх були припухлі та червоні від сліз, а в меншеньких—у руках по шматку білого хліба.

Петро Семенович зауважив при цьому, що найстарша, Дуня, якось дуже понуро та уважно подивлялась на Тоню й на нього. А Тоня помітно ніяковіла й соромилась її.

Розмовляти при дітях не можна було ні про що. Крім того, Петро Семенович раптом почув себе дуже стомленим і рішив їхати зараз же додому, навіть не заїжджаючи до Сані.

Давши грошей і пообіцявши завтра з сьомої години піти шукати помешкання, щоб встигнути знайти до свого прийому, він попрощався й пішов.

Тоня, збентежено поглядаючи на його погасле, обм'якле обличчя, провела його тільки до порогу кімнати.

XX.

З цього дня «форменна манія» Петра, як скорботно казала Марія Панкратівна, цілком захопила його. Він ні про що інше, крім своєї лекції, не міг думати.

Коли Петро Семенович уперше сказав дома про тему та основну думку цієї лекції, Марія Панкратівна серйозно збентежилась за його розум. І тільки розмова з Михайлом, що вона його екстрено викликала, з цього боку заспокоїла її. Та зате сама «манія»

викликала в неї таке почуття, що старенька не могла балакати про неї без страху та сліз.

А Петро, як навмисне, немов піддражнюючи чи, справді, не при своїм розумі, сміявся, жартував, радів невідомо з чого, ліз навіть обійматися. Ні сльози, ні докори, ні сцени з Мартою, ні благання, ніщо на нього не діяло. Коли з ним по-людськи змагались, силкуючись розумними доказами очутити його, він зараз же виймав записну книжку і, прохаючи повторити, хапливо записував щось

— Петре, покинь! Схаменися, подумай, що ти задумав!

Але він сміявся й відповідав:

— Не можу, мамуню! Оголошую війну «душі» та татовому «шлункові». Ніяк не можу кинути. Війна до кінця!

— Та яка війна? Жах, сором самий, а не війна... Кинь, синку, не сором імені батька... Та ще ж і арештують тебе. Ти таке страшне кажеш, гірше за Михайла. Він каже, що ти вже анархістом зробився. Кинь, благаю тебе, дитино моя, ради себе й ради нас!

— Не можу, мамуню, не можу! Мені ваша «душа» дуже вже в печінках засіла. От саме тепер читаю біографії великих людей. І от де справжній сором і жах! Ви подумайте, мамо, ваш улюблений Гайне, Марфин—Бодлер, Некрасов... е, та що рахувати! Маса, мамо, прекрасних, корисних людей гине через вашу «душу». Не через «мою оцю хворобу», ні, а через вашу «душу», через те, що «душа» знесилює їх, примушує більше сил класти на те, щоб сховати зло, а не боротися з ним. І так само скрізь ваша «душа» тільки знесилює та дурить нещасних та слабосилих. Ні-ні, тепер уже покинути не можна, я сам перед собою, мамуню, буду боягузом і... тільки сором буде. О, ні!

І ніби підбадьорений сам собою, біг до своїх книжок, що тепер їх купував купами.

А про себе Петро Семенович часом з усміхом признавався, що, дійсно, це все почало скидатися на манію. Балакаючи з кимнебудь, з найневиннішою людиною, він уже не міг не придивлятися до його обличчя, несвідомо вишукуючи ознак хвороби. А так само, надуживаючи своїм становищем лікаря, він докладніше, ніж треба, розпитував пацієнтів про їхнє життя, про їхні погляди, про родинні відносини. І ніби навмисне, йому не попадались такі родини, де б панувала згода та любов,—неодмінно знаходилося щось, що роз'єднувало, руйнувало їх. Женились вони всі, правда, «морально», законно, але, як здавалось тепер Петрові, однобоко, безглуздо, не знаючи одно одного, не маючи навіть можливості знати. Або з потягу самого тіла, або так, як Марта—з розрахунку. Траплялись і з «кохання», та це був той самий, замаскований «душею», фізичний потяг. Душі одно одного, своїх характерів, свого способу відношення до життя та людей—не знали. І коли, побравшись, починали разом жити, разом реагувати на життя, то виявлялось, що вони цілком по-різному, а часто й суперечно роблять це. І через те ніякої згоди та любови нема, та й не може бути. А замість цього є діти, що вже не дозволяють думати про розходження. І були це не подружжя, а каторжани, засуджені на пожиттєву кару. Оце й звалось сучасним шлюбом та родиною.

Та навіть тіла свого не знали! Бо як вони могли знати його, коли їхня «душа» забороняла таке знання, коли вважається в скрижалях моралі за ганебне та неморальне для дівчини навіть думати про це, не то що вимагати від майбутнього чоловіка свідомого та чесного відношення до цього боку шлюбу. «Жах та сором!»—як сказала б мама.

А в результаті «найпорядніших» шлюбів усе так виявлялась розчарованість коли не в душі, то в тілі. А від цього—заховане почуття окривдженості, злість та відчуженість. Бо ці фізичні помилки заборонялось бачити, балакати про них, а тим паче ставити якісь вимоги. І через те невдоволення робилось брехливим, перенесеним на щось інше, переважно на духовне. З другого ж боку, воно штовхало на зради жінок і чоловіків, на Красногорську. А потім приводило до Петра Семеновича та його колег. А винними, кінець-кінцем, виявлялися Тоні.

І виходило щось подібне до історії з Сідлецькою та Андросовим. Андросов був чесний та шановний член громадянства, а Сідлецька—злочинниця й неморальна. Марта, що по суті була така сама проститутка, як і Тоня, бо продавалась своєму чоловікові, Тимощукові, без кохання, за гроші,—ця Марта, спираючись на мамину «душу», мала право зневажати, гнати і всяко карати Тоню. І до того робила це цілком щиро, взажаючи свій гнів за святий та високо моральний. І всі навкруги, і жінки, і чоловіки, і ті, що ходили й не ходили на Красногорську,—всі цілком розуміли її та шанували за це.

Одначе, Петро Семенович старався поменше сперечатись,—йому неначе шкода було до лекції розкидати те, що він так жадно збирав з усіх боків.

Надто, буваючи в Сані, він утримувався від цього. Спочатку й там балакав, але потім рішив краще відмовчуватись та збирати те, що йому казали.

Там його думки прийняли не то що як ворожі, а як щось цілком безглузде, негарне й смішне. Тільки Саня, Шапкін та Завада поставилися, серйозніше. Завада навіть розсердився, довідавшись, що знову починаються лекції на сексуальні теми. Про це вже досить балакалось на всяких рефератах, багато написано гарних та розумних статтів, якого ж ще біса?

— А яке ж рішення?—з непорозумінням на такий аргумент спитав Петро Семенович.

Завада не зрозумів, про яке рішення він питав. Але коли йому сказали про суть думок Заболотька, він зніяковів, гадаючи, що його весь час піддурювали, провокуючи на «реферат». І тільки серйозні запевнення всіх та підтвердження самого Петра Семеновича, що ніякого жарту нема, примусили його повірити.

Але тоді він поставився до цього вже інакше. Це було вже щось цілком нечуване в історії статтів та лекцій. З цим треба було, а надто соціялістам та поступовим людям, боротися як найрішучіше.

Саня спочатку, як і всі, злякалася за Петра, а потім тільки болюче соромилась за нього. І до суперечок не втручалась та сиділа, згорбившись, з понурим, стомленим виразом, що весь час тепер був у неї.

Раз, коли Петро Семенович попрощався зо всіма, вона завела його в бічну алею й без звичайних своїх розмашистих рухів, спустивши безживно руки вздовж тіла, хмуро сказала:

— Я хочу вас дещо спитати. Не з приводу вашої... неможливої лекції. Коли не знати, звідки саме та через що виникли у вас оці думки, то, дійсно, можна подумати, як каже Гартвіг, що ви «трішечки на теє то як його». Але я знаю й не дивуюсь Мені тільки дивно, що на вас так уплинула історія якоїсь... Тоні. Добре, добре, я не буду! Та я не про це хотіла... Що? Ви, може, хочете доказів, що історія Тоні була єдина причина всіх цих абсурдних і, як ви собі гадаєте, революційних та соціялістичних теорій? Будь ласка! Коли б ви, дійсно, об'єктивно продумали все це, коли б, справді, не вірили та не признавали цю «душу», то ви б і не звертали на неї уваги. А то ви її боїтеся ще дужче, ніж інші.

— Як саме?!

— А от так. Маю живий приклад.

Обличчя Саниного в темноті не можна було роздивитись, але почувалось, що вона посміхалась не добрим усміхом.

— Признайтесь: ви змінилися до мене?

— Я? Звідки ви це взяли?!

— Бачу. І змінилися від того часу, коли... помітили там... те, що не хотіли тоді сказати. Хіба ж це не «душа»?

Петро Семенович помовчав і відповів:

— Ні, це неправда, я не змінився...

— Ах, не треба тільки брехні!

— Та запевняю вас, Саню! Ну, чого б я... Я тільки тепер дуже зайнятий. Я мушу довести до кінця, а потім... Я тепер ні про що інше не можу думати... Даю слово, Саню!

Думаючи потім про цю розмову, Петро Семенович пригадував, що він почував од цих своїх слів ніяковість, але, правда, вірив, що не було ніякої зміни у відношенні до Сані.

Саня ж не повірила, але розмову про це припинила.

А Петро Семенович, вийшовши того вечора від Гарбузенкових, про Саню зразу й забув. Він пам'ятав тільки Заваду: його аргументи могли скласти окремий пункт його лекції—непослідовність, роздвоєність так званих поступових елементів громадянства, їхня немов би боротьба з старим світом в одних ділянках і схиляння перед його «душею» в інших.

Справді, зрівнюючи те, що казали Марта, мама, Сергій Антонович, навіть Тимошук, із тим, що теоретично та науково викладали Михайло, Женя, Завада, він не помічав між ними ніякої різниці. Це було дивно, але так записано! Навіть майже ті самі вирази, слова, ті самі підстави в доказах.

Але хто ж тоді був із ним? Нікого?

Е, ні! Петро Семенович удавав, що нічого не помічав, але хитро й з радісним хвилюванням стежив за

Даньком. Парубок не казав ні слова, не виявляв ніякого спочуття до Петра, але були деякі приємні зміни в його житті. Він наприклад, знову поклав матрац на ліжку, почав як слід їсти, закинувши свої сухарі з водою, і здається, не молився. А раз прийшов до Петра і попросив дозволити бути підчас ін'єкції сальварсану. Дивився, мовчав і чудно зиркав на Петра в тих випадках, коли хворі зверталися до брата з особливими виявами довір'я та навіть ніжності.

Потім удруге, червоніючи й хмурачись, попросив по історії проституції книжку, що помітив на столі. Та й ще одну, що була схована в столі (як він знав про існування її), про соціалістичний рух у Росії.

Це були, правда, незначні ознаки, але Петра Семеновича вони тішили й підбадьорювали.

Взагалі, його самопочуття в цей час було надзвичайно бадьоре, бйсьве, легке, навіть можна було б сказати—трохи легковажне.

Наприклад, такий факт. Через кілька днів після одної розмови з Завадою в залі дворянського клубу, розмови досить гострої з боку Завади а веселопертої з боку Заболотька, в газеті, де працювали соціалісти Завада та Шапкін, з'явилась невелика стаття (потім Саня сказала, що її написав Шапкін):

«Р е а к ц і я в і д р и г а є т ь с я. Важка реакція, що свого часу викликала задуху сексуальних питань та порнографічної літератури, знову нагадує про себе. На жаль, жертвою цієї чадної смуги став син поважаного покійного прсфесора Заболотька, П. С. Заболотько. З певних джерел нам відсмо, що незабаром має відбутися його лекція на тему—«Проституція та сучасна мораль». Під прикриттям наукових слів, буде проводитись ідея, що проституція не є зло, що її треба шанувати та підтримувати, а проститутток ставити нарівні з нашими жінками, матерями, сестрами.

«Колись ми на сторінках цієї самої газети вітали п. Заболотька, як піонера в нашому місті нового препарату відомого німецького професора. Молодому лікарезі ці вбогі лаври закрутили голову, і він рішив виступити апостолом нових істин, що зміст їх ми навели вище. Так кажуть одні.

«Але є ще одна варіяція, якій не хочеться вірити. Та проте мимоволі доводиться задуматись над чутками, що кажуть, ніби дика, кошмарна теорія п. Заболотька викликана його професійними інтересами. Чутка страшна, і ми, повторюємо не хочемо їй вірити. Але за наших часів, коли ми були свідками кричущих прикладів занепаду моральности, можна й над цим задуматись. Гроші все можуть.

«Ми вважаємо за свій моральний та громадський обов'язок попередити тих із наших читачів, що матимуть невелику приємність слухати божевільну та глибоко шкідливу лекцію п. Заболотька, щоб вони поставились до неї з відповідною до її змісту увагою та критикою.

«Реакція ще душить громадський організм своїми смердючими газами, але ми свято віримо, що істини добра та правди, великі заповіді батьків та природна огида всього живого до всякого розкладу справляться з і цим невеличким відгуком реакції».

Коли в родині Заболотька прочитали цю нотатку, Марія Панкратівна занедужала, а Марта мало не кинулась із кулаками на Пегра.

Він же, на диво самому собі, спокійно, тільки ніби ще радісніше вирізав цей наклеп і дбайливо, як щось дуже цінне, сховав до своєї записної книжки.

А даючи її прочитати Тоні, додав:

— Прочитай. Це писав Шапкін. Оця людина, що зве себе соціялістом, знає, як треба писати та що боронити в сучасному громадянстві.

Але Тоня нічого не сказала і мовчки вернула вирізку. Вона тепер здебільшого мовчала. Коли Петро

Семенович приходив і цілими годинами балакав про свою лекцію, про мораль, соціалізм, знову про лекцію, вона сиділа, схиливши голову до шитва, і не відповідала.

В новому помешканні було три кімнати та кухня, — так схотів Петро Семенович, а вона мовчки згодилась. Та й це помешкання ледве пощастило взяти. Петро Семенович не хотів брати, обдурюючи, ніби для себе,—ні, для Антонини Сідлецької, по професії колишньої проститутки, якій у поліції ще не хотіли змінити пашпорта. Він казав усе одверто й з байдужісіньким виглядом. Та йому холодно скрізь одмовляли, підозріло озираючи його самого з ніг до голови.

У одній кімнаті містилися діти, в другій їли, а в третій жила Тоня. Напомітно й невідомо чим, вона за короткий час так привабила до себе дітей, що вони наввипередки старались робити все, що, на їх думку, було приємно «тіточці Тоні». А приємно їй було, хоч вона й нічого їм не казала про це, не ходити на вулицю та ні з ким не розмовляти. Вона, взагалі, їм нічого не забороняла, неначе не почувачуки за собою на те права. Коли діти робили щось негарне, вона тихо поясняла, в чому негарність, і, ніби виконавши свій обов'язок, замовкала і більше нічого не додавала, коли її навіть не слухались. Та самі діти якимсь чуттям сами себе наводили на те, що їй хотілось. Іноді здавалось, що вони щось знають і хочуть пожаліти «тіточку». Через те все цілували її й силкувались чогось ходити навшпиньках у Тониній кімнаті, не смітити та не робити гармидеру.

Так само, як і до дітей, Тоня ставилась і до Петра Семеновича. Вона вже не прохала не читати лекції, не змагалась і не перечила.

Петро Семенович помічав це, та якось поверхово, через хвилину вже не пам'ятаючи. Та чи й не по-

добалось йому це? Тоня служила йому немов би за манекена, що перед ним він робив вправи в ораторському мистецтві. І те, що вона мовчала, було зручне—не заважало плинові його думок та лаштуванню їх в одно ціле.

Все місто знало про майбутню лекцію, і з цього приводу ходили різноманітні чутки. Багато повірило нотатці й було простодушно переконане, що Заболотько буде добре заробляти. Ходоровський був у захваті від думки Петра влаштувати лекцію. Не від самої теми її—байдуже яка тема!—а від такої реклями. Ага, мовляв, це той самий лікар, що таку дику теорію вигадав? Треба піти до нього. Головне—рекляма, слава, будлі яка. Обиватель—дурний, він поважає славу. Такий вік пішов. У Франції навмисне платять газетам, щоб ляли. Це знаменита думка, така лекція.

Інші, що знали Заболотька, не вірили нотатці, але були задоволені, бо таки було вже справді занадто: проститутка — і сестра. Чортбатьказнащо, до чого ці декаденти добалакались! То розпусту з сестрами та хлопчиками проповідують, то от вам—культ публічних домів.

Петро Семенович усе це вичитував Тоні з записної книжки й часом весело та широко реготався. Та Тоня не підтримувала його веселости і похмуро мовчала.

— От, слухай...—казав він, тримаючи в руці, як молитовник, записну книжку.—От—«Коли признати за проституцією послугу громадянству та поставити її в добрі умови, то не буде ні родини, ні кохання, нічого, сама розпуста, бо не будуть ні боятися, ні соромитись». Ти бачиш у цих словах характерну рису цієї милої моралі? Не по суті дивитись, а... споверху. Не тому повинна бути родина, що людині хочеться її, що вона почуває природній потяг до жінки, що хоче бути батьком, хоче і свідомістю,

і інстинктом. Ні, з страху кари, з страху перед «душею», перед хворобами, ось чому вона повинна влаштовувати та підтримувати свою сім'ю. Відніміть оцей страх—і всі так і шугнуть у публічні доми, і жінки, і чоловіки. І зверни ще увагу на таке! Слухай, слухай: коли вони так думають, що всі побіжать туди, коли, на їхню думку, розпуста така приваблива, то вони самі розпусні. Та й годі! Але нічого такого в дійсності, розуміється, нема. Зовсім не з такою вже насолодою ходять і тепер, бояться чи не бояться. Та яка там приємність, господи! Тільки дурна, налякана фантазія дійсно розпущеної обивательки уявляє собі в цих домах щось надзвичайно страшне та привабливе... Ну, чекайте ви мені, я вже дам відповідь на всі ці думки моїх добрих знайомих!

Тоня тільки зиркала на Петра Семеновича, уважно оглядала його й знову нахилялась.

Коли ж його кроки зникали на сходах, вона складала шитво і довго ходила по кімнаті, намагаючись ступати якомога легше, щоб не турбувати пожилців унизу.

XXI.

Єдина подія, що вивела Петра Семеновича з його стану підняття та відірваності від світу і що потім так несподівано, болюче, але, може, з необхідністю відгукнулась на його долі—це була смерть одного з його пацієнтів.

Днів за три до лекції, в годину прийому, до Петра Семеновича прийшло двоє людей: чоловік і жінка. Вони разом увійшли до кабінету, вона підтримуючи його, а він роздратовано відмахуючись од неї.

Петро Семенович посадив їх, і вони один поперед одного почали розповідати, чого прийшли до нього.

Історія була звичайнісінька. Він колись, років

двадцять тому, мав люес. Лікувався, лікарі казали, що все добре. Та останніми роками в нього почала розвиватися неврастенія. Почала зникати працездатність (він був за вчителя в реальній школі), від кожної дрібниці дратувався, почалося безсоння, болі голови. Колись, років десять тому, він почав серйозно займатися музикою й написав кілька речей, що їх знавці визнали за талановиті, йому віщували славу. Та неврастенія розвивалась з такою швидкістю та силою, що він уже не міг працювати і на очах у самого себе губив здатність до творчости.

Та так тягнеться й досі. Тільки тепер дійшло вже до такої міри, що не тільки творити, а простої книжки прочитати не міг, листа написати, роботу учнів перевірити. Від кількох хвилин мозкової натуги голова стає важка, порожня, а зміст книжки стукається об мозок і не проходить у нього, наче він із вати. У школі нервувався і вертався додому, ще дужче розбитий. А вночі сну нема, нема спочинку; від сонних порошків кошмари й жах. На ранок та сама картина—втома, страждання, безупинне, без спочинку хоч на півгодини.

— Знаєте, пане докторе,—казав хворий, щораз більше та більше хвилюючись і тремтячи від власних слів,—я цілком готовий до самогубства, цілком! Але в мене діти. Я не можу померти. Але й жити я теж не можу. Ах, та дай же мені, нарешті, хоч тут спокій!—з ненавистю повернувся він до жінки, що хотіла щось додати.—Я, здається, від тебе самої пушу собі кулю в лоба! Вони мене мучать, пане докторе, гірше всяких...

Його шарпнуло так, що він замовк і скарлючив ногу. Перечекавши приступ болю, він казав далі:

— От зараз же й болі почались. І це ти їх викликала, ти! Вони мене... Я не можу вже слова сказати, я просто якийсь психічно-хворий у них. Вона, як тінь, ходить за мною. Боїться, що вб'ю себе.

І вб'ю, і вб'ю, так ти і знай. Таким гнилим, паскудним нікчемним тільки там і місце... Коли ж я згодився сюди йти, то не для того, щоб ти мені й тут допікала своєю опікою.

Петро Семенович м'яко та тепло почав заспокоювати хворого, а потім узявся оглядати його. Виявлялись ознаки табеса і, здається, крім того, прогресивного паралічу.

— Болі в ногах давно у вас?

— Ні... Не так давно. Я, властиво, думаю, що це мій старий ревматизм...

— Колюся...—несміливо почала жінка.—Ці ж болі були ще до того, як ти...

— Ольго!—люто скрикнув Колюся,—якщо ти не...

— Ну-ну, заспокойтесь, заспокойтесь... Я сам бачу, що це ревматизм, та й годі. І по всьому тілі буває? Так? Вночі турбують?

— Ох, ці болі!...—знову почала Ольга. Вона, здавалось, звикла до дратування свого чоловіка й зараз же забувала про нього.

— Пане докторе!—рішуче й хмарно сказав учитель.—Коли ви мене не вилікуєте, я вам заявляю, що відберу собі оце паскудне життя!

— Побачимо, побачимо, не треба хвилюватись...—пробурмотів Петро Семенович, перевіряючи рефлекси.

Рефлекси були дуже ослаблені. Чулисть шкіри особливо. Чоловічки, помітно неправильної форми, майже не реагували на світло.

Учитель слідкував за рухами доктора напружено, слухаючись його слів зо страхом та таким виглядом, ніби самі оці маніпуляції повинні були дати йому полегшення. Виснажене, сіре обличчя його, з запалими висками та каламутними очима, увесь час дрібно пошарпувалось судорогами стриманого болю. Та часом, не можучи стриматись, він стогнав і корчився, підгинаючи під себе ногу.

Але що найнеприємніше вразило Петра Семеновича, це те, що в пацієнта було зовсім погане серце. До такої міри погане, що про ін'єкцію не могло бути й мови.

— Небезпечно? Небезпечно?—страшенно захвилювався хворий.—Погане серце? Так-так, у мене це давно. Значить, небезпечно? У такому разі, вибачайте... Ходім, Ольго, ходім! Простіть, будь ласка. Ходім же, ходім!

Розгублено, злякано поклав гроші на стіл і, застібаючись на ході, побіг так, ніби Петро Семенович мав отут же негайно робити йому ін'єкцію. Така полохливість була дивна в людині, що за хвилину до цього так рішуче нахвалялась убити себе.

Петро Семенович не тримав їх.

Але хвилин через двадцять Ольга вернулась, тільки без чоловіка, що поїхав сам додому. Вона його обдурила, сказавши, що має зайти до знайомих.

З сльозами на очах, хапаючи за руки Петра Семеновича, пробуєчи навіть стати навколюшки перед ним, вона почала благати його все ж таки зробити ін'єкцію.

— Ви не знаєте... Вибачте... Я розумію, що це небезпечно. Але вибачте, вибачте, я мушу вам сама розповісти,—хапалась вона за його одіжку.—Це не життя в нас, а кошмар, щось страхітне. Ми всі замучені: він, діти, я. Ми не сміємо голосно балакати, мати свої думки, бо це значить, що він уже ні до чого нездатний. Ми не можемо спати, коли він не спить. Докоряє, нахваляється вбити себе. А потім сам гризеться цим, прохає прощення і від каяття знову хоче вбивати себе. Щоночі в нас боротьба, ридання, ми всі віднімаємо в нього револьвера, а він хоче показати, що не боїться смерті, і не віддає. Не віддає, і разом хоче, щоб ми відняли, бо, як не віднімемо, то треба ж стрілятися. Ні, я не можу вам

розповісти й тисячної долі цього жаху, що тягнеться у нас ось уже років шість. Старша моя дочка через це отруїлась, довідавшись, що саме з батьком. Учні в школі ненавидять його, товариші уникають, всі гадають, що в нього такий гідкий характер. Учні вибивають нам шибки за двійки, що він з помсти всім ставить. Він мститься всім здоровим. Пане докторе, благаю вас усім святим для вас, вашою матінкою, спасіть нас, ми всі хутко побожеволіємо. Старший син уже два рази хотів убити батька. Докторе, не допустіть до цього! Або ж я сама вб'ю його! Нехай каторга, однаково. За що ж діти мають мучитись, за що?!

Петро Семенович був глибоко схвилюваний.

— Заспокойтесь, добродійко, заспокойтесь... Я подумаю. Я... Та як допомогти? Лікувати треба. Треба лікувати старими способами.

— Не помагає, докторе! Ніщо вже не помагає! Скільки грошей витратили. В П'ятигорськ два літа підряд їздили, не помагає. Одна надія на ін'єкцію!

— Так, але... Не можу вам обіцяти, у вашого чоловіка с рце таке, що... Та ви не думайте, що ін'єкції так одразу помагають. Бувають випадки, що й вони безсилі.

Йому хотілось трохи охолодити її віру, та вона нічого не слухала.

— Я не думаю, я нічого не думаю! Та хоч трохи ж полегшення! Хоч іскорку надії, що цей жах колись кінчиться. Крім того, це б дало йому моральну підтримку, він, може, знайшов би в собі сили стримувати себе. Ради всього святого! Ну, хай небезпечно, хай смерть. Я сама готова. Краше відразу смерть, аніж з такими муками. Для стількох людей! Докторе, спасіть нас!

Петро Семенович одчепився від неї тільки обіцанням, що подумає й завтра вранці дасть їй остаточну відповідь.

Він згодився. Як це сталося, він потім не міг отямитись. Тільки, мабуть, отой гарячковий, легковажний стан, що в ньому він перебував увесь час, міг спричинитися до такого нерозважного, поспішного кроку. Та згодившись, він хоч би ж постарався якось інакше обставити його. Та цей самий гарячковий стан не дав і обдумати як слід. А до того, справді, надзвичайно тяжке становище родини,—він сам виразно побачив його другого дня, як заїхав до вчителя, щоб сказати жінці про свою згоду. Ці обличчя дітей, похмурий шепіт, коли батька навіть не було тут, хмарна тупість їх, хвилювання жінки, що доходило майже до непритомности.

Та й хід власних думок допоміг скласти тверде рішення: він має право сам перед собою і перед кожним, хто може знати всі обставини, зробити цій людині, навіть проти її волі, ін'єкцію. Шансів за щасливий результат дуже мало, смерть майже неминуча, він свідомо майже вбиває людину, але він має рацію. Коли б він одмовився допомогти цим людям, то це могло б бути тільки з страху за себе, а не з чого іншого.

Ін'єкцію він робив у помешканні хворого. Так захотіла жінка й сам пацієнт. Вчителя обдурили, сказавши, що лікар помилився, що серйозної небезпеки нема. А коли зробити впорскування іншим способом, то ніякої не буде.

Хворий довго вагався, не вірив, але Петро Семенович так спокійно, лагідно переконував його, що нарешті повірив і згодився. Петро Семенович боявся тільки, що вчитель помітить його блідість, що кидалась йому самому в вічі, коли він дивився в дзеркало.

Зробивши ін'єкцію і простеживши за всіма явищами, що бувають у таких випадках, заспокоївши хворого та родину, Петро Семенович почав уже сам несміливо думати, що сталося чудо. Минуло вже біля трьох годин—ніяких ускладнень.

Почекав ще біля години. Хворий ще вигинався від болю, температура була підвищена, але серце працювало без особливих загрозливих ознак. Розуміється, воно кожної хвилини могло відмовитись працювати, і тоді кінець. Та покищо, ніщо не вказувало на це.

Не маючи більше часу сидіти, Петро Семенович почав прощатись, наказавши негайно повідомити його, якщо виявляться такі та такі явища.

Через дві години старший син учителя, понурий довготелесий хлопець, привіз од матері записку: «Чоловік помер. Ви вбили його. Прокляття вам і вашому 606. О. Маєвська».

Петро Семенович зараз же поїхав до Маєвської, але нещасна, очманіла від переляку жінка була в такому неосудному стані, що він тільки мовчки константував смерть і, не відповідаючи на прокльони, поїхав додому.

XXII.

І от ця подія (Маєвський помер за день до лекції) та інші обставини, все збіглося так, що день сподіваного тріумфу Петра Семеновича перевернувся в день пониження, ганьби та цілковитої поразки.

Петро Семенович, від хвилювання перед виступом та від важкого стану через смерть Маєвського, погано спав ніч і зранку вже почував утому та знесилля. На вечір, правда, нерви напружились, і він поїхав до народнього дому, де мав читати лекцію, в своєму бойсовому настрої.

Та в залі трапився один невеличкий інцидент, який уплинув на нього так, що настрої знову впав і більше вжене підіймався. Проходячи залею, повною публіки, Петро Семенович зауважив, як стихали при його наближенні розмови, і всі повертались до нього, поглядаючи з цікавістю або з посмішками. Петро

Семенович старався ні на кого не дивитись і йшов за куліси, де на нього мав чекати Михайло.

І от, перед самим входом до сцени, він майже наткнувся на високу дівчину з гладенько зачісаною, гарною головою. Дівчина дивилася йому просто в лице. Очі були великі, чорні та строгі. Та не тільки строгі — Петрові Семеновичеві здалося, що вони щось промовляли до нього, промовляли сміливо, з обуренням і зневагою..

Коли він пройшов повз дівчину, за його спиною зараз же зачувся жіночий голос, виразний та різкий: — Організатор публічних домів? Знаю

Петро Семенович мимоволі швидко озирнувся. На нього, немов чекаючи цього, з викликом дивилися певні в своїй правоті зневажливі очі дівчини. Одвернувшись, він пройшов за куліси. Там шамотівся Михайло, казав щось про білети високому рудому чоловікові. Нишпорив Ходоровський. Петро Семенович привітався з ними, не зрозумів, що казав йому Михайло, і попросив провести його в якусь кімнату, де б він міг побути сам і трохи зосередитись перед початком виступу. Михайло відвів його до кімнати, в якій стояв довгий стіл, а на стінах висіли портрети незнайомих йому діячів.

Лишившись сам, Петро Семенович сів на стілець і тупо задивився на маленьку лампу, що тьмяно кліпала на столі. Йому раптом стало страшно. Слова дівчини ніби розбудили його. Такі самі слова він чув увесь час і від Марти, і від інших, та вони на нього ніяк не впливали. То казали знайомі, свої, а свої, звичайно, не розуміють. Усе було попереду, тут, у цій залі, от тут справжнє. І раптом така ворожість, ненависть, зневага.

Може, через те, що лице в дівчини було сміливе, чесне, хороше; може, тому, що він був стомлений; може, ще через щось, але йому зразу якось стало

ясно, що він затіяв, дійсно, щось безглузде та дике. Чого ці всі, хто тут, у цій залі, повинні були зрозуміти його, а ті, свої, могли не зрозуміти? Та з ко-го ж складається вся ця кишуща юрба? Та з тих же матерів, Март, Тимошуків, Завад, Михайлів, Гарбузенкових, хазяїнів будинків, що відмовляли Тоні в квартирі, урядовців, що з пелюшок навчилися труситись, із тих усіх представників та оборонців, вільних чи невольних, пануючого ладу та його моралі. Що ж він собі гадав досі? Чого ж була така легко-важна віра в цю лекцію? Чого вони, що звикли все життя думати так, як думають, що не мали потреби досі міняти своїх поглядів, чого вони раптом повірять йому й перестануть вірити в своє? Що за безумство? Йому стало тоскно й нудно. Хотілось потихеньку втекти, і хай собі ті роблять, що хочуть. А йому треба йти до тих, що їхні інтереси та потреби, пониження та страждання дозволять їм повірити в нього.

І проте він усе ж таки не уявляв ще собі в цю хвилину всього, що потім сталося. Тільки на естраді, коли він стояв, ще не почавши промовляти, і дивився на заповнену людськими обличчями залю, подібну до покритого черепицею даху, коли побачив вирази цих облич,—в ньому тьохнуло передчуття чогось дуже тяжкого. І невідомо через що, у пам'яті виплило скупчено-сумне лице Тоні, що збиралась на лекцію та наказувала Дуні щось про молоко для Марусі.

Почав він не так, як плянував. Хто його знає, чого так зробив, але це відразу сплутало його і збило. Може, всі ці міркування так уплинули, і початок здався йому занадто гострим? І все далі пішло вже теж поплутано та незграбно.

Але головне, виявлялось, він сьогодні зовсім не міг панувати своїми думками. Дома вони так струнко, дисципліновано проходили в мозку, як браві салдати

на параді, готові хоч зараз до бою. А тепер чогось повзли, як раки, висипані з коша на стіл, розлізалися в усі боки й рухались так помалу, так мляво та убійчо-нудно. І дсма вони уявлялись такими потрібними, важними, а тут були такі маленькі, нікому не цікаві, ні до кого з тих облич не досягали й були їм холодні та чужі.

Публіка слухала мовчки, нашорошено, вороже. Часом нею проходив шелест шепотіння, та зараз же вщухав. Тоді Петро Семенович трохи оживлявся. Йому здавалось, що між ним та слухачами вже рветься ота густа сітка, що затримувала його думки, і «вони» вже щось почувають. Тоді й думки його підбадьорувались, ставали рухливіші, певніші. Але як тільки Петро Семенович трішки уважніше вглядався в обличчя, як знову ставало нудно, соромно і хотілось утекти. Надто болюче-тяжко було від сорому. Петро Семенович ніколи не уявляв собі, що це почуття могло завдати такого суто-фізичного болю. Було соромно за себе, за те, що Тоня сидить і мучиться за нього, що Данько червоніє, що в залі гомонять, ходять, часом глузливо та вороже вигукують.

І вигуки ті щодалі, то ставали частіші, голосніші. Петро Семенович зупинявся й перечікував. Йому тоді згадувались слова Сані, що попереджала, ніби Шапкін веде агітацію серед молоді з метою зробити скандал. І було соромно за ту посмішку та дурнувату самовпевненість, з якою він тоді прийняв це попередження.

І раптом настав той ганебний кінець, що він його без болю не міг згадувати навіть тоді, коли з усім цим і на завсігди було кінчено.

Він дійшов майже до кінця своєї лекції. Болюче посміхаючись на свист та вигуки, він балакав про шлюб. Публіка притихла,—зацікавилась, чи нашорошилась, чекаючи найпікантнішого. Петро Семенович

знову підбадьорився й забалакав жвавіше. І от, в перших рядах почався рух, кашель, ззаду хтось голосно вигукнув. Петро Семенович уже не зупинявся і, немов передчуваючи, що має настати, хапався висловити свою думку, яку приберігав на кінець.

— Так, панове, я бачу, що вам видається диким те, що я кажу. Та ще більше диким і навіть образливим здається те, що я зараз скажу. На підставі вищесказаного, я вважаю шлюб за найнеобхідніше, найважливіше явище в житті людини. Тільки не той шлюб, що є тепер. Те, що тепер є, я не можу по суті, і по суті, панове, а не по формі, не по «душі!»—не можу інакше назвати, як тою самою проституцією...

Залею зірвався гомін, всі з гуркотом почали підводитися. Зачулися вигуки: «Годі! годі!» Але Петро Семенович одчайдушно, піднісши голос, казав далі:

— Панове! З усього сказаного мною перед цим ви можете бачити, що я не хочу вас образити. Я тільки хочу сказати, що проституція є результат ненормальних, несправедливих соціальних і родинних відносин, що за неї винні всі ми, що ми, по суті, так само винні, як і проститутки... Та не кричіть ви! Коли я кажу, що ті жінки, які взяли шлюб з розрахунку, які живуть у ньому без любови, цебто більшість наших жінок, сестер, матерів, що вони такі самі проститутки, як і ті, що...

Але тут він мусів таки замовкнути. У залі вибухнув такий галас і свист, що Петро Семенович аж отетерів.

— Геть!! Геть!! Мерзотник, негідник, геть! Геть звідси!..

До естради тислись із задніх рядів, вимахували кулаками, передні товпились і теж щось кричали, підвівши догори, до Петра Семеновича запалені гнівом та обуренням обличчя. Голоса зборів дзвонили, шикав, нашвидку щось відповідав поліційному приставу.

Петро Семенович якийсь час стояв зацепеніло, почувуючи, що треба щось зробити і не маючи сили рухнути ні ногами, ні руками. Потім, несподівано для самого себе, помалу рухнувся й зійшов униз, просто в кричущу юрбу. У цей час на його місці на естраді невідомо звідки з'явився Завада. Він махав руками й щось гукав.

Петро Семенович сів на порожній стілець і з застиглим перекривленим усміхом почав дивитись на Заваду, ніби це саме йому й треба було зробити. Але що казав Завада, що у відповідь йому кричали з публіки, Петро Семенович не чув. Часто вибухав регіт, і він знав, що сміються з нього. Регіт переривався бурхливими оплесками, і Петро Семенович знав, що ці оплески проти нього.

А Завада все промовляв, гаряче, гнівно вимахуючи своїм оливцем і відтріпуючи назад волосся, що лізло на чоло.

Петро Семенович сидів, схиливши голову. Знав, що не треба так сидіти, що треба слухати, і не міг—забував.

Зненацька чогось настала тиша. Петро Семенович підвів голову й подивився на естраду. Завада мовчав і, з витягнутою до публіки рукою, дивився на Петра. Потім, очевидно помітивши, що Заболотько слухає, закінчив:

— На цій підставі, панове, я маю право сказати: теорія пана Заболотько є теорія сутенера й мерзотника!

Петро Семенович скинув догори головою й схопився на ноги. Але, ніби тільки цього й чекаючи, публіка люто й демонстративно заплескала Заваді, несамовито галасуючи.

Як потім Петро Семенович вийшов із залі, як доплентався додому, він зовсім не пам'ятав. Очутився тільки на ганку свого будинку, перед дверима, коли

наткнувся на щось м'яке, що лежало на порозі. Це був Данько. Він тихо, гірко плакав. Коли Петро нахилився до нього, Данько схопив його за шию й почав гаряче, з риданням цілувати, мокро торкаючись до носу, щік, уст.

Петро Семенович обережно визволився, пройшов до себе й замкнувся.

XXIII.

Другого дня він зовсім не виходив із кабінету, не обзивався ні на стукіт, ні на прохання. Коли б не чути було його кроків та часом тяжких зідхань, то можна було б подумати, що він убив себе. Аж тільки на третій день, сірий та згорблений, вийшов і попросив приймати пацієнтів. Але з ними поводився вже не так, як до лекції: не було ні м'якості, ні сердешної жартівливості. Хмуро, апатично питав, машинально записував і, не беручи грошей за візиту, відмовлявся робити ін'єкції сальварсану. В вічі нікому не дивився, а коли мимо волі зустрічався поглядом, червонів і відвертався.

Обідав цього дня разом з усіма, так сам схотів, і за столом панувало важке, похоронне мовчання. Але по обіді все тим самим тихим, хрипким голосом попросив, щоб йому носили їсти знов до кабінету. І так при цьому болюче посміхнувся, що в Данька на очах гаряче проступили сльози.

По довгій, сумній нараді матері, Марти та Данька, Марія Панкратівна наважилась піти поговорити з Петром. Він прийняв її, слухав спокійно, уважно, але в вічі не дивився й нічого не казав. Мати радила йому не брати так близько до серця того, що сталося. Воно важке, та треба мужньо й твердо нести наслідки своїх помилок. Тепер, мабуть, і йому самому видко, як він помилявся. Та єдиний засіб вийти з цього пригніченого стану—це стати вище над усі

образи і, закинувши помилки, вернутися до старої, розумної та корисної діяльності.

— Добре, мамо...—покірно та неуважно згодився він.

Марія Панкратівна зрозуміла, що ніякі вмовляння не допоможуть, і заплакала від жалю та образи за нього.

А ввечері він одержав від Сані листа:

«Сподіваюсь, що ви в цих же днях стрілятиметесь із Завадою. Керницький та Ніка згодились бути вашими секундантами. Я люта, що «душа» не дозволяє жінці битись на дуелі. Напишіть або прийдіть. Саня».

Петро Семенович кілька раз перечитав цю записку. Фершалка чула, як він уночі одчиняв вихідні двері, виходив на сходи, але, мабуть, постоявши там, зараз же вертався назад. Ввесь час він щось бурмотів про себе й потім безустанку ходив по кабінеті.

І аж другого дня поїхав до Тсні.

Тоня зустріла його спокійно, не ховаючи свого жалю та заклопотаної уваги до нього. Вона пильно вдивлялась у його дуже схудле та змарніле за ці дні лице, і сміливіше, сердешніше, ніж раніше, балакала про все, тільки не торкаючись лекції. Вона несподівано навіть поклала йому руку на плече і, як Дуні чи колись Данькові, з лагідною строгістю сказала:

— Ну, треба слухатись, Петре Семеновичу...

І ніжно підштовхнула до столу, де стояла наготовлена нею його улюблена чорна кава.

Петро Семенович пильно подивився в лице Тоні, чудно посміхнувся, і невідомо чого почервонівши, взяв капелюха і мовчки пішов.

І прийшов тільки через два дні, не написавши за цей час ні слова Тсні.

Цього вечора вона сиділа в себе, пишучи листа до тітки в тюрму. Вона мала сьогодні розмову з адвокатом, і він з певністю казав, що великої карі не буде—кілька місяців одсидки.

Коли зачувся дзвінок, Тоня схопилась і, хвилиною чись, побігла в сіни, знаючи, що це Петро Семенович. Дійсно, за дверима стояла величезна постать Петра. Він мовчки переступив через поріг, повісив капелюха на кілок і раптом ніжно обняв Тоню за плечі. Від несподіванки вона здригнулась і скинула голову догори. На неї м'яко, любовно й стомлено дивилися добрі сірі очі. І ніби від них пашило теплим, неприємним духом алькоголю.

Тоня стурбовано відхилилась і, взявши Петра за руку, погягла за собою до своєї кімнати.

— Трішки випив, трішки випив, Тоню...— сказав Петро Семенович, слухняно йдучи за нею.

Підійшовши до стола, він нахилився над лямпою й погасив її. Тоня інстинктивно швидко відступила до стіни. Стало сіро в хаті, тільки стіл був злегка освітлений відблиском світла з улиці та одна рука Петра.

— Навіщо ви погасили?

— Нічого. Тоню, нічого, Світло завалжає. Ти не турбуйся, я нічого злого не зроблю. Так посидимо. Я мушу тобі дещо сказати, а при лямпі... якось... Сядь тут, ближче до мене. А то я тебе майже не бачу. Сюди... Дай руку... От так. Мила, хороша рука!.. Ні-ні, сиди, не виривай; даю слово, не через те, що випив. Це дуже добре, що випив, дуже добре. Побачиш сама... Ти хочеш засвітити лямпу? Навіщо? Видно й так... От я бачу блиск твоїх очей і навіть сережку під вухом. Мила, люба стережка! Я по ній тебе розшукував... Ну, нічого. Що ж ти мовчиш? А рука холодна...

— Ні, я слухаю. Що ж у вас... доброго сталось?

— А! Зацікавилась! Почекай. Зараз скажу.

Він ще раз сказав «зараз скажу», випустив її руку, сперся ліктями об стіл і підпер руками голову. Посидівши так якийсь час, він повільним, задумливим голосом, немов про себе, тихо почав:

— Так. Так от що. Насамперед, ти мала рацію, Тоню. Та взагалі багато мача рації. І знаєш, що тебе навчило? Красногорська. Так, так. Один плювок учить більше, ніж сто поцілунків. Так от, ти мала рацію: не було в мене перед самим собою того, що я так прекрасно (ну, правда, не так уже й прекрасно!), ну, одно слово, що розписував тобі та іншим. Наприклад, знаєш, що саме мені найтяжче з усього цього? З того вечора?—він зробив невеличку павзу.—Те, що я був такий жалюгідний, такий безпорадний на тій естраді. Зауваж: не те, що не було розуміння та співчуття, а от ця маленька амбіція...

— Неправда!—сумно та твердо сказала Тсня.

— Правда, Тоню, правда. Далі, друге. Чого це все мене так вразило і... Ну, добре. Чого? «Сутенер і мерзотник». Та ти знаєш, що ці два слова... Ну-ну, нехай, це не так важно...

Він помовчав і знову почав:

— Гм! Коли я сам перед собою не брешу, коли я твердо знаю, що не для зла, не для своїх інтересів, як писав Шопкін, не для розпусти я дійшов до цих думок і доводив їх усім; коли, кажу, я сам вірю в них усім еством своїм, то що ж мені ці лайки та образи?

Він знову гмикнув у темноті.

— От то ж то бо й є, що я сам не дійшов до кінця, що я сам ще не викорінив із себе отої моралі, що я ще чую рідність з ними, з тими, що так мене... Так-так, у цьому вся штука! Наприклад, скажім, таке: от я почуваю до тебе надзвичайнію ніжність. Ти хвилюєш мене, ти для мене... Коли б, наприклад, в мене було щось таке до Сані Гарбузенкової, я б же ж зразу, без вагання женився з нею. А чого ж я не можу женитися з тобою?

Тоня непокійно й навіть злякано підвелася.

— Ой, Петре Семеновичу, ради бога, не починайте ви знов!

Петро Семенович уголос усміхнувся.

— Не бійся, я нічого не починаю. Тільки що я дійсно, мерзотник, то це таки так. Не з погляду Завади, а з свого. Проповідувати легше, ніж самому робити те, що проповідуєш. Чого я пішов до тих з своєю проповіддю? Вони не хочуть і не можуть зрозуміти й прийняти моїх думок, бо вони думають так, як вимагає їхнє життя та їхні інтереси. Зрозуміти й прийняти можуть тільки ті, що їм ці думки допоможуть боротись за свої інтереси. До понижених треба йти, до окривджених, визискуваних, окрадених. До фабрик, до всіх тюрем праці та низів життя,— ось куди треба йти. Там зрозуміють і повинні розуміти необхідність знищення цього подлого, мерзенного ладу, разом з його «душами» та святинями, що ними він себе цементує. До справжніх революціонерів та руїників старого життя треба йти! А я...

— Ще тюрми бракує вам?—тихо кинула Тоня.

Петро Семенович знову спер голову на руки і якийсь час мовчав.

— Тюрми? Не в тюрмі річ. Коли треба, хай і тюрма, хай каторга й сама смерть. Кращі за мене сидять по тюрмах і на каторги йдуть. Не Шапкини та не Завади, і не Михайли та Жені, а справжні, ті, що дійшли до кінця, що порвали всі корені, або й зовсім їх не мали серед отих пануючих і моральних. Річ, кажу, не в тому. А в тому, що... От мені, властиво, треба б, наприклад, взяти та переїхати в інше місто, оселитись у фабричному районі, відкрити там практику чи як, і там робити собі естраду, а не по дворянських клябах. І та аудиторія слухатиме мене краще, коли я казатиму їй про неї саму та про їхніх дочок та сестер, що по публічних домах служать святобожним «плаксам» та «фуфирям»...

Він знову замовк і сидів так непорушно, осяяний з одного боку блідим світлом з вулиці. У вікнах

сусідів навпроти рухались тіні людей, і часом крізь гуркіт та гуд улиці долітали звідти уривки сміху.

Петро Семенович підвів голову й одкинувся на спинку стільця.

— От написала мені Саня Гарбузенкова, що я повинен викликати на дуель Заваду і вбити його, чи хай він мене вб'є, і таким чином, як то в них говориться, змити образу. Добре. Хай, припустім, я навіть уб'ю Заваду. Чи я ж цим уб'ю в собі самому образу? Ту образу, що я її знаю? Навряд.

Тоня сіла біля Петра Семеновича й обережно взяла його за лікоть, бажаючи, видно, щось сказати. Але Петро Семенович накрив її руку своєю й живіше сказав:

— Ні-ні, чекай, Тоню, вбити Заваду треба! Тільки в самому собі треба його вбити, його та всіх інших. А це можна зробити тільки розумінням їх. От я оце сидів у пивній і думав: Завада, властиво, з свого погляду мав рацію. Все життя своє він жив цією мораллю. Вона для нього святиня. Він і не уявляє, що може бути інша мораль. Навпаки, все зло, на його думку, в тому, що не досить добре виконується заповіт батьків та накази «душі». Та що не плямуються, як слід, такі неморальні люди, як я, ти, та багато інших. І він чесно плямує нас. І от, коли б я, наприклад, щодо Зав'ди, дійсно до кінця зрозумів те, що кажу розумом, то мені не треба було б його вбивати, бо я знищив би його в собі, і ніякої образи, ніякої амбіції й болю не було б.

Петро Семенович раптом підвівся й почав, нахилившись над столом, придивлятися.

— Ви щось шукаєте?—спитала Тоня.

— Так... сірники. Хочу засвітити лампу

— Я зараз!..

Поки Тоня світила лампу, Петро Семенович витяг із кишені два листи, розгорнув їх і поклав на стіл.

— От,—сказав він,—це ті листи, що я хочу послати Заваді. Один лист, ось цей, писала жінка того хворого, що помер. А це другий, мій,—до Завади.. Чекай, спочатку прослухай листа жінки.

Петро Семенович твердо й спокійно перечитав записку Маєвської.

— Так. Тепер мій лист до Завади. «Пане добродію! Посилаю вам листа тої жінки, що чоловік її помер від ін'єкції сальварсана, зробленої мною. Ви, здається, казали на моїй лекції, що такі люди, як я, не задумуються ради своїх інтересів не тільки проповідувати розпусту, а навіть убити людину. Посилаю вам цього листа не для того, щоб посміятися з вас і нахабно показати, що я вже справді вбив, та от, мовляв, не боюся вас, та ще й докази цього посилаю. Ні, не через це посилаю, а через те, що мені д у ж е т р е б а послати. Прохаю вибачення, що не можу дати вам докладнішого пояснення цього вчинку, але гадаю, що він вам не завдасть великої прикрости. Подивіться на нього, як на чудацтво, коли хочете. Проти вас абсолютно нічого злого в душі не маю.

Петро Заболотько».

Прочитавши, Петро Семенович подивився просто в вічі Тоні. Вона теж дивилася на нього уважним, трішки з-під лоба, думаючим поглядом. Пухнасті брови смішно зморщились, і над ними поробились горбики та ямочки.

— Ну? Ти розумієш, для чого я хочу це зробити?—нарешті з ясною посмішкою спитав Петро.

— Я про це думаю...—рівно сказала Тсня.

— Для того,—м'яко беручи її за плече, почав Петро,—що коли я пошлю цього листа, то цим самим я цілком оддаю себе в руки Заваді. Лист такий, що з ним, коли дуже захотіти, можна завдати мені багато зла. Можуть наприклад, заборонити практику Надто, коли мати на увазі, що я не взяв од Маєв

ських ніякого посвідчення в тому, що робив ін'єкцію за їхньою згодою, і що попереджав про небезпеку. Коли, кажу, дуже захотіти. Так от, посилаючи цього листа, я цим самим показую собі, що в мене нема ніякої особистої ворожости до Завади. Настільки нема, що я йому цілком вірю. Ні, може, навіть не стільки це, як те, що я не боюсь, коли він навіть і надрукує цього листа. Ховаючи його в себе, я тим самим показую, що боюсь відповіді за свій учинок та за свої думки. Так, Тоню?

— Так,—серйозно й переконано хитнула Тоня головою.

— Дуже добре...—сідаючи знов і стомлено заплющуючи очі, промовив Петро Семенович. Потім швидко розплющив їх, провів ними по кімнаті й зупинився на тихосяйному від щастя лиці Тоні.

— Ти чого?—спитав він, знаючи «чого» й червоніючи.

Тоня склала руки долонями, притулила їх так нижче лівого плеча й сказала:

— Тільки ви нічого не думайте... Я просто щаслива без нічого і... Ще одно слово: ніколи не думайте про те, що ви мені сьогодні про мене сказали. Добре? Женіться з ким хочете, обіцяю вам усім для мене дорогим, буду тільки щаслива від цього. Я, як у романах, буду здалеку... Ну, не буду, не буду! Тільки ви тепер нічого не думайте. Так? Тепер усе повинно бути добре. Я житиму з тіткою або сама... Коли вона вийде з тюрми, вона вже буде «погана», ну, значить, ми будемо рівні...

Про тітку Тоня додала з лукавою, щасливою посмішкою. Та тут же їй згадалося, що завтра треба йти до участку, чогось викликають. Згадала, що хазяїн будинку та пожилці поглядають з грайливими посмішечками, що двірник грубіян і чіпляється, що Дуня все чогось потихеньку плаче, і проте щасливо докінчила:

— І буде, неодмінно буде тепер добре! Посилайте листи, і хай буде край усьому тяжкому. Так?

Вона несміливо простягла складені долонями руки до Петра. Він узяв їх, хотів поцілувати й потихеньку випустив. Далі хапливо, ніби боячись чогось, заліпив конверту й підвівся.

— Ну, до завтра. Іду.

— До завтра. Увечері?

— Так.

Він потиснув їй руку, трохи постояв так, неначе вагаючись, і знову випустивши її руку, швидко пішов із кімнати.

На сходах він ще раз озирнувся до Тоні й з колишньою м'якою посмішкою сказав:

— Я певен, що нічого не буде, якщо він навіть надрукує. Тільки він не надрукує.

— Так, я теж думаю, що не надрукує!—упевнено сказала Тоня, щасливо сміючись очима до його очей.

Петро Семенович мовчки злегка підняв капелюха, хитнув головою й пішов униз.

XXIV.

Дійсно, Завада посланого йому листа не надрукував.

Але виявились цілком інші наслідки цієї посилки.

Днів через п'ять Петро Семенович дістав од судового слідчого свого участку повістку з запрошенням явитися завтра в 9 год. ранку до його камери, що була в домі такому то, по вулиці такій то.

Петро Семенович здивувався, але зразу ж зміркував, що це в справі Тониної тітки, і заспокоївся.

Пацієнтів того дня було багато. Петро Семенович хоч не зовсім так, як раніше, але дуже уважно приймав кожного, і через те звільнився пізно. Потім прийшов до нього Данько і, заявивши, що хоче робити собі ін'єкції, лишився трохи посидіти. Петро Семено-

вич дуже зрадів і хоч обіцяв Тоні приїхати раніше, не хотів казати Данькові, що мусить іти з дому. Коли ж Данько пішов, було вже занадто пізно їхати до Тоні.

Другого ж дня в дев'ять годин ранку він уже був у слідчого.

І от тут виявилось, що запрошено його не в справі Сідлецької, а у власній. Пані Маєвська подала на нього позов за те, що він, не попередивши ні її, ні покійного чоловіка про небезпеку, обманним способом зробив покійному впорскування препарату під назвою шістсот шість, і тим спричинився до смерти вчителя Маєвського.

Петро Семенович спочатку аж підвівся, та зараз же сів і слухав далі, вже не рухаючись.

— Будьте ласкаві дати ваші викази...—перебираючи щось у своїх паперах і не дивлячись на Петра Семеновича, сказав слідчий.

«Він був на моїй лекції»,—подумав Петро Семенович і відповів:

— Я нічого не можу вам сказати, крім того, що тут є... помилка, в цій заяві. Я попереджав Маєвського і його жінку.

Не хвилюючись, тільки почувуючи сам, що дуже блідий, Петро Семенович докладно й одверто розповів як усе було. На закінчення додав:

— Я згоджуюсь, що вбив Маєвського, бо це, по суті, було свідоме й просте вбивство. Але я не каюсь,— я вбив не для себе, поперше, а подруге, рятуючи від каторги невинних і нещасних людей. Я визволяв їх од людини, що однаково мусіла в муках померти. Він був безнадійний. Крім того, розуміється, були деякі шанси на щасливий результат...

Слідчий, що слухав Заболотька дуже уважно, потупився і знову, ніби шукаючи щось у паперах, сухо кинув:

— Я не радив би вам... казати мені це.

— Що саме?—здивувався Петро Семенович.

— Те, що... ви не каєтесь, і що свідомо робили це, як убивство. Вся суть питання в тому, чи попереджали ви, чи ні. Решта зайва.

— Попереджав.

— Ну, от. Маєвська ж каже, що не попереджали. І це, повторяю, тільки й важне

Петро Семенович, нарешті, зрозумів [слідчого й хапливо сказав:

— Ах, так! У такому разі дуже дякую вам...

Слідчий так само щось сухо бовкнув і, нахиливши нервово, стомлене й негарне лице до плеча, почав швидко писати.

Петро Семенович сидів і дивився на нього. Потім непокоїно заворушився, запустив кілька раз пальці у волосся, навіть підводився, і нарешті неголосно, з винуватим усміхом сказав:

— Простіть, будь ласка... Простіть, я хотів би, щоб до протоколу було занесено те, що я сказав. Цебто те, що я не каюся і зробив би це саме вдруге, коли б трапилась така сама комбінація обставин.

Слідчий [уважно та хмуро подивився на нього, хитнув головою і, нахилившись до паперів, кинув:

— Добре. В такому разі я мушу вас арештувати.

Петро Семенович, ніби наготувавшись і до цього, спокійно й тихо сказав:

— Добре. Арештуйте.

І прокашлявся, тримаючи себе за горло двома пальцями. Пальці злегка подригували.

Слідчий знову зиркнув на чудну людину і нічого не сказав.

За дверима чулось шепотіння тих, що чекали своєї черги.

— Вам може бути серйозна прикрість...—зне нацька сердито промовив слідчий, пристукуючи написане промокальним папером.

«Ні, він не був на моїй лекції»,—знову подумав Петро Семенович і голосно спитав:

— А що саме?

— Суд. А коли дійде до суду, то судитимуть, як за звичайне вбивство, і викази Маєвської матимуть перевагу. Коли ви сами не будете признаватись, що зробили вбивство, то викази Маєвської можна ще заперечити. У противному разі проти вас буде все. Майте на увазі, що у вас немає письменних доказів їхньої згоди. І судитимуть за вбивство.

Петрові Семеновичу раптом спало на думку таке. Адже те, що він сам признається у свідомому вбивстві Маєвського, повинно бути для всіх, як доказ того, що він не в своїх інтересах зробив його. А значить, він не міг не попередити. Слідчий, як людина досвідчена, повинен був би відразу зрозуміти це. Чого ж він не розуміє? Може, просто своїм лагідним та доброзичливим поведінням хоче випитати щирю правду? Може, це признання його вважає тільки за хитрий викрут?

— Але ж це й було майже вбивство. В мене було дев'яносто шансів зо ста, що пацієнт помре. І я проте зробив. І я вважаю це за правильний вчинок, цебто, коли я роблю це не для себе, а ради добра другого. З Маєвського я не взяв навіть ніякого гонорару. Оце все я й прошу вас записати.

Слідчий, не рухаючись, сидів і допитливо дивився на Петра Семеновича.

XXV.

Через два тижні Петро Семенович писав до Тоні тюрми:

«... Здається, справа виясняється: мене можуть або зовсім виправдати, навіть без позбавлення права практики, або ж засудити. Все залежить від того,

як я себе триматиму, і чи буду «впиратися», як каже мій слідчий. Я ж гадаю, що не все від цього залежить, а від того, чи буде Маєвська «впиратись». Я не маю ніяких доказів, що робив з її згоди. Ніхто не вірить, що я з неуважности не взяв од неї посвідчення в її згоді. А поза цим уже й моя «впертість», від якої я, звичайно, на цей раз уже не відмовлюсь. Навпаки, я радий, що так сталося. Щиро кажу це, і ти повинна мене зрозуміти. Те, що мені не пощастило здобути міркуваннями, лекціями, книжками, те я найду стражданням. І от перше, що я вже найшов, це таке: я прошу тебе, Тоню, бути моєю дружиною. І тепер я можу сказати: так, «поганих» до кінця може зрозуміти тільки «поганий». Пригнічених по-справжньому можуть зрозуміти тільки пригнічені. Тільки тут, у сірому халаті, серед паразитів, бруду, глибокого пониження людини, серед кишущого страждання, я з чистим, радісним серцем називаю тебе моєю дружиною. Про це я сьогодні ж пишу й до наших. У мене там, здається, лишилося трохи грошей. Із них я прошу частину передати тобі. На ці гроші ти зможеш поїхати зо мною, куди мене зашлють. Поїдеш?

«Про мене не турбуйся. Книжки вже є. Годують поганенько, та я вже починаю звикати. Загалом, тут уже не так страхітно, як ти собі уявляєш. Головне, є люди. Часом же мені буває так радісно та легко, що я, старим звичаєм, дивлячись у «шлунок», боюсь, чи не хвороба це. Та це не так.

«Мої співкамерники помирилися вже з тим, що я «благородний». Вони все не вірять, що я не через гроші «пришив» учителя. Та це не заважає їм лікуватись у мене. Часом хвалять. Це весь мій гонорар і, здається, найприємніший за всю мою недовгу практику.

«Страшно шкода мами. Та не сила моя щось тут зробити. Не можу, як просить вона, «уступитися». Хочу—й не можу.

«Так Данько в тебе буває? Це для мене така радісна вісточка з волі, що хочеться поділитися з товаришами, та не зрозуміють.

«Ну, до чергового листа, моя єдина, моя дру-
ж и н о! Ввесь твій Петро»

«Сподіваюсь, тепер ти вже перестанеш казати мені: «Петро Семенович» та «ви». Правда?»

А через кілька днів він дістав з волі—не поштою, а через дозорця—такого листа від Сані:

«Вважаю за свій обов'язок повідомити вас про таке. Коли я одержала вашого листа, де Ви писали, що мене не кохаєте й любите «проститутку Тоню», і коли того самого вечора Завада та Шапкін принесли Ваші дурнуваті листи до Завади,—я стала любовницею Шапкіна, але з тою умовою, щоб Ваші листи були відіслані до судового слідчого. Крім того, я послала Шапкіна до Маєвської, щоб він умовив її позивати Вас, пояснивши їй, що Вас треба знищити, бо ви гідка та соціально-шкідлива людина.

«На жаль, я не маю документальних доказів, але я знаю, що Шапкін дав за це Маєвській грошей. Вона, по смерті чоловіка, опинилась у скруті. Шапкін міг ще переконати її тим, що вона бере гроші за добре діло. Так він при мені міркував.

«Все це я сама заявила вчора вашому слідчому. Та він, будучи знайомий з моїм батьком, не схотів занести моїх виказів до Вашої справи, викликав брата, і вони силоміць відвезли мене додому. Здається, хочуть зробити мене психічно-хворою, коли я буду, впираюся.

«Але я, посилаючи Вам цього листа, вимагаю щоб Ви прочитали його на суді. А, в тюрмах часто роблять труси. Сховайте в підшву. Ніка сказав мені, що це найпевніше місце (не з цього приводу, звичайно, сказав!). І прощайте. Олександра Гарбузенкова».

Петро Семенович довго стояв біля вікна, дивлячись крізь ґрати на клаптик білої з рожевим хмарини, і міцно тримав у руці цього листа. Потім озирнувся, і не хапаючись, порвав його на дрібні шматочки, які пильно до одного попросовував у щілину підлоги.

Восени був суд. Петро Семенович коротко, точно й спокійно розповів усе, що казав у слідчого, з тими самими «впертими додатками».

Адвоката він не брав і від урядового відмовився. Ввесь склад суда знав про лекцію Петра Семеновича та про його погляди. Багато з присяжних було на тій самій лекції, обурювалось і кричало.

Виказам Маєвської повірили і Петра Семеновича засудили на три роки арештанських рот, з позбавленням усіх прав.

Усі казали, що Заболотька судили за лекцію, а не за Маєвського. Через те й не виправдали, як впливало з самої справи, але й не вистачило духу дати каторги, як за буквою закону випадало.

Кару він повинен був одбувати в одному з північних міст, куди його незабаром і перевезли.

Разом із ним в одному потязі поїхала й молода жінка його, Антонина Заболотько.

1913. Аренцано.

1 ктб

6 пуб

(1986)

900

121

900

В. Винниченко

Заповіт

Батьків

(твори,
т. 22)